

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

Л. М. Яременко
*кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

РУКОПИСНА ТА БІБЛІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА КОМІСІЇ ВУАН ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ПРОДУКЦІЙНИХ СИЛ УКРАЇН (1926–1930)

У перші роки існування Української академії наук через складні політичні та соціально-економічні обставини, брак відповідних коштів проведення наукових досліджень з вивчення продуктивних сил України, поширення та застосування їх висновків були дуже ускладненими. На результатах праці в цій царині особливо гостро позначилося те, “що сила праць (часто наслідки цілих десятиріччів, а іноді й усього життя) лишалася ненадрукована”¹. Як відзначав Є.В. Опшюков у своєму листі до Комісії ВУАН для виучування продукційних сил України (далі – УКОПС) від 29 листопада 1929 р., “таке ставлення до попередніх праць в справі дослідження продукційних сил відбиває всяку охоту до нових праць, поки не буде надруковано попередніх”².

З перших кроків своєї діяльності, вже на другому засіданні 27 грудня 1926 р., УКОПС порушила питання про необхідність з'ясування обсягів “залежей” неопублікованих праць з вивчення продуктивних сил і визначення заходів для їх опублікування. З цією метою Комісією була розроблена анкета наукового співробітника установ м. Києва і прилеглих районів, яка передбачала й інформацію про опубліковані та підготовлені в рукописному варіанті наукові праці в галузі вивчення продуктивних сил з 1917 р.³ На підставі проведеного анкетування восени 1927 р. Комісія підготувала до друку довідник науково-дослідних установ і організацій Києва, що працюють у царині вивчення продуктивних сил⁴. Але через відсутність фінансування довідник не вийшов друком, отримані відомості були передані для використання до Укрдержплану.

Продовжуючи підготовчу роботу до II Всесоюзного з'їзду з вивчення продуктивних сил, на засіданні 18 серпня 1927 р. було прийнято рішення про видання Комісією збірника п'ятирічних планів досліджень продуктивних сил України. Він повинен був складатися з підбірки матеріалів по окремих секціях: пояснювальної записки про сучасний стан та перспективи науково-дослідних робіт у відповідній галузі в межах України з обґрунтуванням необхідного фінансування, планів досліджень та кошторису на 1927–1932 рр. по секціях, списку головних друкованих та підготовлених до друку праць⁵. Передбачалося, що цей збірник буде роздаватися членам з'їзду і матиме велике значення як для інформування широкого загалу дослідників продуктивних сил про роботу УКОПС, так і для мотивування необхідних асигнувань на дослідні роботи Комісії⁶. Але окремим виданням збірник не вийшов. Підготовлені УКОПС матеріали були використані Укрнаукою при складанні плану науково-дослідних робіт у галузі вивчення продуктивних сил України на 1928–1933 рр. та Укрдержпланом у п'ятирічному плані науково-дослідних робіт в Україні. У фондах ЦДАВО України та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігаються плани по секціях для цього збірника⁷.

Перспективним планом робіт передбачалося щорічно видавати 2 випуски бюлетеня УКОПС “Продукційні сили України” по 6 др. арк., або щоквартально – обсягом 3 др. арк., та Збірник праць УКОПС, невеликими випусками, всього за рік на 25 др. арк., за 5 років – видання обсягом 360 др. арк.⁸

УКОПС постійно вживала заходи для виявлення, підготовки і видання монографій та збірників праць з актуальних питань. Неодноразово на засіданнях Комісії, пленуму, секцій порушувалося питання про участь членів УКОПС у складанні бібліографії з різних галузей вивчення продуктивних сил, розширення розділу бібліографії у бюлетені.

Враховуючи зацікавленість суспільства в інформації про потреби в галузі досліджень природних багатств та продуктивних сил й отримані результати їх проведення, УКОПС почала в 1929 р. видавати науково-інформаційний бюлетень “Продукційні сили України”. Вийшло друком лише 4 числа бюлетеня⁹. Однак й той невеликий за обсягом, але дуже цінний за змістом матеріал, вміщений у бюлетенях, значно доповнює джерельну базу з досліджень наукового доробку Комісії ВУАН для виучування продукційних сил України.

Через бюлетень Комісія намагалася інформувати широкий загал про наукову діяльність та здобутки як самої УКОПС та її секцій, так, по можливості, і всіх установ, що працюють у сфері вивчення природних ресурсів та їх використання. І така інформація була не тільки не зайвою, а, навпаки, конче необхідною. Адже більшість установ, науковців, фахівців-практиків, які працювали у цій галузі, не знала не тільки про роботу, але й, часто, про саме існування одна одної.

У кінці кожного числа бюлетеня подавався список літератури, одержаної шляхом обміну з науковими та господарськими установами як України, так й інших республік СРСР, що займалися вивченням продуктивних сил. Ці списки поповнювали бібліографію з даного питання та були цінним джерелом вивчення досліджень продуктивних сил, особливо в тих регіонах, інформація про які була майже відсутньою.

УКОПС планувала в подальшому розгорнути програму і зміст бюлетеня й видати в 1930 р. також чотири числа його обсягом по 7 др. арк. 8 травня 1930 р. матеріали № 5, 6 були передані до видавництва, але друком вони не вийшли¹⁰. Знайти редакційний портфель цих номерів не вдалося. На підставі архівних документів було встановлено, що до цих номерів бюлетеня мали увійти: стаття Ю.С. Александровича про результати наукового дослідження кустарного гончарства колишньої Кам'янецької округи, що має цікаві особливості й може бути базою для експорту відповідних виробів; О.П. Маркевича – “Мисливська фауна та заказники Вінниччини” про результати експедиційного обстеження стану заказників та мисливської фауни Вінниччини; інформація Київської сільськогосподарської дослідної станції стосовно дослідів над культурою сої та ін.¹¹

У 1928 р. каолінова секція УКОПС видала як свій перший випуск праць роботу Б.С. Лисіна “Каолин Глуховецький”¹² та підготувала низку матеріалів для другого випуску, Озерна комісія видала перший випуск власних “Трудов”¹³.

У 1928–1929 рр. УКОПС були підготовлені та здані до друку 3 спеціальні збірники праць: збірник праць з радіології та прикладної фізики (обсягом 6 др. арк. – остаточний варіант передано до видавництва ВУАН 19 квітня 1930 р.), збірник № 1 праць хмельової секції (6 др. арк.), збірник праць картопляної секції “Картопля та проблема підвищення врожайності” (10 др. арк.)¹⁴.

У 1929–1930 рр. секції УКОПС згідно з видавничим планом Комісії підготували до друку праці загальним обсягом близько 90 др. арк.:

збірник УКОПС “Проблема Правобережжя” (обсягом 10 др. арк.); хмельова секція – збірник праць № 2, присвячений підсумкам технічного та економічного обстеження секцією стану хмільництва у 1928 р. (6 др. арк.) та “Ботанічний атлас хмлю” проф. О.О. Табенцького; картопляна – збірник “Система заходів оздоровлення картоплі”, збірник монографій, присвячених техніці та економіці культури картоплі на Україні, “Атлас по анатомії й біології картопляної рослини” О.О. Табенцького, бібліографічний покажчик праць, присвячених культурі картоплі; цукрова – колективну працю “Соціально-економічна характеристика районів України, що сіють буряк” (10 др. арк.); шовківництва – збірник “Шовківництво на Україні” (8 др. арк.); кустарна – збірник “Українська кустарна промисловість” (6 др. арк.); олійних та текстильних рослин – книгу “Продукція олійного сім’я та олійна промисловість на Україні”; Озерна комісія – 2-й випуск “Трудов” (5 др. арк.)¹⁵.

У травні 1929 р. УКОПС та науково-технічна рада Київської постійної промислово-показової виставки ВРНГ УСРР ухвалили рішення про видання спільного друкованого органу цієї установи та кустарної секції УКОПС – “Праці Кустарної секції УКОПС ВУАН та Відділу кустарної промисловості при Київській ППП виставці ВРНГ”¹⁶.

Секція ґрунтознавства планувала видання періодичного органу “Ґрунтознавство України”¹⁷.

Згідно з виробничим планом видавництва ВУАН на 1929–1930 рр. до 1 жовтня 1930 р. передбачалося видати 10 намічених праць Соціально-економічного відділу, з яких 4 – праці УКОПС обсягом 26 др. арк.¹⁸. Однак друком всі ці праці так і не вийшли, вони майже всі були втрачені або знищені.

У ф. Х “Архів АН УРСР” ІР НБУВ зберігається проект збірника УКОПС “Радіологія та застосовна фізика”¹⁹. УКОПС займалася вивченням й розробленням проблем прикладної фізики, зокрема питаннями радіоактивності, рентгенології, металографії та електротехніки. Вони знайшли відображення у низці доповідей²⁰, зачитаних співробітниками Київського рентгенологічного інституту в травні 1929 р. на засіданнях Комісії, на підставі яких УКОПС підготувала до видання вищезгаданий збірник. До збірника увійшли статті чл.-кор. ВУАН Є.С. Бурксера та проф. Г. Г. Де-Метца з радіоактивності живої речовини, О.М. Романюка про радіоактивність київських ґрунтів, Гернета, Рутковської, Шапіро, Бурксера стосовно дослідження мінеральних джерел України, проф. В.К. Роше – огляд робіт Фізико-

технічного відділення Київського рентгенологічного інституту та ін. Значна частина цих праць має не тільки науковий, але й практичний інтерес. Зокрема, праці з дослідження радіоактивності ґрунтів та джерел мають велике значення при вирішенні питань розвитку курортної справи в Україні, з вивчення електропровідності деяких сполук металів – відкривають нові шляхи до поліпшення якості видобувних руд і вироблення з них покращеної сировини для вітчизняної промисловості та будівництва тощо. В кінці збірника вміщений перелік отриманої іноземної літератури з радіології з короткими анотаціями.

У цьому ж фонді зберігається рукописний варіант підготовленого секцією хмільництва бібліографічного покажчика з хімії хмелю (№ 31604) та рукописи праць К.М. Галки “Дослідна станція хмільництва на Волині” (№ 31597), Г.А. Джоліва “Хмільярство” (№ 31598) і “Поліпшення хмелю в Німеччині” (№ 31599), що мали увійти до збірника праць цієї секції. Праці Ф. Баранецького “Виховування молодняка великої рогатої худоби” (№ 35071) та С.О. Іванова “Об организации исследований для улучшения производительности скотоводства на Украине” (№ 13012) передбачалося помістити в збірнику секції тваринництва. Для збірника “Шовківництво на Україні” були підготовлені праці М.І. Кушніренком “Начерки з економіки шовківництва на Україні” (№ 30647) та В.О. Бертенсоном “Дорогу шелковице, растению исключительно ценному, но, к сожалению, недостаточно оцененному в СССР” (№ 12963).

В інших фондах ІР НБУВ знаходяться бібліографія з питань цукрового виробництва, районування України, підготовлена К.Г. Воблим, та “Библиография по ископаемым Украины” А.І. Ярошевича²¹.

Усього в фондах архівів України виявлено 73 рукописи наукових праць членів УКОПС, основний масив яких відклався в ІР НБУВ.

Через недостатнє фінансування видавничої діяльності УКОПС, затримку видань підготовлених матеріалів члени Комісії намагалися друкувати свої праці в інших виданнях установ ВУАН, використовували видання за основним місцем роботи та педагогічної діяльності, загальнодержавні видання. Їхні наукові розвідки здебільшого друкувалися у видавництвах ВУАН, Державному видавництві України, видавництвах “Радянський селянин”, Укрдержплану, Цукротресту, Науково-дослідного інституту водного господарства України, Київського політехнічного інституту.

Виявлену бібліографічну спадщину членів УКОПС, з урахуванням її головних завдань та напрямів діяльності, можна умовно поділити на чотири групи.

До першої групи відносяться загальні праці з історії та сучасного стану окремих галузей промисловості і сільського господарства та завдань з їх вивчення, методології дослідження продуктивних сил, тематичні посібники та підручники з цього напрямку.

З цієї групи слід відмітити працю Л.М. Яснопольського “Естественные ресурсы УССР”, в якій сконцентровані головні завдання вивчення продуктивних сил на сучасному етапі; огляд стану народного господарства України за 1917–1927 рр., підготовлений К.Г. Воблим, праці І. П. Немоловського та Є.В. Оппокова про вплив Дніпрелльстану на розвиток продуктивних сил, промисловості і сільського господарства, про дослідження продуктивних сил у галузі водного господарства України²², підручник П.А. Тутковського “Загальне землезнаство” (Х., 1927.– 496 с.).

Низка праць А.І. Ярошевича, Г.О. Кривченка, І.І. Зільбермана²³ та три видання підручника К.Г. Воблого “Економічна географія України” (3-є вид.– К., 1927.– 240 с.; 4-е вид.– Х., 1929.– 242 с.; 5-е вид.– Х.; К., 1930.– 288 с.) присвячені питанням економіки промисловості, економічної географії, історії економічного розвитку України.

Окремі дослідження О.Ю. Борзаковського та К.Г. Воблого стосуються питань розвитку кооперації в сільському господарстві²⁴. Важливе значення мають праці акад. К.К. Симінського з питань будівельної механіки²⁵ та ін.

До другої групи слід віднести повідомлення, огляди, звіти про науково-дослідну роботу та дослідження в галузі продуктивних сил у наукових установах, товариствах, навчальних закладах, дослідних станціях тощо, з якими УКОПС співпрацювала або на базі яких проводила свої дослідження і здійснювала методологічне керівництво.

Праці цієї групи, зокрема про діяльність установ II та III відділів ВУАН²⁶, науково-дослідних установ інших відомств та дослідних кафедр вузів²⁷, заповідників²⁸, сільськогосподарських дослідних станцій²⁹, підготовлені, в основному, керівниками вищезазначених установ акад. К.Г. Воблим, В.Є. Вотчалом, М.Ф. Кащенком, В.І. Липським, Є.В. Оппоковим, проф. Д.О. Белінгом, М.В. Шарлеманем та ін.

До третьої групи віднесені праці про завдання, методи та отримані результати досліджень з окремих галузей вивчення продуктивних сил, що проводилися в секціях.

Найбільша кількість праць цієї групи присвячена дослідженням у галузі вивчення мінеральної сировини, ґрунтознавства, економіки цукрової промисловості, лікарських рослин та акліматизації.

У 1928–1929 рр. побачили світ основоположні праці, присвя-

чені вивченню каолінів України В.І. Лучицького “Каолины Украины” (М., 1928.– 244 с.), Б.С. Лисіна та К. А. Галабутської “Материалы к изучению каолинов Украины” (К., 1929.– 406, VIII, [2] с.). За результатами експедиційних обстежень 1927–1930 рр. В.І. Лучицький підготував цикл статей з питань розвитку каолінової промисловості СРСР та України, регіональних гідрогеологічних досліджень Донеччини, використання каоліну та іншої мінеральної сировини, що були опубліковані в журналах “Минеральное сырье и его переработка” (1927.– № 1, 3, 4, 7/8, 11–12; 1928.– № 1–4, 9–10), “Минеральное сырье” (1930.– № 2–5, 7–8) та ін.

Серед праць з методики дослідження, визначення та обліку ґрунтів України слід відзначити роботи Г.Г. Махова, В.І. Крокоса, К.К. Гедройца³⁰.

Низка праць М.М. Годліна, С.М. Муравлянського, Г.Г. Махова, А.І. Левенгаупта³¹ присвячена регіональним дослідженням ґрунтів Вінниччини, Харківщини, заплавл Дніпра та ін.

Найвагоміші дослідження історії розвитку та економіки цукрової промисловості України належать К.Г. Воблому – два томи нарисів з історії російсько-української цукро-буякової промисловості (Т. 1, вип. 1.– К., 1928.– 248 с.; Т. 1., вип. 2.– К., 1928.– 256 с.; Т. 2.– К., 1930.– 400 с.), “Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР” (Т. 1.– М., 1928.– 412 с.) та цикл статей з цього питання.

Активні дослідження проводила секція лікарських рослин та акліматизації, за результатами яких були зроблені доповіді на пленумах УКОПС та засіданнях секції і підготовлено низку публікацій М.Ф. Кащенко, Д.П. Лук’яновим, З.К. Гіжицькою, М.О. Львовим³².

За матеріалами дослідів, проведених на київських крайовій та обласній сільськогосподарських дослідних станціях, Г.Є. Спангенберг підготував брошуру “Як позбутися хвороб на картоплі?” (К., 1929.– 12 с.), а у співавторстві з П. Проїдою – “Нарис системи заходів для оздоровлення картоплі” (К., 1930.– 19 с.).

Розвідки про дослідження стану рибного господарства України, іхтіофауни, зоопланктону річок, фауни окремих регіонів підготовлені членами секції рибництва Д.О. Белінгом, Ю.М. Марковським, М.К. Тараном, П.О. Завістовським³³.

Озерна комісія ВУАН, що працювала в Одесі на правах автономної секції УКОПС, проводила гідробіологічні, гідрохімічні, радіологічні, ботанічні та інші дослідження солоних озер та лиманів Чорноморського узбережжя, природних джерел з метою їх використання у курортології, будівництві та сільському господарстві.

Підсумки проведеної роботи лягли в основу гідрохімічного нарису Є.С. Бурксера “Солоні озера та лимани України” (К., 1928.— 338, IV с.). Перший випуск “Трудов” Комісії (1928 р.), статті до якого підготували В.І. Липський, Я.Ю. Бардах, В.О. Бертенсон, Є.С. Бурксер, М.О. Загоровський, Ю.А. Гапонов та інші, повністю присвячений результатам цих досліджень, починаючи з 1924 р.

За висновками експедиційних досліджень кустарних промислів Поділля, проведених у 1929 р. за завданням УКОПС, Ю.С. Александровичем був підготовлений огляд “Український кустарно-гончарний промисел та експорт його виробів” (Продукційні сили України : Бюл.— 1929, № 4.— С. 27–36), олійнопрядівних культур на Поліссі — В.С. Тирановцем “Коноплі та льон на Поліссі” (К., 1929.— 69 с.).

Четверту групу становлять фахові словники української термінології та номенклатури, бібліографії, покажчики, над якими працювали члени УКОПС. Серед них проекти словників технічної, гірничої, економічної, зоологічної термінології, бібліографії та покажчики з геології, гідрогеології, мапознавства України, підготовлені П.А. Тутковським, Є.В. Оппоковим, Г.О. Кривченком, М.В. Шарлеманем³⁴ та ін.

Отже, аналіз бібліографічної спадщини членів Комісії свідчить про значні фундаментальні і науково-практичні розробки з вивчення і використання природних багатств та продуктивних сил України, дає можливість уточнити напрями досліджень, оцінити роль та особистий вклад окремих учених. Оцінюючи науковий добробок УКОПС, слід зазначити, що Комісією було підготовлено низку збірників монографій та наукових праць з різних напрямів вивчення продуктивних сил України, які за певних обставин не були опубліковані. Рукописи деяких з них відклалися в архівному фонді ВУАН, що зберігається в ІР НБУВ, інші — в особових фондах учених, а значна частина, на жаль, втрачена або знищена.

¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 244, арк. 325.

² ІР НБУВ, ф. Х, № 13072–13273, арк. 23.

³ Там само, № 13685 – 13690, арк. 3, 5.

⁴ Історія Національної академії наук України, 1924–1928: Документи і матеріали.— К., 1998.— С. 349.

⁵ ІР НБУВ, ф. Х, № 13662–13684, арк. 10–11.

⁶ Там само, № 13013–13014, арк. 1–3.

⁷ ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 5616; ІР НБУВ, ф. Х, № 13277.

⁸ ІР НБУВ, ф. Х, № 13004, арк. 1–2.

⁹ Продукційні сили України : Бюл. / ВУАН. УКОПС; Ред.: Л.М. Ясно-

польський та ін.— К., 1929.— № 1.— 52 с.; № 2.— 85 с.; № 3.— 76 с.; № 4.— 86 с.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. Х, № 13072–13273, арк. 140 зв., 163, 189, 224.

¹¹ Там само, № 13568–13644, арк. 115; № 13751–13762, арк. 7; Продукційні сили України : Бюл.— 1929.— № 4.— С. 58.

¹² *Лысин Б.С.* Каолин Глуховецкий: Обогащение. Свойства. Применение / ВУАН. Постоян. комис. по изучен. производительных сил Украины.— К., 1928.— 48 с.: ил.— (Каолин. секция; Вып. 1).

¹³ Труды Озерной комиссии, состоящей при ВУАН.— Одесса, 1928.— Вып. 1.— 140 с.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. Х, № 13009, арк. 1–5; № 13072–13273, арк. 7, 163, 189.

¹⁵ Там само, № 18666, арк. 4; № 13072–13273, арк. 1–4, 25, 65, 127–128, 140, 224; № 13833–13850, арк. 8 зв.

¹⁶ Там само, № 13568–13644, арк. 18.

¹⁷ Архів Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, оп. 1, спр. 15, арк. 9.

¹⁸ Вісті ВУАН.— 1930.— № 1.— С. 56.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. Х, № 34974, 101 арк.

²⁰ Там само, № 13072–13273, арк. 43.

²¹ Там само, ф. 38, № 192–196; ф. 56, № 48.

²² *Яснопольский Л.Н.* Естественные ресурсы УССР // Пути народно-хозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана.— Х., 1928.— С. 1–38; *Воблий К.Г.* Развитие народного хозяйства Украины за 10 років революції // Життя й революція.— К., 1927.— № 10/11.— С. 137–146; *Немоловський І.* Що дасть Дніпрельстан сільському господарству.— Х., 1927.— 56 с.; *Оптоков Е.В.* Днепрострой и развитие производительных сил Украины.— К., 1928.— 24 с.; *Оптоков Е.В.* Короткий нарис роботи Інституту водного господарства України протягом 1926/27 р. 2. Про досліді над продукційними силами у галузі водного господарства України.— К., 1927.— 18 с.

²³ *Ярошевич А.І.* Нариси економічного життя України. Вип. 7. Капіталістична оренда на Україні за польської доби.— К., 1927.— 144 с.; *Він же.* Нариси економічного життя України. Вип. 8. З економіки птахівництва в районі Південно-Західних залізниць.— К., 1928.— 217 с.; *Кривченко Г.О.* Економічна географія України як предмет літературної обробки // Праці Комісії для виучування нар. гос-ва України.— 1929.— Вип. 2.— С. 245–258; *Зільберман І.І.* Промисловість України та її географічне розміщення: Нариси пром. географії.— К., 1929.— 228 с.

²⁴ *Борзаківський О.* Кооперування сільського господарства. Організація і практика сільськогосподарських кооперативів.— К., 1929.— 158 с.; *Воблий К.Г.* Кооперативний крамообіг України (1923/1924–1926/1927 рр.) // Пр. наук.-дослід. каф. кооперації при Київ. кооп. ін-ті.— К., 1927.— № 1.— С. 27–50.

²⁵ *Симинский К.К.* Строительная механика: Системы с лишними неизвестными.— К., 1927.— 324 с.; *Он же.* Строительная механика: Неразрез.

Балки.— К., 1930.— 296 с.; *Он же*. Курс статики сооружений для высших учебных заведений.— 3-е изд.— К., 1930.— 552 с.; *Він же*. Курс статики споруд.— К., 1930.— 674 с.

²⁶ *Липський В.І.* Ботанічний сад Української Академії наук.— К., 1927.— 54 с.; *Кащенко М.Ф.* Огляд діяльності Київського акліматизаційного саду у відділі лікарських рослин за перший період його існування з року 1915 по 1921.— К., 1927.— 4, 112 с.; *Вотчал Є.П.* Кафедра біології сільсько-господарських рослин ВУАН // Вісті ВУАН.— 1930.— № 4.— С. 7–10; *Фомін О.В.* Звіт про діяльність Київського ботанічного саду за 10 років та науково-дослідної кафедри ботаніки за 5 років // Вісн. природознавства.— 1927.— № 5/6.— С. 323–326; *Плевако О.А.* Семінар для виучування народного господарства України: Х. 1925– І. 1927 // Пр. Семінару для виучування народного гос-ва України.— 1927.— Вип. 2.— С. V–VII та ін.

²⁷ *Вотчал Е.Ф.* Работа отдела физиологии сельскохозяйственных растений Научного института селекции // Науч. ин-т селекции: Отчет о деятельности за период 1922–1926 гг. и прог. работ 1927 г.— К., 1927.— С. 27–46; *Оттоков Е.В.* Научно-исследовательский институт водного хозяйства Украины в Киеве.— Х., 1927.— 8 с.; *Белінг Д.О.* Про роботу деяких іхтіологічних та рибогосподарчих установ України // Продукційні сили України. Бюл.— 1929.— № 1.— С. 40–42; *Воблий К.Г.* Дослідна кафедра кооперації при Київському кооперативному інституті // Зап. Київ. кооп. ін-ту.— 1927.— № 1.— С. 25–30 та ін.

²⁸ *Шарлемань М.В., Борзаківський О.* Чаплі: Держ. степ. заповідник “Асканія Нова”.— Х.; К., 1929.— 48 с.; *Шарлемань М.В.* З життя заповідника “Конча-Заспа” в 1929 році // Укр. мисливець та рибалка.— 1930.— № 9/10.— С. 17–19.

²⁹ *Кульжинский С.П., Рогоза И.Д.* Сводный отчет по полевым опытам за 1911–1926 годы.— К., 1929.— 424 с.— (Тр. Носовской с.-х. опыт. станции; Вып. 72); *Бражчик П.А., Моргацький Є.Ю., Фанстіль В.Ф.* Колективні дослідні 1929 рік.— К., 1930.— 91 с.— (Тр. / Київ. Краєва с.-г. досл. станція; Вип. 60); *Спангенберг Г.Е.* Стационарные наблюдения в работе фитопатологического отдела Киевской областной сельскохозяйственной опытной станции, их задачи, организация и значение.— Х., 1929.— 26 с.— (Тр. / Киев. обл. с.-х. опыт. станция; Вып. 1); *Целик В.З.* Отчет по изучению сорно-полевой растительности за 1924–1925 гг.— Х., 1929.— 75 с.— (Тр. / Хар. Краєва с.-г. досл. станція; № 25); *Голов'янюк З.С.* Дарницька лісова дослідна станція 1924–1929 рр.— Х., 1929.— 36 с. та ін.

³⁰ *Махов Г.Г.* Мапа ґрунтів України в 25-верстовому масштабі.— Х., 1927.— 69 с.; *Він же*. Територіальні дослідження ґрунтів на Україні за період з 1887 по 1927 р.— Х., 1928.— 14 с.; *Він же*. Ґрунти України: Нарис ґрунтів; Методика дослідження; Визначник ґрунтів; Короткий нарис геології та рослинності України.— Х., 1930.— 330 с.; *Крокос В.І.* Матеріали до характеристики четвертинних покладів східної та південної України.— Х.,

1927.— XI, 326 с.; *Гедройц К.К.* Почвенный поглощающий комплекс и почвенные поглощенные катионы как основа генетической почвенной классификации.— Л., 1927.— 112 с.

³¹ *Годлин М.М.* Почвенный покров Винницкой с.-х. опытной станции : По данным обследования 1924–25 гг.— [К.], 1928.— 20 с.; *Годлин М.М.* Почвенный покров Козаровичской поймы р. Днестра.— К., 1928.— 44 с.; *Годлин М.М.* Профильно-послойное распределение воднорастворимых азота и фосфора в луговых почвах Козаровичской поймы р. Днестра.— К., 1928.— 15 с.; *Муравлянский С.М.* Краткая характеристика механического и химического состава почв участка “Новая земля” Млеевской опытной станции.— Млеев, 1929.— 10 с.; *Махов Г.Г.* Почвенный очерк Мариупольской с.-х. опытной станции.— [Мариуполь], [1930].— 18 с.; *Левенгаупт А.И.* Досліди над ґрунтами в районі Дніпрельстану // Продукційні сили України : Бюл.— 1929.— № 2.— С. 12–15.

³² *Кащенко М.Ф.* Спроби акліматизації персиків у Київському акліматизаційному саді при Українській Академії наук // Зап. Фіз.-мат. відділу ВУАН.— 1927.— Т. 2, вип. 2.— С. 61–71; *Він же.* Інструкція для збору насіння з метою акліматизації рослин.— К., 1930.— 16 с.; *Лук'янов Д.П.* Про нові або мало на Україні розповсюджені рослини Акліматсаду.— К., 1928.— 36 с.; *Гіжицька З.К.* Матеріали до мікрофлори України // Вісн. Київ. ботан. саду.— 1929.— Вип. 10.— С. 4–41; *Львов М.О.* Культура м'яти.— Лубни, 1929.— 32 с.; 2-е вид.— 1930.— 32 с.; *Він же.* Лубенська дослідна станція для культури лікарських рослин.— К., 1929.— 16 с.

³³ *Белінг Д.О.* Матеріали до іхтіофауни р. Південний Буг.—К., 1927.— 358 с.; *Марковський Ю.М.* Нарис зоопланктону річки Інгульця.— К., 1928.— 156 с.; *Таран М.К.* До фауни Coleoptera з околиць м. Києва // Зб. праць Дніпр. біол. станції.— 1928.— Ч. 3.— С. 173–184; *Завітовський П.О.* Становище сільськогосподарського рибництва на Україні та перспективи його розвитку // Продукційні сили України. Бюл.— 1929.— № 2.— С. 26–31.

³⁴ *Тутковський П.А.* Матеріали для бібліографії мапознавства України: Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознав. літ. Ч. 1.— К., 1928.— 64 с.; *Тутковський П.А., Оптоков Є.В.* Показчик головнішої літератури про підземні води на Україні та почасти на суміжних просторах в зв'язку з геологічною літературою взагалі.—К., 1929.— 99 с.; *Кривченко Г.О., Ігнатович В.В.* Словник економічної термінології : Проект.— К.; Х., 1930.— 140 с.; *Шарлемань М.В.* Назви птахів: Проект.— К., 1927.— 64 с.; *Шарлемань М.В., Татарко К.* Назви хребетних тварин : Проект.— К., 1927.— 128 с.; *Трихвиль Ю.В., Зубков І.М.* Словник технічної термінології. Мірництво : Проект.— Х., 1929.— 156 с.

Т. В. Міцан
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**ДИРЕКТИВНО-РОЗПОРЯДЧІ АКТИ XVIII ст.
ЯК ІНФОРМАТИВНЕ ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ**
(з фондів інституту рукопису національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського)

Найважливіше значення в науковому об'єктивному дослідженні історичного минулого України має джерельна база. Розпорошеність великого масиву історичних документів, які мають відношення до історії України, значно ускладнює намагання дослідників у пошуках необхідної інформації як з окремих аспектів історії України, так і вивчення її історії в цілому. Через недостатність відомостей про комплекси джерел поширено чимало помилок у висвітленні окремих проблем та цілих періодів історичного процесу. Саме тому осмисленню та дослідженню історії України має передувати повне, всебічне і об'єктивне виявлення всіх можливих історичних джерел.

В основному корпусі актових джерел XVIII ст., що відображають офіційно-ділові стосунки, взаємозв'язки першого вищого навчального закладу слов'ян – Києво-Могилянської академії (далі – КМА) та влади, значне місце посідає такий вид директивно-розпорядчих актів, як укази, що є найзначнішим за обсягом серед усіх інших представлених документів документального комплексу КМА саме тому, що за своєю тематичною спрямованістю цей вид був набагато ширшим і уніфікованішим, укази висвітлюють усі аспекти діяльності КМА, починаючи від проблем навчального характеру і закінчуючи фінансово-майновими питаннями.

Перш ніж проводити аналіз цього виду документа, необхідно зазначити, що для періоду XVII – та початку XVIII ст. насамперед характерна така форма актових, справочних, особових документів, як грамота. Терміном "грамота" називається група історичних

документів, які фіксували майнові та інші права, привілеї та обов'язки окремих осіб, відносини між ними. Від середини XVIII ст. указ як вид документа набуває розвитку і витісняє грамоту, виходить за межі верховної влади і поширюється на місцевий рівень. Під впливом російського діловодства цей вид документа набуває значення провідного виду розпорядчого документа, що поступово розширює сфери діяльності та поширюється на всі управлінські структури урядової світської та духовної влади. Якщо попередній вид документа – грамота – видавався від імені верховної світської або церковної влади, то укази видаються від імені царя, митрополитів, а також духовних установ – Святійшого Синоду (далі – Св. Синод), Київської духовної консисторії, кафебри Києво-Софійської, а також державних установ, наприклад, Сенату, Державної колегії економії тощо.

За функціональними видами укази, які мають відношення до історії КМА, можна класифікувати на: укази Св. Синоду, Київської духовної консисторії, митрополитів, що стосуються організації навчання та кадрових питань КМА, а також укази стосовно матеріального забезпечення КМА.

Аналізуючи цей вид документа, для полегшення розгляду та вивчення, представимо їх за тематичною направленістю.

**Укази стосовно організації навчання
у Києво-Могилянській академії**

Грунтуючись на давніх вітчизняних освітніх традиціях, КМА дотримувалася демократичних засад внутрішнього життя, забезпечувала своїм студентам глибоку й різнобічну освіту, завдяки чому мала популярність та добру славу серед молоді. Найхарактернішою із своїх гуманістичних традицій, якої завжди дотримувалась і яка неодноразово була підкреслена в багатьох офіційних документах, КМА вважала всестановість. Принцип всестановості, рівності всіх у навчанні, який проголосила Києво-Братська школа, а згодом підтримала КМА, не лише забезпечував демократичні засади їх внутрішнього життя, а й відповідав найвищій меті – залучити до навчання якомога більше української молоді, поширювати освіту серед народу¹.

У XVIII ст. діяльність Академії починає регулюватися церковною владою безпосередньо, і освіта поступово втрачає світський контекст². Основну роль у проведенні духовного впливу відіграють укази Св. Синоду, який видавав основні акти, що регулювали організацію освіти і навчання, визначали коло студентів та викладачів,

Св. Синод також надавав відповідно розпорядження Київській духовній консисторії, а також митрополитами, які, у свою чергу, видавали відповідні накази і розпорядження.

Укази щодо призначення викладачів по Академії та до інших установ на викладацькі посади

Укази про прийняття студентів на навчання до Академії, призначення викладачів та направлення студентів і професорів до інших навчальних закладів на викладацькі посади становлять переважну більшість документів досліджуваної категорії.

Як відомо, за часів Петра I відбулися суттєві зміни в правовій системі православної церкви Російської імперії. У 1721 р. патріаршество було відмінене, а для керівництва духовними справами в державі створили Св. Синод, в основу діяльності якого було покладено Духовний регламент, обов'язковий для всієї православної церкви. Відповідно зміни відбулися і в ієрархічній структурі Київської єпархії. Київський ієрарх, який здавна мав сан митрополита, був його позбавлений. Київську єпархію зрівняли в правах із звичайними російськими єпархіями. 25 жовтня 1742 р. проголошено царський указ Св. Синоду про відновлення Київської митрополії. Новопризначений митрополит Тимофій Щербацький був висвячений на цей сан в Петербурзі в присутності імператриці 6 березня 1748 р. Із заснуванням Синоду київські ієрархи поволі підпорядковувалися централізаторським тенденціям вищої церковної влади, яка прагнула до цілковитого обмеження місцевих особливостей українських єпархій, зокрема, Київської митрополії. Призначення ієрарха Київської єпархії стало прерогативою царського уряду і Св. Синоду³.

З вищенаведеного стає зрозумілим підпорядкування досліджуваного виду документа – указів, яке відбувалося так: Св. Синод видавав укази київським митрополитам, а останні, в свою чергу, давали розпорядження Київській духовній консисторії видати указ академічному правлінню. Звітування з виконання указів проводилося в зворотному напрямі.

У 1726 р. Св. Синод надіслав указ Варлааму Ясинському, митрополиту Київському і Галицькому, згідно з яким Іосиф Волчанський призначався радником-протектором при київських школах.

Рівень викладання іноземних мов у КМА був на досить високому рівні – викладачі іноземних мов Академії направлялися за кордон на священницькі посади. Так, відповідно до указів Св. Синоду

1760–1761 рр. про направлення викладача, який знає іноземні мови, до сухопутного Кадетського корпусу академічним правлінням було обрано викладача Академії Феоктиста Мочульського (відмовився від призначення у зв'язку з бажанням прийняти чернецтво), у 1765 р. згідно з указом Св. Синоду було визначено і направлено на посаду намісника російської церкви в Лондоні ієромонаха Єфрема Діаковського⁶.

Грунтовне підтвердження високого рівня викладання богослов'я в КМА – указ, виданий в 1735 р. Рафаїлом Заборовським, митрополитом Київським, префекту Київської академії Ієроніму Миткевичу про призначення чотирьох вчителів для викладання богослов'я *primaries secundarius*, як і в інших академіях, але не завжди укази виконувалися. Свідченням цьому є донесення префекта Київської академії, викладача богослов'я ієромонаха Платона Левицького Рафаїлу Заборовському, митрополиту Київському, з обґрунтуванням причин неможливості і недоречності виконання указу – викладачі будуть заважати один одному в викладанні⁷.

Необхідно звернути увагу на те, що доволі часто на посади викладачів призначалися студенти Академії, які мали успіхи в навчанні, а викладачі суміщали викладання декількох предметів. Так, цього ж року в зв'язку з донесенням викладача французької та німецької мов Київської академії Хоми Халчинського Арсенію Могилянському, митрополиту Київському, з проханням звільнити його з посади у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, академічним правлінням було запропоновано, а указом Київської духовної консисторії затверджено призначення студента Василя Ступницького викладачем французької мови, а викладачем німецької мови – вчителя синтаксими Івана Самойловича⁸.

Укази про направлення і прийняття студентів на навчання до Києво-Могилянської академії та до інших навчальних закладів

Соціальний склад КМА змінюється в 20-х роках XVIII ст., коли згідно з указом Св. Синоду, починаючи від 1724 р., духовництво зобов'язувалося віддавати своїх дітей на навчання до Академії, хоча частина з них після її закінчення займалася не церковною, а світською діяльністю. Це викликало зростання відсотку дітей священників серед студентів КМА⁹. Згаданий указ Св. Синоду підкріплювався указом імператриці Катерини II від 1760 р. про направлення до Київської академії для навчання всіх протопопських, священ-

ницьких, дияконських, дяківських, паламарських дітей під загрозою штрафу, а також про примусове повернення студентів-утікачів¹⁰. Тому основний масив документів родовидової групи представленої тематики становлять укази про обов'язкове направлення молоді на навчання до КМА. Насамперед, це укази київських митрополитів: Рафаїла Заборовського від 1733 та 1741 рр.¹¹; Тимофія Щербацького від 1754 р. про направлення на навчання до Київської академії дітей духовенства та про заборону священнослужителям видавати заміж дочок за неосвічених людей¹².

Цю політику також закріплювали укази духовних установ про переваги тих, хто мав освіту при отриманні священницького сану. Зокрема, це укази Св. Синоду¹³ від 25.11.1745 р.; Київської духовної консисторії від 4.02.1761 р.¹⁴ та 16–18.06.1765 р.¹⁵

Чимало чужинців приїздило навчатися до Києва: здебільшого здобувши потрібну освіту, вони залишалися тут назавжди. За часів гетьмана Хмельницького помітним став вплив сербів та інших студентів з південнослов'янських країн, які навчалися в КМА, багато з них вступали до українського козацького війська, де здобували високі почесті. Приїздили до Києва і греки. Взагалі українська держава притягувала до себе південних слов'ян та інших православних з Балкан.

Як відомо, всі студенти-іноземці, які прибували до КМА з метою отримання високого рівня знань, повинні були присягати на вірність російським самодержцям. Імператриця Єлизавета 24 лютого 1752 р. видала указ Тимофію Щербацькому, митрополиту Київському та Галицькому, про наворотання у російське підданство студентів, які прибувають на навчання¹⁶. Київська духовна консисторія відповідно до виконання цього указу видавала консисторські укази, зокрема, про прийняття вихідця з Польщі Івана Шишковського у підданство імператриці (11.05.1777 р.)¹⁷.

Укази стосовно покращення стану викладання наук в Києво-Могилянській академії

На початку XVIII ст. розширюється коло навчальних дисциплін і значно поглиблюється зміст тих, що вивчалися раніше. До навчального плану вводиться вивчення іноземних мов: у 1738 р. – німецької, також поновлено вивчення грецької, у 1753 р. – французької мови; у 1755 р. поновлено курс польської мови і запроваджено старосврейську¹⁸. Виділяються в окремі навчальні предмети

історія, географія, математика, фізика і геометрія, які раніше були розділами філософії або риторики. З середини XVIII ст. вони вивчаються окремо: клас чистої математики (алгебра і геометрія) і клас змішаної математики (архітектура, гідростатика, гідравліка, оптика, астрономія). У 1783 р. в Академії відкрито фізичний кабінет, обладнаний земним і астрономічним глобусами, телескопом, барометром та іншими приладами; створюється клас сільської і домашньої економіки, в 1802 р. – медичний клас.

На початку 1766 р. адміністрація Академії звернулася до Київського генерал-губернатора Глібова з проханням про підтвердження прав та привілеїв вищої школи, включаючи відкриття друкарні для публікації світської літератури, в основному підручників з різних дисциплін, а також надання коштів викладачам та бідним студентам. Відповідно Глібов 1 лютого 1766 р. надіслав Катерині II донесення, в якому була викладена характеристика діяльності КМА, зокрема, йшлося про предмети, які тут викладали, та забезпечення Академії професорсько-викладацькими кадрами. Відмічаючи складне матеріальне становище КМА, губернатор нагадував про велику користь, яку Академія приносила Росії, і просив підтримати її матеріально. Він також схилився до думки про відкриття при Київській вищій школі хоча б двох факультетів – математичного і медичного і вважав за потрібне запросити кількох досвідчених викладачів, зокрема, німецької та французької мов. Однак Катерина II не відповіла на клопотання Глібова, як і раніше, в 1763 р., не звернула уваги на проект гетьмана Кирила Розумовського та козацької старшини про упорядкування навчальної справи в Малоросії, про реформування Київської академії в університет чи хоча б відкриття двох факультетів при Академії¹⁹.

Стан викладання наук контролювався з боку Київської духовної консисторії та особисто митрополитами. Влада постійно вимагала відомостей від Академії про стан і рівень навчання. Свідченням цього є укази митрополитів з Київської духовної консисторії стосовно надсилання відомостей про діяльність шкіл латинської та елліно-грецької в Академії (31.12.1739 р. – 5.01.1740 р.)²⁰, призначення викладачів – хто і які предмети викладає (17.08.1759 р.)²¹.

Отже, духовна влада пильно спостерігала за діяльністю Академії і завжди мала можливість зреагувати на зміни в навчальному процесі: приділити увагу тим чи іншим предметам і наукам, визначити професійний рівень викладачів КМА.

Укази про направлення студентів Києво-Могилянської академії до інших установ на викладацькі посади

Відомо, що багато випускників КМА завдяки високому рівню освіти, який вони отримували, працювали на посадах викладачів у семінаріях Росії, а деякі і закордоном. Їх філологічна освіта, зокрема, знання слов'янських і неслов'янських мов, інтерес до різних мов позначалися і на предметах, які вони викладали. Так, у 1732 р. до Казані були запрошені з КМА студенти Василь Пуцек-Григорович та Стефан Головацький для викладання риторики, пітики, грецької діалектики, філософії та арифметики. З часом В. Пуцек-Григорович став ректором цієї семінарії, дещо пізніше – архієпископом Казанським.

КМА мала авторитет навчального закладу, вихованці якого славилися знаннями античних мов – грецької, латинської та старовірської, а також нових – німецької та французької.

Іноземні мови в КМА вивчалися студентами трьох старших класів. Про високий рівень викладання і, як результат, про глибоке опанування вихованцями іноземних мов свідчить той факт, що випускників часто запрошували на службу до державних установ, наукових закладів – Малоросійської колегії, Колегії іноземних справ, посольств, Петербурзької Академії наук. Чиновники постійно зверталися до правління Академії з проханням сприяти у цій справі, допомагати у підборі студентів. У 1777 р. постало питання про укомплектування дипломатичної служби перекладачами з турецької мови. Вибір Катерини II випав на КМА, імператриця відзначала, що у Київській академії студенти отримують вагомий філологічний освіту і «можуть здібніше за інших» навчитися турецької мови. Тому саме з їхнього числа слід підбирати кандидатів на відправлення до Константинополя на церковні посади в російській посольській церкві та для опанування мовою. Вибрали двох козацьких синів, студентів вищих класів – Корнилія (Карпа) Чернявінова та Євдокима Кирієвського²².

Протягом XVIII ст. багато вихованців працювали перекладачами в адміністративних світських і духовних закладах – Сенаті, Св. Синоді, Київській губернській канцелярії, в закордонних російських місіях, перекладали російською мовою наукові трактати, літературні твори²³. 26 червня 1737 р. Київський генерал-губернатор С.І. Сукин звертався до Рафаїла Заборовського, архієпископа Київського і Галицького, з проханням направити «для заграничної

бытности искусного и верного латинских и польских писем переводчика. А понеже, как я известен, в Киевской академии таковых студентов немалое число находится, из которых надеюсь и саможелательные найдутся, а при дворе оных господ в том крайняя состоит необходимость»²⁴.

Іноді студенти, які були направлені як на навчання, так і на викладацькі посади, поверталися працювати в КМА, про що свідчить прохання Якова Одинцова, який закінчив Санкт-Петербурзьку вчительську семінарію, прийняти його на посаду викладача Академії. З 1789 р. він викладав у КМА загальну історію, російську граматику та малювання²⁵.

Отже, упродовж XVIII ст. вихованці КМА репрезентували вищу освіту в Росії, «і, можна сказати, – стверджує Д. Вишневецький, – майже всі училища Росії тих часів зобов'язані або своїм виникненням, або ростом, або внутрішнім ладом Київській академії»²⁶.

Укази щодо запобігання випадків втеч з Києво-Могилянської академії

У КМА, як і в інших навчальних закладах, траплялися випадки втеч. Студенти-утікачі розшукувалися, поверталися і, звичайно, в залежності від причини втечі, каралися. Духовним управлінням передбачалося затримувати та повертати їх до Академії, заборонялося давати кошти на проживання таким студентам, які, як правило, не мали при собі належних документів – паспорта, квитка на проїзд чи атестата. Закріплювалося все це розпорядженнями, наказами і указами. Так, у 1734 р. Рафаїл Заборовський, митрополит Київський, видав указ і розпорядження протопопам, ігуменам, всьому духовному світу не давати милостині студентам Київської академії, які залишили її самовільно, та повертати їх до Академії²⁷.

Укази стосовно матеріального забезпечення Києво-Могилянської академії, утримання викладачів і студентів

Як зазначалося вище, фінансовий стан Академії підвищувався завдяки прибуткам з монастирів, пожертвуванням багатих осіб, штрафам з духовництва, яке відмовлялося направляти своїх дітей до Академії на навчання, використанню грошового збору, призначеного на утримання закордонних церков і монастирів.

У першій половині XVIII ст. матеріальний стан КМА був підкріплений низкою грамот російських самодержців. Починаючи з

1740 р., відповідно до урядового розпорядження, на утримання Академії було заплановано щорічно виділяти 200 крб. із Військового скарбу. В другій половині XVIII ст. фінансування Академії стає дещо упорядкованішим. Згідно з раніше виданими грамотами на утримання Академії російським урядом щорічно видавалася, головним чином, з Малоросійського військового скарбу певна сума. На підтвердження цього 20 квітня 1766 р. Державна колегія економії видала указ Київської духовної консисторії про порядок розподілу 500 крб., призначених на утримання КМА²⁸. Згодом, 3 грудня 1772 р., імператриця Катерина II видає указ Колегії економії про виділення 500 крб. на потреби Київської академії²⁹.

Кошти Академії також передаються в Московський виховательний будинок під щорічні проценти, які потім надходять на утримання Академії, виплату жалування викладачам та на матеріальну допомогу студентам³⁰. Видатні особи продовжують матеріально підтримувати Академію. Так, у 1772 р. на Академію було пожертвовано 4 тис. крб., які були переведені до Московського дворянського банку з відповідними щорічними відсотками, використання яких було заплановано на вивчення єврейської та грецької мов в Академії³¹.

Духовні установи сприяли отриманню КМА коштів, але, в свою чергу, постійно вимагали від Академії відомостей про їх використання. Протягом 1768–1774 рр. Київська духовна консисторія видала ряд указів академічному правлінню, які регламентують розподіл між студентами та викладачами 500 крб., що були пожалувані імператрицею Катериною II, зокрема, це укази від 9 липня 1768 р.³² та від 16 квітня 1774 р.³³ 31 жовтня 1773 р. Св. Синод видав указ, який зобов'язував Гавриїла Кременецького, митрополита Київського, надати детальні відомості про Київську академію з документальним підтвердженням матеріальних коштів, які є в розпорядженні Київської академії³⁴.

У другій половині XVIII ст. на тлі загальної політики російського уряду, особливо імператриці Катерини II, у житті Академії спостерігається певний занепад. Україна у складі Росії поступово перетворювалася на просту російську провінцію. Цьому сприяла ліквідація Гетьманщини 1764 р., Запорозької Січі 1775 р., запровадження нових порядків, тотальна русифікація. У 1786 р. була проведена загальна секуляризація монастирських маєтків, яка торкнулася Братського монастиря і опинилася в залежності від щорічних асигнувань уряду³⁵. Відбуваються певні зміни, які пов'язані з

імперською політикою та з її ректором Самуїлом Миславським. При цьому у 1783–1784 рр. навчальний процес був переведений на російську мову³⁶. Він здійснює також уніфікацію навчальних предметів в Академії відповідно до викладання наукових дисциплін у Московському та Петербурзькому університетах – в 1783–1784 рр. навчальні предмети майже співпадали, за винятком російської історії, геральдики, літературної історії. За якийсь час Самуїл Миславський намагався узгодити академічний навчальний курс з освітньою реформою 80-х років, тобто з програмами народних училищ. 13 лютого 1786 р. за його наказом Академії був присвоєний “образ учения, для всех училищ империи Российской узаконенный”³⁷.

Втрачається світський характер, знижується науковий рівень закладу. Триває цілий ряд дрібних перетворень навчального та адміністративного характеру, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. перетворилися на значні реформи. У 1763–1764 рр. запроваджується нова інструкція, яка не змогла захистити Академію від занепаду, з 1786 р. – новий статут для народних училищ, який торкнувся і Академії. Тоді ж був закритий Києво-Братський монастир. Розширилися класи, вводилися нові предмети. Новий устрій протримався до закриття Академії у 1817 р.

Від 1791 р. чітко регламентується вивчення певних дисциплін у визначені роки. Так, геометрія, арифметика, географія, а також мови – грецька, французька та німецька – вивчалися у трьох класах: нижчому, середньому і вищому. У 1794/95 навчальному році запроваджується вивчення російського красномовства, що було запозиченням з університетських програм.

Період кінця XVIII – початку XIX ст. характеризується посиленням реакційної політики царського уряду в Україні. Позначається це також і на діяльності Академії. Як зазначено вище, від 1784 р. читання усіх без винятку лекцій повинно було здійснюватися російською мовою.

У 90-х роках до Академії на викладацькі посади повертаються її вихованці, що пройшли курс навчання в Московському університеті і Петербурзькій головній училищній семінарії (Яків Одинцов, Калістрат Соколовський та ін.). Це не могло не вплинути на характер викладання і виховання, Академія дедалі більше уніфікується з іншими навчальними закладами.

31 жовтня 1798 р., з ініціативи імператора Павла I, Академія зрівнялася у всьому з іншими трьома академіями – Московською,

Казанською, Петербурзькою. Через рік був прийнятий новий академічний статут³⁸, згідно з яким за Академією закріплювався статус головної окружної академії. Київський округ було розширено, до нього увійшли вісім семінарій: Новоросійська, Чернігівська, Мінська, Брацлавська, Білгородська, Харківська, Переяславська і Житомирська. Кращих вихованців цих семінарій через кожні два роки мали направляти до Київської академії (двох осіб) "для усовершенствования в науках". Вони називалися кандидатами, із них обирали потім учителів семінарій.

Реформа 1798 р. перетворювала КМА на один із кількох однотипних закладів. Це фактично був перехід на суто релігійне навчання, підготовку кадрів для духовенства. За таким статутом Академія проіснувала до 1817 р., тобто до остаточного реформування в КДА. Так вона поступово перетворювалася на загальноімперську суто духовну структуру.

Аналізуючи тематичну спрямованість указів цього періоду, значимо, що збільшується кількість указів і розпоряджень стосовно направлення студентів Академії на навчання до медичних академій Москви і Санкт-Петербурга. Зумовлено це, головним чином, відкриттям у 1802 р. в Академії класу медичної науки.

Розпорядження і укази про направлення студентів на навчання до медико-хірургічних академій займають окреме місце за кількісним складом серед усіх інших указів, свідчення цьому – низка указів духовних установ: Київської духовної консисторії про направлення 20-ти студентів Академії до Санкт-Петербурга і 5-ти – до Москви в шпиталі для навчання медичній науці 1776 р.³⁹; указ Київської духовної консисторії академічному правлінню з вимогою подати пропозиції стосовно виконання указу Св. Синоду щодо введення медицини до навчальних предметів, 1802 р.⁴⁰; указ Св. Синоду і Київської духовної консисторії всім академічним правлінням направити своїх студентів до Медико-хірургічної академії на навчання з метою їх повернення назад викладачами медицини (1802–1816 рр.)⁴¹.

Окрему тематичну групу складають укази про прийняття на навчання до КМА: указ Київської духовної консисторії про направлення дітей духовенства Київської єпархії в Київську академію на навчання, датовані 1776, 1783 та 1784 рр.⁴²

У 1787 р., 15 березня, Катерина II видала рескрипт, який наказував: відпускати кращих студентів на вчительську роботу у головні народні училища, дозволяти їм переходити на навчання у

медико-хірургічні школи і до Московського університету; збільшити на 600 крб. щорічно державні кошти, що призначалися на утримання Академії, заснувати при Академії друкарні для видання книг російською та іноземними мовами; цей рескрипт також підтверджував права Академії на володіння різними будівлями⁴³. І в 1790 р. П.В. Завадовський, голова Комісії народних шкіл, вважаючи київських вихованців найздібнішими, забрав до Петербурга ще 25 юнаків. Свідченням цьому є укази Київської духовної дикастерії від 1789 р. академічному правлінню визначити здібних до викладацької роботи студентів⁴⁴.

Інформація про направлення студентів і викладачів на викладацькі посади до інших установ відображена в указах: Св. Синоду, Київської духовної консисторії та митрополита стосовно визначення та направлення до Кам'янець-Подільської школи студента, здібного для викладацької роботи, – Василя Абрагамовича (13.02.–22.04. 1800 р.)⁴⁵; Св. Синоду на ім'я Серапіона Олександровського, митрополита Київського і Галицького, про обрання та направлення з Київської академії двох студентів до Санкт-Петербурзької духовної академії (31.05.1815 р.)⁴⁶; Св. Синоду Серапіону Олександровському, митрополиту Київському, про направлення префекта та викладача Київської академії ієромонаха Мефодія Пісичівського до Санкт-Петербурга (23–29.01.1810 р.)⁴⁷.

Ще у 80–90-х роках XVIII ст. цей процес набуває характеру насильницького розподілу. Згідно з указами студентів КМА забирали у московські та петербурзькі університети, інженерні училища, медичні й духовні семінарії, а випускників призначали ректорами і професорами духовних училищ Росії.

Інший напрям, відзначений в документації, як зазначає Петров, – "найпізніше нав'язана була КА місія народного учительства"⁴⁸. Її вона виконувала двома шляхами – направленням своїх студентів до Головної учительської семінарії для підготовки викладачів народних училищ та внесення змін до власної навчально-виховної організації. В 1783 р. у зв'язку із шкільною реформою в Санкт-Петербурзі розпочала роботу учительська семінарія, до якої відібрали 30 студентів різних класів із КМА. У 1786 р. Головне народне училище, як його називали, для підготовки викладачів середніх шкіл Росії відібрало знову ж таки з України 45 осіб. Саме про це йде мова в указі 1786 р. Св. Синоду Самуїлу Миславському, митрополиту Київському, про направлення з Київської академії та Переяславської

семінарії 45-и студентів до Санкт-Петербурга на комісію народних училищ для отримання викладацького звання⁴⁹.

Приділяється увага також контролю за викладанням наук – указ консисторії академічному правлінню наглядати за тим, щоб викладачі Київської академії сумлінно ставилися до своїх обов'язків, 6.09.1804 р.⁵⁰, про представлення всіма викладачами Київської академії, в тому числі і ректором, конспектів лекцій, які вони викладають (19.11.1816 р. – 20.04.1817 р.)⁵¹; призначення викладачів французької мови, історії, географії та інших наук, 1784 р.⁵²; а також указом від 6 вересня 1806 р. наглядати за тим, щоб викладачі Київської академії сумлінно ставилися до своїх обов'язків⁵³; матеріальному забезпеченню – указ консисторії – забезпечити студентів, які були направлені до Санкт-Петербурзького педагогічного інституту (5.01.1817 р.)⁵⁴.

Аналізуючи вищезазначене, можна сказати, що у XVIII ст. указ як вид публічно-правового акта розвивається доволі активно. У XVIII ст. цей вид документа виходить за межі верховної влади і поширюється на місцевий рівень. Крім того, передача Академії під патронат церкви призвела до того, що значно зменшується кількість указів світської влади – Сенату, Державної колегії економії тощо, поступово вони витісняються указами духовних управлінських структур: Св. Синоду, Київської консисторії та ін. У середині XVIII ст. указ набуває значення провідного виду розпорядчого документа, він стає основним видом публічно-правового акта, що змінив грамоти.

Чільне місце, яке посідає цей вищий навчальний заклад в українському суспільстві, значні масштаби його освітньої діяльності зумовили широкий обсяг документальних зв'язків КМА з вищими органами державної і духовної влади, судово-адміністративними та іншими установами, а також з приватними особами різного соціального стану (козацька старшина, дворянство, міщани, духовні особи та ін.). Безперечним свідченням цих відношень слугує унікальний і змістовний комплекс представлених документів – указів, які є відзеркаленням певного історичного періоду, складовою історії створення і діяльності першого вищого навчального закладу слов'ян XVII – початку XIX ст.

⁴⁹ Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX ст. // 36. Історично-філологічного відділу / ВУАН. – К., 1924. – Т. 20. – С. 136.

⁵⁰ Вигovskyй М., Філоненко С. Києво-Могилянська академія у XVIII ст. // Київ. старовина. – 1992. – № 6. – С. 88–89.

⁵¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упоряд. автор передмови та комент. В.Й. Горобець. – К., 1993. – С. 19–20.

⁵² Ін-т рукопису Нап. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 301, 603л, арк. 386 зв.–387 зв. – (Далі – ІР НБУВ).

⁵³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н.И. Петрова. Отд-ние 2. (1721–1795 гг.): В 5 т. – К., 1905–1908. – Т. 2. – С. 303.

⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 301, 221п, т. III, № 18, арк. 162–165, 179–180.

⁵⁵ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / С введ. и прим. Н.И. Петрова. – Отд-ние 2. (1721–1795 гг.): В 5 т. – К., 1905–1908. – Т. 1, ч. 1. – С. 225–226.

⁵⁶ ІР НБУВ, ф. 301, 221п, т. III, № 12, с. 76.

⁵⁷ Митюров Б.Н. Вища освіта // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (10–20 ст.): Нариси. – К., 1991. – С. 94.

⁵⁸ ІР НБУВ, ф. II, № 22539.

⁵⁹ Там само, ф. 301, 606л, арк. 32–32 зв.

⁶⁰ Там само, 605л, т. II, арк. 42 зв.–43.

⁶¹ Там само, ф. 312 (Соф.), 439/427с, арк. 12–14.

⁶² Там само, ф. 301, 605л, т. II, арк. 345 зв.–346.

⁶³ Там само, 749л, № 24; ф. 301, 221п, т. III, № 17.

⁶⁴ Там само, ф. 160, № 185–228, арк. 63.

⁶⁵ Там само, ф. 301, 751л, № 26, арк. 11–11 зв.

⁶⁶ Митюров Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. – К., 1968. – С. 92.

⁶⁷ ІР НБУВ, ф. 312, 438 /430с, арк. 165–178; ф. 160, № 844, арк. 9–73.

⁶⁸ Там само, ф. 160, № 185–228, арк. 28–32 зв.

⁶⁹ Там само, ф. 301, 221п, т. I, № 50, арк. 506–506 зв.

⁷⁰ Там само, 751л, № 25.

⁷¹ Дзюба О.М. Переводческая деятельность воспитанников Киевской академии (XVIII в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С. 53–73.

⁷² ІР НБУВ, ф. 301, 221п, т. I, № 5.

⁷³ Там само, 751л, № 62.

⁷⁴ Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – 371 с.

⁷⁵ ІР НБУВ, ф. II, № 22539, № I.

⁷⁶ Там само, ф. 312, 450/426с, арк. 104.

⁷⁷ Там само, ф. 301, 221п, т. III, № 39.

⁷⁸ Там само, 517л, (У).

⁷⁹ Там само, 658л, (2).

⁸⁰ Там само, 221п, т. III, № 26.

⁸¹ Там само, № 43.

³⁴ Там само, 220 п. с. 5–9.

³⁵ Голобуцький П.В. З історії Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України : Матеріали до бібліогр. покажч. / Уклад. Дениско Л.М. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 24.

³⁶ Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX ст. // 36. Іст.-філол. відділу / ВУАН. – К., 1924. – Т. 20. – С. 234, 257.

³⁷ Там само, – С. 257.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1., спр. 2257, арк. 1–4.

³⁹ ІР НБУВ, ф. 301, 221п, т. III, № 87, арк. 630–637.

⁴⁰ Там само, № 6.

⁴¹ Там само, № 10, арк. 98–105, 113–114.

⁴² Там само, 657л, арк. 709–709 зв.

⁴³ Мединський С. М. Братські школи України і Білорусі в XVI–XVII ст. – К., 1958. – 210 с.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. 301, 751л, № 66, арк. 1–2, 4–5, 7–16 зв., 25–27, 36.

⁴⁵ Там само, № 69, арк. 2–9 зв., 17–19, 22, 23–25.

⁴⁶ Там само, ф. 175, № 53, арк. 29–31.

⁴⁷ Там само, ф. 160, № 1223, арк. 10–59.

⁴⁸ Петров Н.И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII века. – К., 1904. – С. 101.

⁴⁹ ІР НБУВ, ф. 301, 751л, № 49, арк. 1–7, 11–15 зв., 28–34 зв.

⁵⁰ Там само, 221п, т. IV, № 12, арк. 181–183, 185–187 зв., 190.

⁵¹ Там само, № 54, арк. 722–731, 733, 794–797, 799–804.

⁵² Там само, 221п, т. III, № 55.

⁵³ Там само, 221п, т. IV, № 12, арк. 181–183, 185–187 зв., 190.

⁵⁴ Там само, № 55, арк. 893–894.

І. В. Ткаченко

*Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України
м. Київ*

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ТИЖНЕВИКА “ЗАСІВ” У КИЄВІ (1911–1912)

Історія видання українського тижневика “Засів” не привертала до цього часу пильної уваги дослідників. За час, що минув зі дня виходу видання, не було створено жодного комплексного дослідження саме “Засіву”, всі дані про його діяльність лише інколи потрапляли в контекст видавничої діяльності М. Грушевського і були за змістом малоінформативними та вузькими. Радянська історіографія практично не цікавилася видавничою діяльністю “буржуазного націоналіста” Грушевського. А тому дослідники преси переважно обмежувалися лише констатацією існування видання, не зосереджуючись на особливостях його функціонування. Серед них можна вказати В. Ігнатієнка, О. Дея та ін.¹ Лише окремі вчені, зокрема А. Животко та О. Михайлин², приділяли темі “Засіву” більше уваги, використовуючи спогади найближчого співробітника М. Грушевського на видавничій ниві Ю. Тищенко-Сірого про видання перших українських газет для селянства³. Таку обмеженість публікацій, присвячених даному виданню, слід пояснювати тим, що за радянських часів таке дослідження не вписувалося в рамки радянської історіографії, а історики діаспори не мали доступу до радянських архівів. В умовах же сучасної України питання не поставало через те, що своєї уваги потребувало осмислення більш важливих аспектів творчості М. Грушевського. В цілому ж стан наукової розробки проблеми залишається незадовільним через відсутність комплексних праць, а також обмежене використання архівних матеріалів у публікаціях дослідників, присвячених виданню українського тижневика “Засів”.

Саме у цьому контексті є актуальним дослідження видання газети “Засів” як окремого важливого елементу видавничої діяль-

І. В. Ткаченко
*Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України
м. Київ*

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ТИЖНЕВИКА “ЗАСІВ” У КИЄВІ (1911–1912)

Історія видання українського тижневика “Засів” не привертала до цього часу пильної уваги дослідників. За час, що минув зі дня виходу видання, не було створено жодного комплексного дослідження саме “Засіву”, всі дані про його діяльність лише інколи потрапляли в контекст видавничої діяльності М. Грушевського і були за змістом малоінформативними та вузькими. Радянська історіографія практично не цікавилася видавничою діяльністю “буржуазного націоналіста” Грушевського. А тому дослідники преси переважно обмежувалися лише констатацією існування видання, не зосереджуючись на особливостях його функціонування. Серед них можна вказати В. Ігнатієнка, О. Дея та ін.¹ Лише окремі вчені, зокрема А. Животко та О. Михайлин², приділяли темі “Засіву” більше уваги, використовуючи спогади найближчого співробітника М. Грушевського на видавничій ниві Ю. Тищенка-Сірого про видання перших українських газет для селянства³. Таку обмеженість публікацій, присвячених даному виданню, слід пояснювати тим, що за радянських часів таке дослідження не вписувалося в рамки радянської історіографії, а історики діаспори не мали доступу до радянських архівів. В умовах же сучасної України питання не поставало через те, що своєї уваги потребувало осмислення більш важливих аспектів творчості М. Грушевського. В цілому ж стан наукової розробки проблеми залишається незадовільним через відсутність комплексних праць, а також обмежене використання архівних матеріалів у публікаціях дослідників, присвячених виданню українського тижневика “Засів”.

Саме у цьому контексті є актуальним дослідження видання газети “Засів” як окремого важливого елементу видавничої діяль-

ності М. Грушевського та його однодумців у Києві, як наступника тижневика “Село” на ниві просвіти селянства та пробудження в ньому національних ідей українства, а також єднання на основі єдиної мети та спільних інтересів. Наявна джерельна база дозволяє простежити діяльність редакції газети протягом усього часу її існування, показати мету та завдання видання, його яскраво виражене національне спрямування, якісний зміст якого дає змогу віднести газету до кращих зразків української періодичної преси початку XX ст. у підросійській Україні. А характерні риси “Засіву”, не притаманні його попереднику, сприяють розгляду видання не у спільному контексті, а у відповідності виключно до його оригінальності та неповторності.

Що ж стосується джерел до історії видання тижневика “Засів”, слід зазначити, що найбільш численну групу використаних документальних джерел складають матеріали Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ЦДІАК України), а також фонди Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Це, насамперед, фонд Тимчасового комітету в справах друку в місті Києві (ЦДІАК України, ф. 295). Справи фонду містять дані про діяльність “Засіву”, його редакторський склад, програму, спрямування, а також інформацію про накладення штрафів на редакторів газети, циркуляри, цензурні заборони. Особливістю архівних матеріалів “Засіву” є те, що вони розпорошені по різних архівних фондах, оскільки, на відміну від ЛНВ, фонд редакції газети відсутній, що ускладнює пошук необхідної інформації, яка висвітлювала б діяльність цієї газети. Так, крім фонду Тимчасового комітету у справах друку, джерела до історії видання газети “Засів” містяться в таких фондах ЦДІАК України у м. Києві: фонд Київського охоронного відділення (ф. 275), фонд канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), фонд Чернігівського губернського жандармського управління (ф. 1439), фонд Грушевських – істориків та філологів (ф. 1235) тощо.

Особливий інтерес представляє собою листування кореспондентів М. Грушевського, яке міститься у ф. 1235. Більшість з них мали безпосереднє відношення до видань М. Грушевського в Києві – це Ю. Сірий, який вів видання газет “Село” та “Засів”, Л. Старицька-Черняхівська, О. Олесь, М. Гехтер, О. Степаненко, а також інші співробітники цих видань. В їх листах містилася інформація про вихід газети, її верстку, кількість передплатників, обговорювалися

проблеми видання, пов'язані з цензурними заборонами тощо. Багато з кореспондентів Грушевського були штатними працівниками редакції "Засіву" або постійними дописувачами, а тому в їх листуванні міститься інформація, яка мала відношення до фінансових справ видання, а також його інформаційного наповнення.

У фонді канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442) міститься інформація з приводу відношення влади до цього видання, цензурні заборони, циркуляри про накладення штрафів на видання і арешти його редакторів.

Крім вказаного, важливим джерелом до історії видання газети "Засів" є спогади Ю. Тищенка-Сірого, Є. Чикаленка, щоденники М. Грушевського, власне газета "Засів" за 1911–1912 рр., а також газети "Киевская мысль" та "Рада", журнал "Літературно-Науковий Вістник", які містили оповістки про вихід та зміст "Засіву" і події, пов'язані з його функціонуванням. Одним з найзмістовніших джерел з даного питання є листування М. Грушевського з Ю. Сірим, який вів видання цього тижневика⁴. В цілому наявна джерельна база достатня для висвітлення історії існування газети "Засів", її спрямування та характеру і дозволяє охопити більшість аспектів, що відносяться до функціонування видання в період його існування.

Загалом слід відзначити, що використання вказаних комплексів джерел може значно розширити джерельну базу досліджень з історії не лише зазначеного видання, а й української преси початку XX ст. у цілому.

Розпочинаючи тему видання газети "Засів", необхідно розглянути передумови його виникнення та обставини, які сприяли його появі, адже до 1905 р. у Російській імперії заборонялися періодичні видання національними мовами.

Так, революція 1905 р. у Росії істотно змінила становище української преси. Користуючись новими ліберальними свободами, які в обмеженому обсязі постали на місці колишніх адміністративних утисків, українська національна преса отримала додаткові можливості кількісного та якісного зростання на основі "Тимчасових правил про друк в Російській імперії" від 24 листопада 1905 р. Основна перевага цих правил полягала у скасуванні заборони на друк національними мовами, що в умовах пореволюційної України виявилось в швидкому розвитку національних українських видань.

Одразу після появи цього документа, яким відновлювалася також і цензура, з різних міст України посипалися заяви до губерна-

торів про бажання видавати газети й журнали українською мовою⁵ зразу з кінця 1905 р. і, особливо, в 1906 р.

Останній, за свідченням дослідника, був роком упертої боротьби за існування та розвиток преси на Наддніпрянщині. Ця боротьба велася з великим успіхом, з великими результатами. У випадку заборони газети чи журналу на його місці з'являлися інші видання, змінювалися назви, зовнішня форма, змінювалися редактори, видавці, але це не гальмувало процесу розвитку преси. Цей рух охоплював все нові міста і території⁶.

Проте на ділі огляд української періодики цього періоду не викликає такого бурхливого ентузіазму – за значною (порівняно з попередньою епохою) кількістю нових видань, бачимо величезну кількість проблем, більшість з яких була пов'язана не лише з утисками царського уряду. Попри декларації уряду, відношення до української преси залишалося незмінним, але мали місце й інші труднощі.

Самі умови для розвитку української періодичної преси виявлялися несприятливими, особливо по відношенню до періодики національного спрямування, на яку, в першу чергу, сипалися адміністративні заборони і яка найбільше зазнавала всякого роду обмежень та репресій від тодішнього уряду та його представників на місцях.

Треба прийняти до уваги й те, що на той час на території України преса українською мовою була великою рідкістю і не мала свого сформованого кола читачів. Відомо, що до того часу в Україні не було навіть народної української школи. Поза тим маленьким гуртком українців, які вміли читати й писати по-українськи, для багатомільйонного населення російської України поява української преси з новим правописом тощо була чимось не тільки новим, але й незрозумілим, що вимагало вишколу та науки⁷.

Нормальному функціонуванню української періодичної преси заважало те, що вона мала тоді дуже обмежене коло читачів, зокрема у Східній Україні, де зовсім не існувало шкіл з українською мовою викладання. Коли після революції 1905 р. тут з'явилися періодичні органи українською мовою, то їх оглядач змушений був визнати, що "масового читача українських газет і журналів зараз у наявності немає", тому українська преса мало розповсюджена, мало читається⁸. Особливо повільно вона поширювалася на селі. Крім адміністративних перешкод, головною причиною цього була неписьменність переважної більшості селянства. Саме через те "газета у нас на селі, – писав про ті часи Б.Д. Грінченко, – і досі ще дуже велика новина"⁹.

Видання українських газет та журналів утруднювалося і відсутністю достатньої кількості підготовлених до цього спеціалістів. Деякі українські періодичні органи занепали й перестали виходити саме через брак потрібних кадрів, а часто також і з різних технічних причин. І ці та інші негативні фактори зустріли у своїй діяльності на видавничій ниві М. Грушевський, перевівши на початку 1907 р. журнал “Літературно-Науковий Вістник” з Галичини до Києва.

Уже в цьому році Грушевський висловив побажання видавати пресу не лише для української інтелігенції, а й для селянства. Так, у листі до П. Стебницького від 3 (16) лютого 1907 р. М. Грушевський пише про можливість видання якої-небудь української газети, яка висвітлювала б політичне життя¹⁰, а згодом у листах до Є. Чикаленка¹¹ в червні 1908 р. та знову ж таки до Стебницького у 1909 р. Грушевський пише про необхідність видання газети для села¹².

Важливість такого кроку полягала у тому, що на початку ХХ ст. більшість українського населення була сільською, і саме на сільському населенні русифікаторська політика російського уряду не досягла значних результатів – село залишалося українським і за етнічним складом, і за національним духом. Саме тому було важливо утворити друкований орган, який відповідав би інтересам села і завданням українського національного руху.

Таким органом у серпні 1909 р. стала українська народна тижнева газета “Село”, яка існувала протягом 18 місяців і яка за цей короткий проміжок часу стала популярним серед селян виданням, яке відповідало їхнім прагненням та потребам. Своім проукраїнським спрямуванням вона викликала численні цензурні та адміністративні утиски, які і призвели до того, що це видання змушене було припинити свою активну діяльність. Замість “Села” у якості єдиного українського друкованого органу для селян постала нова українська газета “Засів”.

На останок відносно газети “Село” потрібно сказати, що її успіх був зумовлений такими факторами:

1. До співробітництва були запрошені передові українські літературні сили – М. Грушевський, О. Олесь, В. Самійленко, Гр. Чупринка, В. Винниченко, А. Тесленко, О. Кобилянська, В. Стефаник та ін.
2. Найбільшу увагу було звернуто на популярні статті стосовно світу, природи, з життя села та його культурно-просвітньої праці.
3. Регулярні огляди з діяльності Думи та уряду, українського громадсько-політичного життя на західноукраїнських землях; добре

поставлена хроніка¹³ тощо. Все це робило часопис цікавим і поважним органом, який здобув симпатію та привернув увагу українського селянства.

Його зникнення серед українських видань було пояснене М. Грушевським в останньому числі часопису, при цьому Грушевський сподівався на його повернення, якого вже ніколи не було¹⁴.

Однак у видавців залишався вихід – дозвіл на видання тижневика “Засів”. За даними Ю. Сірого, цей дозвіл було отримано ще під час виходу газети “Село” у якості запасного варіанту на час, коли стало зрозумілим ставлення царської влади по відношенню до цього видання: припинення “Села” й випуск нового тижневика “Засів” диктувалися тими мотивами, що нова газета не викликати такого переслідування, як “страхітливе” “Село”¹⁵.

В. П. Товстоносов, один з приятелів Ю. Сірого, подав заяву про намір видавати в Києві тижневу ілюстровану газету українською мовою під назвою “Засів”, і вже 14 лютого 1911 р. київський губернатор повідомив Тимчасовий комітет у справах друку про видачу посвідчення редактора нового видання В.П. Товстоносову, який проживав у Києві по вул. В. Володимирській, 28.

Програма видання була такою: 1) Хроніка та статті про сучасне життя в Росії та за кордоном; 2) Повісті, оповідання та вірші; 3) Статті з історії, літератури та природничих наук; 4) Хроніка економічного та сільськогосподарського життя; 5) Статті та поради з сільського господарства та з інших прикладних знань; 6) Кореспонденція та листування редакції; 7) Ілюстрації у вигляді портретів, типів, сцен, географічних карт тощо як тих, що відносяться до тексту, так і самостійних; 8) Додатки у вигляді календарів і популярних брошур від одного до двох друкованих аркушів.

Передплатна ціна на рік складала 2 руб. 50 коп., на півроку – 1 руб. 30 коп., на три місяці – 75 коп., газета мала виходити з друку в Типографії Першої Київської артілі друкарської справи (Трьохсвятительська, 5)¹⁶; пропонований характер видання свідчив про його орієнтацію на потреби українського селянства.

Відомості про вихід нової газети містилися також у донесенні Головному управлінню в справах друку від 31 березня 1911 р. Щомісячний циркуляр Тимчасового комітету в справах друку містив відомості про вихід у Києві нових газет і журналів, серед яких “Засів” з’явився у березні 1911 р.¹⁷

Перше число нового українського тижневика вийшло друком

4 березня 1911 р. Програма газети та її атрибути були подані на першій сторінці, яка залишалася незмінною за оформленням та змістом протягом усього періоду існування газети – крім назви, номера, числа та змісту, подавалася інформація про передплату на газету і додаткова інформація для передплатників. Зміст першого номера видання був таким: До наших читачів. – По світу. – Українське житє. – У Державній Думі, Депутата. – З закордонної України, В. Лікаренко. – Хто зберіг любов до краю, О. Олеся. – Уривок з повісти “Наймичка” Т. Шевченка. – Як збільшувати врожай на селянських землях, агронома Ф. Заїкина – Сільськогосподарські звістки. – Дописи. – Книги, надіслані до редакції. – Оголошення.

Приблизно таким же за рубриками був зміст газети і надалі. Ті, хто передплачували “Засів” до кінця 1911 р., отримували всі попередні номери газети “Село”, а також інші безкоштовні додатки. В першому ж номері редакція сформулювала своє бачення того, яким має бути нове видання:

“Засів буде газетою поступовою, подаватиме: статі й новини про сучасне житє на Україні, в Росії і за кордоном, з української і всесвітньої історії і письменства, артистичної творчості, з наук природних, лікарських, з сільського господарства, кооперації, техніки, гігієни і медицини, також вірші, оповідання, ілюстрації при статтях і осібні. Буде містити дописи з сіл і міст, звертатиме особливу увагу на рух освітній та економічний на селі; даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціалістів: господарські, юридичні й лікарські в справах економічних і просвітних”¹⁸.

З огляду на те, що газета “Село” змушена була припинити свій вихід через надмірну увагу до тем політичних (про це сказав Ю. Сірий у своєму листі до Грушевського: “Нову часопись попробуємо вести в чисто хазяйськїм дусі. Про політику нема чого й думати тепер”¹⁹), головну увагу було зосереджено на господарських питаннях. У своєму зверненні до читачів редакція видання наголошувала на тому, що ця газета призначена для українського селянства, яке має велику потребу у власній газеті рідною мовою. Головні завдання полягали у висвітленні подій не лише українських, а й світових у тісному контакті з самими читачами. Усе те, що могло би бути корисним для українського селянства, мало знайти своє місце на сторінках видання: “В спільній праці, обговорюючи все, що торкається нашого загального життя, утворимо ми собі власну газету, таку, щоб дійсно була вона дорогою і рідною кожному читачеві”²⁰.

Разом з тим редакція “Засіву” звертала увагу на те, що без допомоги селян у розповсюдженні газети вона змушена буде припинити свій вихід, адже орієнтація на селянство, низька передплатна ціна та інші умови виходу видання уможливлювали його існування лише завдяки великій кількості передплатників. З приводу важливості останнього чинника ще за часів існування “Села” наприкінці 1910 р. конкретно висловився у листі до М. Грушевського Ю. Сірий, зазначивши, що “як не важко, але вести газету навряд чи можна буде з нового року. Боротись з усім можна, але проти малого числа передплатників навряд чи можна що зробити. Це показчик дуже сумний, коли має часопис максимум 2000”²¹.

“Засів” у якості продовження “Села” намагався уникати гострих конфліктів з адміністрацією та цензурою, що до певного часу вдавалося успішно. З перших номерів газета починає виконувати свої обіцянки, вказані в першому номері, вміщуючи інформацію про життя цілої України і закордонне. Так, регулярно подаються огляди вістей зі столиці за авторством П. Смутка (П.Я. Стебницький), у кожному номері містяться відомості з діяльності Державної Думи. Добре поставлена хроніка дозволяла читачам знайомитися з найвагомішими подіями з життя світу, а також селянства підросійської та підавстрійської України. Склад редакції на початку видання газети залишився незмінним порівняно з часом видання “Села” під загальним проводом М. Грушевського. Відповідальним редактором був друг Ю. Сірого В. Товстонос, якого наймали й у ролі особи, яка мала відсиджувати штрафи, накладені київським губернатором на видання (за половину вартості)²². З першого номера розпочалася рубрика сільськогосподарського життя, яка включала статті та поради спеціалістів з ведення селянського господарства, постійно містилася інформація про ціни на сільськогосподарську продукцію в різних містах України, а з 9 числа газети розпочалася рубрика під назвою “Селянська кооперація”, яка містила цікаву інформацію про діяльність селянських кооперативів, ділилася досвідом успішної співпраці українських селян на господарській ниві. Все це у поєднанні з численними оповіданнями відомих українських прозаїків на українські теми, а також великою кількістю просто цікавої інформації робило тижневик корисним для селян України, позбавлених до виходу “Села” своєї періодики українською мовою.

Газета “Засів” намагалася інформувати читачів з приводу значимих подій українського культурного життя – про збирання коштів

на пам'ятник Т. Шевченку; про українські вистави, біографії та твори відомих діячів культури та мистецтва, українську періодичну пресу. Так, з 2-го числа газета містить оголошення про вихід "Літературно-Наукового Вістника" як українського друкованого органу для тих українців, які добре освічені, свідомі, для яких не вистачає мати лише газету²³. Крім цього, містилися також рекламні оголошення різних газет, які виходили і в російській Україні, і в Галичині.

"Засів" постійно подавав інформацію про нові українські оригінальні та перекладні книжки, яка містилася в рубриці "Книги, надіслані до редакції". В окремих числах газети подавалися рецензії на такі книги, які могли бути цікавими не лише для дітей, як "Нетри" Р. Кіплінга у перекладі Ю. Сірого²⁴, а й такі, що призначалися для господарської діяльності селянина. До того ж майже в кожному номері на останніх сторінках подавалася інформація про ті книги, які містилися на складах українських книгарень і які селяни могли придбати за посередництвом редакції або через книгарню ЛНВ у Києві. Оповідки про книги оформлювалися під рубрикою "Нові книжки для селянина", яку вів Ю. Сірий²⁵.

Таким чином, "Засів" виступав у якості єдиного українського селянського друкованого органу, який за короткий час зміг завоювати таку ж прихильність українського селянства, як і його попередник – "Село". Змістовна, якісно оформлена газета виходила кожної п'ятниці на 16 сторінках, які своїм змістом давали селянину цікаву та корисну інформацію на цілий тиждень зрозумілою для нього мовою. Своїм змістом газета намагалася об'єднувати українських селян, тримати їх у курсі селянських справ по всій території України. В цьому плані, окрім селянської кооперації, найзмістовнішою була рубрика, ведена Ю. Сірим, під назвою "Українське жите". Слід вказати, що більшістю матеріалів ця рубрика завдячує самим українським селянам, з якими редакція "Засіву" вела листування, і дописи яких вміщувалися в цій рубриці. Дописи виступали свідченням того, наскільки змінюється життя окремих селян і цілих сіл після того, як вони отримують доступ до власного українського друкованого слова, культури та традицій.

Ставлячи перед собою завдання інформувати селян-передплатників та читачів газети про те, що відбувається в українському селі, основна увага зосереджувалася на збереженні, примноженні та поширенні українських національних традицій. В цьому аспекті увага акцентувалася на позитивних моментах, пов'язаних зі змі-

ною духовного світу українського селянина внаслідок його українізації і введення до нових способів та форм господарювання. Тим більше, що самі селяни подавали привід до вміщення такого матеріалу, направляючи до редакції дописи такого змісту: “Наше село останніми часами все більше стає українським. Люди навертаються до рідної мови, одежи, до рідних звичаїв, письменства, мистецтва. Ось що, наприклад, пишуть з села Стрільчинець на Поділлі: „Геть чисто змінилося наше село за ось невеликий час. То було посеред села стояла монополька, і п'яних була на вулицях сила, а тепер на кращому місці стоїть товариська крамниця, і її відвідують поважні люди, тихі та гарні. В крамниці нашій всякого краму є доволі, на стінах порозвішувано оповістки про “Раду”, “Засів”, календар “Рілля” та інше, а на столі “Рілля”, “Засів”, “Світова Зірниця”. Як вечір настає, люди сходяться до крамниці й розпочинають бесіду та читають вголос книжки та газети. Помалу так товариство і звичаї на селі змінює на кращі”²⁶. Така інформація свідчила і про те, що редакція “Засіву” немало сприяла зі свого боку поширенню українського слова серед українського селянства.

У цілому протягом часу видання “Засіву” у ньому мали місце такі відділи, як: Статті редакційні і публіцистика; Красне письменство – проза та поезія; Популярні статті (про досягнення науки, техніки тощо); Робітничий відділ; Сільське господарство (агрономія); Медично-лікарський відділ; Кооперація; Юридичний відділ; Переселенська справа; Бджільництво; Національне життя; Некрологи; Постійні відділи – По світу; Українське життя; З Закордонної України; Вісті з столиці; Всякі статті (популярні); Листування редакції; Листи до редакції; Дописи; Малюнки; Про книги тощо.

Усі вони обумовлювали високий рівень газети, що забезпечувала селян цікавою та змістовною інформацією, була доступною за ціною. Редакція, в свою чергу, отримувала нових передплатників, яких на 8 серпня 1911 р. було вже 1406²⁷, що на перших порах дозволяло вести видання, не зважаючи на його низьку рентабельність. Адміністративні утиски, заборони та штрафи стали на перепоні нормальному функціонуванню цієї газети вже на першому році її існування.

Уже 4 березня 1911 р. В. Товстонос подав Тимчасовому комітету у справах друку заяву, що друкування газети переноситься з друкарні Першої Київської артілі друкарської справи (Трьохсвятительська, 5) у друкарню 2-ї артілі (В. Володимирська, 43)²⁸. Скоріше за все, це було пов'язано з необхідністю перебувати

поближче до основного місця роботи більшості працівників “Засіву” – редакції та головної контори “Літературно-Наукового Вістника” (В. Володимирська, 28) і тим, що працівники першої артілі недбало відносилися до своїх обов’язків, результатом невиконання яких могла стати затримка виходу газети (або журналу)²⁹. А це було неприпустимим для видання, яке виходило щоп’ятниці і мало бути у селян у неділю.

Основна причина проблем, які виникали у виданні газети, полягала у тому, що царська адміністрація швидко виявила, що “Засів” нічим не відрізняється від “Села”. Згідно з спогадами Ю. Сірого, треба думати, що канцелярія губернатора чи сама, чи через цензуру швидко збагнула, що “Засів” – це ж те саме “Село”, тільки в скромнішому одязі. Ставлення до нього проявилось у великій кількості штрафів від імені Київського губернатора і Тимчасового комітету в справах друку. Перший з них мав місце у відповідності до постанови Комітету від 7 квітня 1911 р., згідно з якою № 5 видання було оштрафовано на 300 рублів за надрукування статті П. Киянина “Державні доходи Росії”³⁰. Саме ця постанова була причиною виходу, за браком коштів, у світ спареного наступного 6–7 номера, а відображення штрафу на сторінках видання мало місце у 8 номері при рубриці „Українське жите. Кари і заборони”: “Нашу газету “Засів” київський губернатор оштрафував на 300 карб. за статтю “Державні прибутки Росії”, уміщену в 5 числі газети...”³¹. Попри це редакція газети звертається до читачів із закликом до взаємодії по розповсюдженню видання серед селян як у формі звернення – “Шановних передплатників і читачів просимо ширити нашу газету між знайомими”, так і у формі пропагування цієї ідеї на сторінках видання за допомогою самих селян.

Слід зазначити, що стаття “Державні прибутки Росії” відзначалася своїм критичним характером і не могла не привернути увагу адміністрації.

Наступна адміністративна заборона мала місце 9 серпня 1911 р. Основною провинною редакції була стаття “Із життя”, за яку головного редактора було покарано штрафом у розмірі 500 рублів із заміною, при несплаті, арештом на три місяці³². Враховуючи низьку передплату на газету і високі видавничі витрати, такі штрафи не сприяли нормальній роботі редакції по виданню тижневика. Крім вказаних, редакція “Засіву” піддавалася штрафам 26 листопада 1911 р. за вміщення в номері статей “По світу”, “Після втечі Сі-

чинського” та “Смуток діда Максима” (№ 38, на 300 рублів – про цю справу писала газета “Киевская Мысль”³³) і 22 січня 1912 р. за статтю “Перед четвертою Думою” (№ 3, на 400 рублів). Загалом набралось на 1500 рублів лише одних штрафів від Київського губернатора, що негативно позначилося на виданні газети вже по шести місяцях його існування. А з другої половини 1911 р. грошові кари посипалися майже через кожне число³⁴. Хоча штрафів було і забагато, але вони не були єдиною проблемою “Засіву”. Набагато гіршими були адміністративні утиски і гніт уряду³⁵. Позиція царської влади по відношенню до “Засіву” яскраво відобразилася в інструкції Тимчасовому комітету в справах друку від 30 серпня 1911 р. Мова в ньому велася про те, щоб піддати газету “Засів” дії секретного циркуляра по поштово-телеграфному відомству, зміст якого полягав у затримці на пошті газет українською мовою. Численні згадки про це ми маємо у листах селян до редакції видання тощо. Саме на цей циркуляр посилається Ю. Сірий в своєму листі до М. Грушевського: “На пошті довідався теж, що є якийсь циркуляр не видавати газет лівих селянам”³⁶.

В одному з своїх циркулярів Головне Управління в справах друку пропонує Київському Тимчасовому комітету повідомити висновок про спрямування цього видання і відомості про його розповсюдження, на що Комітетом у справах друку була надана відповідь, що не залишала сумнівів з приводу того, яким було ставлення царської адміністрації до української газети. У відповіді зазначалося, що тижнева газета на малоросійському наріччі “Засів” (“Засев”), яка видається в м. Києві з 6 березня 1911 р., має на меті сіяти в малоросійському селянстві: 1) ворожі почуття до уряду та адміністрації, 2) ідеї українського культурно-політичного сепаратизму і 3) зерна соціал-демократичного вчення. Хроніка кожного номера газети є тенденційною відбіркою фактів, які змальовують державно-суспільне життя Росії похмурими фарбами і у можливо безвідрадному вигляді. Друкується газета “Засів” у кількості 2000 прим.³⁷

Так, крім штрафів, були додані непомітні зовні, але ефективні способи протидії діяльності “Засіву” – наприклад, затримка його на пошті і те, що газета не доходила до свого адресата.

З цієї причини по кількох місяцях виходу видання в світ, у № 18, з’являється передовиця під назвою “До читачів”, яка містить звернення редакції до читачів стосовно пройденого шляху видання. В ній говорилося про те, що півроку – великий термін для україн-

ської газети, і можливо зробити огляд пройденого. Особливий наголос було зроблено на тому, що видавати народну газету дуже складно і що лише за допомогою читачів можливо боротися з тими проблемами, які викликалися небажанням уряду й інших кіл суспільства бачити газету, яка не відповідала їх інтересам. Якщо читачі бажали, щоб газета жила, – вони самі повинні були розповсюджувати її, знати як вона живе³⁸.

Звернення до читачів не могли принести тривалий ефект, і вже з кінця 1911 р. відбуваються зміни, спрямовані на те, щоб втримати видання на плаву. Сумніви з приводу можливості виходу видання висловлювалися навіть його фактичним керівником Ю. Сірим, який у листі від 27 грудня 1911 р. писав М. Грушевському, що „Засів” таки доведеться, мабуть, припинити, бо виходу нема з матеріального боку³⁹. Справа ускладнилася тим, що дехто із співробітників виїхав з Києва, а деякі з них були розчаровані таким ставленням з боку влади і не мали бажання продовжувати вести газету на належному рівні. Таке ж розчарування відчув і М. Грушевський, який відмовився надалі брати участь у виданні.

3 грудня 1911 р. відбулася зміна редактора „Засіву” – замість В.П. Товстоносова став О.Ф. Степаненко. Також змінилася передплатна ціна – на 1912 р. вона складала 3 рублі⁴⁰. Комітет у справах друку подав деякі відомості з приводу нового редактора „Засіву”. Новий редактор видання народився 6 червня 1873 р., освіту отримав у Харківському ветеринарному інституті⁴¹.

Таким чином, другий рік видання газета „Засів” розпочала з новим головним редактором, а також зі зміненим складом редакції – деякі ближчі співробітники залишили Київ заради заробітку, а цінний співробітник М. Шаповал виїхав з Києва на Чернігівщину лісничим у маєтках Терещенка. Але головною втратою видання стала відмова Грушевського напередодні 1912 р. вести надалі цю газету.

Як результат, видання газети було покладене на групу співробітників на чолі з Ю. Сірим. Редакція газети переїхала на нову адресу – Трудова, 6, де мешкав її теперішній головний редактор. Також, окрім підвищення передплатної ціни, формат газети було зменшено з 16 сторінок до 8, а це не лише зменшило обсяг інформації, але й у поєднанні з вище вказаним призвело до того, що якість випуску залишала бажати кращого. Попри це кількість передплатників не лише не скоротилася, але і зросла. Немало цьому посприяв і рекламний хід редакції – кожен передплатник безкош-

товно отримав цінний додаток – повне зібрання творів Івана Котляревського в 3-х томах⁴².

Як свідчить Ю. Сірий, передплатники у переважній більшості залишилися, видання ж газети зосередилося в руках О. Олеса, О. Степаненка та Ю. Сірого. Кожне число редагувалося вказаними особами. Співробітники залишилися ті ж самі. Проте було помітно, що видання поступово занепадає – знижувалася якість і скорочувалася кількість поданого матеріалу, передплатники, залякані репресіями та переслідуваннями, почали повертати передплату, часто газета взагалі не доходила до читача. Про це свідчить і секретний циркуляр до керівників поштових та поштово-телеграфних установ Київського округу від 23 лютого 1912 р., де мова йшла про затримку на пошті щотижневої газети українською мовою “Засів”, що видавалася в Києві⁴³. Рекомендації циркуляра доводилися до начальників пошт на місцях, а останні просто не видавали газету передплатникам.

Скрутне становище видання призвело до появи звернення від імені редактора-видавця О. Степаненка до передплатників. Його можна вважати чи не останньою спробою реанімувати видання, зберегти його для українського селянина. Мова йшла про те, щоб за допомогою свідомої частини українського громадянства допомогти фінансово газеті “Засів” за допомогою почесної передплати на це видання. Зверталася у ньому увага і на те, що до того часу український народ ще не звик до читання преси і до передплачування газет. Саме у цьому і вбачалася причина того, що видання не могло стати на ноги лише завдяки передплаті, і тому воно потребувало допомоги⁴⁴.

Крім цього звернення, передплатникам була запропонована, чи не вперше в Україні, анкета, в якій читачі повинні були дати відповідь на запитання редакції, які мали допомогти останній більш якісно проводити свою роботу по виданню газети. Всього цих запитань було 13. Наведені відповіді дають підставу гадати, що газета мала широкий успіх серед селян, які мали до неї доступ, адже газету читало в 5 разів більше людей, ніж її передплачувало⁴⁵.

Отримані матеріали давали можливість вдосконалити газету, адже вони мали своїм джерелом прагнення і вимоги конкретного селянина до його власної газети, але цього не судилося зробити. Закінчивши 1912 рік, редакція вже не робила передплати на рік 1913. Неважко виявити, що причинами цього були: постійне виснаження грошовими штрафами, які не могли покритися низькою передплатою, а також інші несприятливі умови, в яких довелося працювати

редакції (а надто по відході від справ М.С. Грушевського). Народна газета “Засів” у силу цих обставин припинила своє існування.

За час свого виходу, а це майже два роки, газета “Засів” показала себе гідним продовжувачем традицій “Села”, яке мало успіх серед українського селянства. На початку свого існування це було якісне за змістом видання з потужним складом редакції, яка перейшла до нього з тижневика “Село”, з уже сформованими традиціями народної газети. Змістовний та насичений характер газети робив її корисним джерелом інформації для сільського господаря, а ґрунтування її на основі українських народних культурних традицій сприяло її розвитку та популярності.

Проте вкотре слід зазначити, що в колишній Російській імперії питання української преси сприймалося виключно з позицій великоросійського шовінізму, і вихід газети “хахляцькою” мовою зустрічав відверто негативне ставлення владницьких структур. Саме останні виступили поступовим руйнівником видання спочатку “Села”, а потім “Засіву”. Навіть при такій низькій передплаті можливо було проводити цю корисну для українства справу, але така газета не зустрічала підтримки з боку властей, для яких нестерпним був самий факт існування цього видання. Замислена як орган, який мав на меті пробудити українську свідомість, газета “Засів” свою місію виконувала аж до часу свого припинення не з власної волі, а в силу тієї реакції, що вона викликала у “патріотично” налаштованого керівництва імперією, для якої нестерпними були будь-які прояви національного, особливо в Україні. Найкраще відповіді на посталі проблеми давала сама газета, завчасно передбачаючи майбутні труднощі:

“Читачі наші пригадують, певно, з якими думками та надіями приступали ми до видання газети “Засів”. Після того, як закрилася народна газета “Село”, не можна було гріти рожевих надій на те, що нова газета займе краще становище, що їй легше буде проводити думки свої в народ. Обставини життя нашого не змінилися на краще, і вести діло так, як би того хотілося, дуже важко. Засновуючи свою газету, ми хотіли тільки одного: давати читачам нашим все, що буде для них корисним. Хотіли, щоб “Засів” був достойним наступником “Села”. Визнавали ми велику вагу слова для народу, вірили, що народна газета мусить видаватись тільки на рідній мові, і тому, не дивлячись на тяжкі обставини, приступили до діла. Надія була у нас на наших читачів, на їх допомогу та участь в газеті, бо тільки при таких умовах і можна утворити дійсно народну газету⁴⁶”.

Слова, сказані за півтора року до закриття видання, ніскільки не погіршили проти істини – газета “Засів” поставала у якості дійсно народного органу, за що і була знищена царською владою. Лише небажання останньої бачити українську пресу міцною й популярною серед селян та робітників України було причиною тих труднощів, з якими зустрічалися її видавці. Саме таку газету, як “Засів” сприйняло українське селянство, оскільки вона відповідала його прагненням та інтересам. День виходу у світ справжньої народної української газети, – писав Ю. Сірий у своїх спогадах, – був самим щасливим днем його життя. Інакше не могло і бути, адже і його коріння все у тому ж українському селі.

¹ Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси.– К., 1970.– 370 с.; Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.) : Іст.-бібліогр. етюд.– К., 1926.– 80 с.; Історія української дожовтневої журналістики.– Л., 1983.– 518 с.

² Михайлин О. Історія української журналістики.– Х., 2000.– 279 с.

³ Перші Наддніпрянські масові політичні газети (1909–1912).– Нью-Йорк, 1952.– 22 с.; З історії видавничої та книгарської справи в Україні.– Прага, 1940.– 231 с.

⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582–583.

⁵ Тищенко-Сірий Ю. Перші українські масові політичні газети.– Нью-Йорк.– 1951.– С. 4.

⁶ Ігнатієнко В. Указ. пр.– С. 45.

⁷ Тищенко-Сірий Ю. Указ. пр.– С. 5.

⁸ Судьбы украинской печати // Укр. вестн.– 1907.– № 13.– С. 923.

⁹ Грінченко Б. Тяжким шляхом.– К., 1907.– С. 51.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. III, № 52033.

¹¹ Там само, ф. 44, № 335.

¹² Там само, ф. III, № 52069.

¹³ Животко А. Історія української преси.– Мюнхен, 1989.– С. 173.

¹⁴ Там само.– С. 174.

¹⁵ Тищенко-Сірий Ю. Указ. пр.– С. 16.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 347, арк. 1.

¹⁷ Там само, спр. 260, арк. 159.

¹⁸ Засів.– К., 1911.– № 1.– С. 1.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 312.

²⁰ Засів.– 1911.– № 1.– С. 2–3.

²¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 312.

²² Тищенко-Сірий Ю. Указ. пр.– С. 15.

²³ Засів.– 1911.– № 23.– С. 355.

²⁴ Там само.– № 7.– С. 100.

²⁵ Там само.– № 19.– С. 293.

-
- ²⁶ Там само. – № 15. – С. 210.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 35.
- ²⁸ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 347, арк. 2.
- ²⁹ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 41.
- ³⁰ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 347, арк. 3.
- ³¹ Засів. – 1911. – № 8. – С. 108.
- ³² ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 347, арк. 4.
- ³³ Киев. мысль. – 1911. – № 233. – С. 11.
- ³⁴ Тищенко-Сірий Ю. Указ. пр. – С. 17.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 367.
- ³⁶ Там само, арк. 311.
- ³⁷ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 347, арк. 6.
- ³⁸ Засів. – 1911. – С. 266–267.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 56.
- ⁴⁰ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 347, арк. 9.
- ⁴¹ Так само, арк. 10.
- ⁴² Засів. – 1912. – № 6. – С. 49.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1344, арк. 21.
- ⁴⁴ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 303, арк. 418.
- ⁴⁵ Тищенко-Сірий Ю. Указ. праця. – С. 20.
- ⁴⁶ Засів. – 1912. – № 18. – С. 266.

І. В. Клименко
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ТА ВНУТРІШНЬОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Активізація соціально-культурного руху в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стимулювала українське відродження в усіх сферах політичного, громадського, культурного та наукового життя. Національні переконання українців формувалися через мережу культурно-освітніх, громадсько-політичних організацій і товариств, а також завдяки пресі, розвиток якої співпадав з еволюцією громадського життя.

Українська преса мала в основному місцевий, регіональний характер і була недостатньо матеріально і професійно забезпеченою. Лише деяким періодичним виданням вдалося всупереч перешкодам і труднощам набутися загальноукраїнського значення, зокрема “Киевской Старине”, “Раді” та “Літературно-Науковому Віснику”. Різний статус територій України, які перебували під владою інших країн, визначав специфіку розвитку української періодики в умовах сильніших або слабших утисків і заборон¹.

Часописи були не тільки чинниками, які творили громадську думку, але й підприємствами з відповідним економічним характером. Як підприємство, окремо взятий часопис мав певну усталену структуру: редакцію, технічне забезпечення, фінансові органи. Його діяльність складалася з широкого спектра видів організаційно-редакційної роботи, починаючи від розробки концепції видання, організації, планування, роботи власне редакції до випуску видання. Процес створення часопису здійснювався професійними журналістами або дописувачами-аматорами, господарськими і технічними співробітниками. Матеріальне забезпечення і ведення справ, як правило,

покладалися на видавця часопису (іноді видавець часопису одночасно був і його редактором)².

Випуск щоденної газети вносив свою специфіку в зміст видання. Акценти традиційних аналітичних матеріалів перемістилися на хронікально-документальні жанри, які поступово ставали пріоритетними і згодом почали займати постійне місце на першій сторінці. Загальна схема розподілу матеріалу в щоденній газеті складалася з кількох головних відділів. Найважливішим з них був відділ політики у всіх її аспектах: зовнішньому, внутрішньому, місцевому, муніципальному, соціальному, економічному, регіональному. Важливим відділом у кожному часописі була економіка, що висвітлювала фінансові і суспільні справи. Хроніка як відділ виконувала функції своєрідного літопису щоденного життя. Також був великий розділ, що висвітлював питання культури, науки, літератури, мистецтва, театру, бібліографії. Крім цих основних, існував ряд спеціальних рубрик, зокрема судова, спортивна тощо.

Для всіх відділів і рубрик часопису основною типовою формою вислову була стаття та повідомлення. Усі інші форми були похідними від них. Не мало значення, яким було їхнє технічне походження: телеграма чи лист, – редакція залежно від змісту надавала їм форми статті або повідомлення. Виходячи з того, що саме статті властиві широкі узагальнення, глибокий аналіз фактів, явищ, публікації, цей жанр широко використовувався для аналізу суспільно-культурних умов в Україні. Про намагання періодичних видань всебічно відтворити життя українців, їхні настрої, прагнення, погляди свідчать редакційні передові статті стосовно пробудження національної свідомості та права вільно використовувати українську мову, про суспільно-політичну ситуацію в Україні. За допомогою статті автор висловлював власну думку з приводу якоїсь події, що мала загальнодержавне, національне або міжнародне значення. Стаття, у якій висвітлювалися подія чи явище, що заслуговували на особливу увагу, вміщувалася на першій сторінці газети і друкувалася як передова або вступна. Вступна стаття, як правило, відображала спрямування часопису і була барометром громадської думки. Політична рубрика складалася з кореспонденцій власних та спеціальних кореспондентів, звітів про політичні і громадські заходи, наприклад, з парламенту, з життя партій та ін.

Хроніка була, без сумніву, найстарішою формою газетної справи. Присвячена подіям, явищам, фактам і справам внутрішнього

характеру, вона отримувала свій матеріал з громадського життя в усіх його найрізноманітніших проявах. Хроніка у різних періодичних виданнях розподілялася на хроніку мистецтва, літератури, науки тощо. І, залежно від свого характеру, вона була політичною, громадською, місцевою, кримінальною, культурною тощо.

Відділ культури у періодичній пресі того часу, як правило, обіймав широке коло питань: окремими рубриками в ньому були наука, література, мистецтво, театр, музика, огляд відповідних журналів та нових видань з цієї проблематики. Найбільш поширеними жанрами у цьому відділі були нотатки, стаття, хроніка, коротенькі оповідання чи новели.

Фейлетон, який раніше друкувався окремим аркушем, з часом увійшов у структуру часопису, як органічна його частина. Фейлетоном вважався яскраво виражений літературно-публіцистичний твір сатирично-гумористичного характеру, що писався на певну сучасну актуальну тему. Зміст фейлетонів, як правило, був аполітичний, через що на сторінках щоденної преси він реально слугував культурним справам. Характерно, що фейлетон мав не тільки цікавий зміст, але й легкий, оригінальний стиль, що був дуже близький до літературного стилю, проте більш індивідуалізований.

У літературній рубриці періодичних видань вміщувалися рецензії на нові твори, повідомлення про літературні заходи. У цьому відділі містилася також бібліографія, яка велася систематично і постійно інформувала читача про всі новинки в культурній сфері, виступаючи в ролі фахового радника. Бібліографія також використовувалася для реклами видавництва, які у періодичних виданнях пропагували свої публікації.

Критичне оцінювання культурних явищ вимагало справжніх фахівців своєї справи: як правило, такими критиками у періодичних виданнях були люди широкої ерудиції, здатні до глибокого аналізу подій та реалій.

Відділ економіки був одним з найпопулярніших у часописах. Читач був зацікавлений у постійній систематичній інформації про різні господарські установи та підприємства. У зв'язку з цим щоденна преса започаткувала відповідні рубрики економічного характеру, наприклад, стосовно курсів та руху акцій тощо. Поряд з поточною інформацією, що знайомила читача із фактами господарського життя, у щоденній пресі почали з'являтися й теоретичні статті на такі економічні теми, як промисловість, торгівля, фінанси,

державне та муніципальне господарство. З другого боку, редакції часописів самі були до певної міри торговельно-промисловими підприємствами, для яких економічний і фінансовий моменти були пріоритетними. Рекламна діяльність, що була одним з джерел грошового забезпечення редакцій, вимагала уважного ставлення до справ господарського характеру. Основними жанрами економічного відділу були повідомлення, статті, невеликі нотатки. Характерними для цього відділу були також цифрові таблиці та графіки.

Отже, на політичному, культурному та економічному відділах трималася структура кожного часопису. Інші рубрики мали більше спеціалізований характер, наприклад, судова та спортивна хроніка, жіночий і дитячий куточок, розділи медичний, філателістичний, кулінарний тощо. Найважливішою серед спеціальних була судова, чи кримінальна, рубрика, що була постійною у кожному щоденному часописі.

Для збільшення тиражу часописів відкривалися нові рубрики, наприклад, дуже виправдовувала себе з комерційного боку рубрика моди. Мода, яка постійно змінюється, є актуальним явищем громадського життя. З модою були безпосередньо пов'язані мануфактурна промисловість та швейне виробництво, які використовували пресу з рекламною метою. Вміщення реклами в часописах досить високо оплачувалося, отримані від реклами кошти були відчутним надходженням до редакційної каси, тому у всіх, без винятку, періодичних виданнях функціонував професійно поставлений рекламний відділ.

Різноманітна за своїм стилем верстка, виразні шрифти й уміння ув'язати їх зі смисловими акцентами, газетна графіка, оперативність подачі оголошень, текстова вичерпність, широка географія – все це забезпечувало редакціям високу ефективність і популярність серед читачів.

Для збільшення кількості передплатників в умовах гострої конкуренції часописи повинні були чітко слідкувати за читацькими запитами. Для цього переважна більшість редакцій започатковувала спеціальну рубрику – поштову скриньку, до якої адресували свої листи передплатники. На кожен такий запит обов'язково давалася відповідь. Дбаючи про інтереси своїх читачів та передплатників, кожний часопис мав ще кілька спеціальних рубрик, завданням яких було надання різних фахових порад. Такі рубрики були досить популярними і, без сумніву, сприяли розповсюдженню часопису.

Стосунки між редакцією і читачем у часописі фіксувалися в спеціальній рубриці “Листування з читачами”. Ця рубрика давала змогу кожному передплатникові висловити свою думку з приводу того, що його цікавить, з чим він погоджується, або, навпаки, не погоджується.

Слід зазначити, що періодичні видання завжди мали характерну для часописів мову: вона була конкретна, стисла і реальна. Речення були короткими, стиль публікацій пристосовувався до висвітлюваної теми. Кожна рубрика мала свої мовні особливості: так, політичний текст писався конкретною мовою, а в економічному переважали спеціальні терміни з обов’язковим поясненням їхнього значення. Редактори часописів добре усвідомлювали необхідність чіткості у мові часопису, зрозумілості її не лише для інтелігенції, але й для сільського населення. Мова повідомлень, хроніки, звітів, статей була конкретною і ясною, а мова фейлетонів, новел – вишукано літературною. Кожне видання мало свій напрям і, відповідно, притаманний лише йому стиль, який постійно змінювався залежно від характеру часопису: громадського, політичного, історичного, мистецького та ін.

За організацію та послідовність виконання редакційних процесів відповідала адміністрація видання. Вона підпорядковувалася видавцеві і займалася справами редакції. Адміністрація редакції складалася з усталених відділів: загального, експедиції, повідомлень, бухгалтерського і каси. Загальний відділ редакції складав умови з друкарнею, виробниками паперу та іншими установами, які постачали друкарні матеріали, необхідні для видання часопису. Цей відділ укладав також договори з усіма співробітниками редакції, здійснював листування з приватними особами та офіційними установами.

Експедиційний відділ надсилав часописи абонентам (при цьому редакція користувалася зниженим тарифом) і упорядковував його продаж у роздріб. Для роздрібного продажу періодичних видань експедиція використовувала кіоски для продажу преси та кур’єрів, які займалися продажем часописів на вулиці чи розносили його передплатникам. Продавці та кур’єри, як правило, отримували постійну щомісячну платню і, крім того, певний відсоток від кожного проданого примірника.

Відділ повідомлень приймав усі надіслані до редакції матеріали і слідкував за їхнім постійним поповненням.

Бухгалтерський відділ здійснював та контролював усі надходження та витрати – як матеріальні, так і грошові. Каса приймала гроші і проводила, за розпорядженням редактора, грошові витрати.

Спеціальний підрозділ займався визначенням кола друкарень, які задовольняли б часопис наявністю необхідного обладнання та доступними розцінками на послуги. Деякі відомі та популярні редакції мали власні книгарні, це, зокрема, – “Киевская Старина” та “Літературно-Науковий Вістник”.

Головними прибутковими статтями періодичних видань були: по-перше – передплата, по-друге – прибутки за продаж окремих примірників, по-третє – надходження за рекламу та різні повідомлення.

Так, наприклад, прибутки за публікацію повідомлень іноді були більшими, ніж з передплати та комісійного продажу, що іноді дозволяло навіть зменшувати ціну на часопис. А, відповідно, навіть незначне зниження ціни, безумовно, сприяло збільшенню його тиражу, що, в свою чергу, впливало на збільшення надходження за повідомлення. Перевега у вміщенні реклами та повідомлень надавалася періодичним виданням.

Головними витратами редакцій часописів були: папір і друк, експедиція, гонорар редакції та її співробітникам, виплати кредитів. Висока ціна на папір наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. віднімала у видань з великим тиражем більшу частину прибутку. Тому деякі часописи намагалися мати свою власну друкарню для того, щоб вона друкувала не лише власну продукцію, а й обслуговувала інших замовників, що приносило додаткові кошти. Слід зазначити, що українські періодичні видання вказаного періоду закладали до своїх видатків й такі “особливі” позиції, як щомісячні хабарі цензорам та виплата численних штрафів, накладених на видання цензурним комітетом та посадовцями.

Новаторський характер редакційно-видавничої діяльності вже тоді ґрунтувався на наукових принципах. Кожне видання повинне було мати чітко виражену індивідуальність, власну ідейно-естетичну програму, систему принципів, виконання яких дало б змогу реалізувати мету цього конкретного видання. Основою редакторської діяльності була принциповість, правдивість, об’єктивність, колегіальність, чітка організація і плановість роботи, уважне ставлення до творчої манери кожного автора тощо. Небайдужість видавців до долі розповсюдження видання і конкретного читачького призначення

складалася з багатьох чинників: наприклад, у часописі, призначеному для інтелігенції, дозволялося вживання цитат, іншомовних слів і термінів, адже редакція знала, що читачі оцінять надання їм свободи у сприйнятті чи несприйнятті висновків, яких дотримувався часопис; видання, призначене для торгово-промислового контингенту пропонувало статті з більш стислим викладом з огляду на те, що їхні читачі мають небагато часу для читання часопису; газета чи журнал, призначені для широких верств населення, намагалися уникати іншомовних слів, користувалися знайомими аналогами, народними приказками.

В умовах царської цензури багато журналістів змушені були приховувати свої прізвища криптонімами чи псевдонімами. Навіть Головне Управління в справах друку, за винятком міністра, не мало права вимагати розкриття псевдоніма.

Заборона українського друкованого слова, цензурні обмеження та утиски, що супроводжувалися переслідуванням усіх проявів українського політичного й культурного життя, – такими були умови, в яких розвивалася вітчизняна періодика.

¹ Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст). – К., 1992. – С. 5.

² Карбоване слово на скрижалях історії // Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : Іст.-бібліогр. дослідження. – Л., 2001. – Т. 1: 1848–1900 рр. – С. 7–14.

С. В. Сохань
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

БІБЛІОТЕЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ПЕТРОВА

Дослідження бібліотечної діяльності відомого вченого, заслуженого ординарного професора Київської духовної академії (далі – КДА), одного із засновників Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею при КДА, історика, археографа, музеєзнавця, літературознавця М. І. Петрова розкриває нові аспекти історії науки та культури України XIX – поч. XX ст., а також доповнює наші знання про розвиток бібліотечної справи зазначеного періоду.

Перший досвід бібліотечної роботи М. І. Петров отримав, працюючи бібліотекарем учнівської бібліотеки, а згодом – у складі бібліотечного комітету в Костромській семінарії. Відтоді він зрозумів значення бібліотеки в житті вченого, що й відіграло значну роль у його діяльності під час роботи в КДА. Бібліотечна діяльність М. Петрова як члена бібліотечної комісії КДА почалася під час реконструкції складу бібліотеки Академії після затвердження 30 травня 1869 р. нового статуту КДА. Зміни в навчальному процесі призвели до деяких змін профілю комплектування та системи організації книжкових фондів і каталогів.

До 1869 р. книжковий фонд бібліотеки Академії розподілявся за мовною ознакою на 14 окремих бібліотек, які, в свою чергу, поділялися за галузями наук, що викладалися в Академії, – розрядами, а кожний розряд ще ділився на відділення суміжних наук. Недоліками такої класифікації було ускладнення користуванням літературою і каталогами. Враховуючи специфічний склад бібліотечних фондів, напрями діяльності КДА, збільшення асигнувань на бібліотеку, яке призвело до швидкого зростання фонду, на початку 70-х років постало питання про удосконалення системи організації книжкових фондів і каталогів бібліотеки, структура яких, за словами тодіш-

нього бібліотекаря О. Розова, не відповідала потребам Академії і часу.

Пропозиції О. Розова щодо зміни структури фондів і складена професорами інструкція, в якій на першому плані стояло питання про ведення не лише систематичного, а й інших каталогів, передусім хронологічного, алфавітного, рукописів та рідкісних видань, списків дублікатів і дефектів, були представлені 22 січня 1871 р. на Раді Академії. Для реконструкції складу бібліотеки було запропоновано нову систему бібліотечної класифікації і розміщення книжкового фонду.

З приводу доповідної записки О. Розова¹ була створена бібліотечна комісія. До її складу ввійшли професор П. Терновський, доцент М. Петров і священник Г. Малеванський. Бібліотечна комісія повинна була контролювати профіль комплектування і використання асигнувань на придбання літератури, стан організації книжкових фондів і каталогів, користування бібліотекою тощо. Для зручності користування бібліотекою комісія пропонувала створити з розрізнених бібліотек єдиний фонд і загальні каталоги на всю бібліотеку – алфавітний, інвентарний, систематичний і хронологічний. Паралельно була ще створена ревізійна комісія, в обов'язки якої входила щорічна перевірка стану внутрішнього порядку і матеріального забезпечення бібліотеки, зберігання книжкових фондів та бібліотечного майна.

У 1883 р. комісія з професорів Академії А. Воронова, М. Ястребова, М. Петрова, доцентів М. Дроздова, К. Попова, Ф. Покровського, С. Голубєва, Ф. Орнатського і бібліотекаря К. Думитрашка підготувала проект нової системи розміщення книжкових фондів і схеми систематичного каталогу, який був затверджений 28 лютого 1887 р. Радою Академії. Книжковий фонд бібліотечна комісія пропонувала розмістити за форматною ознакою на зразок Віленської публічної бібліотеки, що на той час було прогресивним кроком в організації фондів. На практиці це виглядало так – місце в сховищі визначав шифр, який складався з букви, що означала кімнату, номера шафи, полиці і порядкового номера книжки на полиці; книжки на полицях були розміщені з дотриманням, певною мірою, однорідності наук згідно з новою класифікаційною схемою систематичного каталогу і за форматною ознакою.

Рукописи, періодичні видання, довідкову й учбову літературу бібліотечна комісія запропонувала зберігати окремими фондами. На 15 серпня 1870 р. кількість рукописів була незначна – 300 назв

(№ 329), але вони були цінними за своїм змістом завдяки дарам Е. Барсова, архім. Євгенія і архім. Антоніна. Наприклад, від колишнього вихованця КДА Антоніна, який очолював духовну місію в Єрусалимі, надійшло кілька аркушів грецької папірусної книжки, два аркуші палімпсесту грецького Євангелія, два аркуші стародавнього сірійського і аркуш грузинського письма².

Дублети ставили поряд з основним примірником. Шафи й полиці нумерували згідно з шифрами на книжках. Запис книжок до інвентарних каталогів проводився після розміщення їх на полицях. Слід зазначити, що повна реорганізація розстановки книжкового фонду академічної бібліотеки закінчилась тільки у 90-х роках XIX ст.

М. Петров, працюючи в різних бібліотечних комісіях, вніс свою посильну частку в розробку основних положень класифікації, комплектування та зберігання фонду академічної бібліотеки. Творчий підхід до будь-якої справи, професійні здібності і наукові якості особистості М. Петрова проявилися на практиці як представника бібліотечних комісій, передусім у найважливіших для бібліотечної справи того часу питаннях організації та класифікації фонду бібліотеки. Але окремо треба звернути увагу на роль М. Петрова в процесі підготовки, складання і друкування систематичного каталогу бібліотеки Академії. Від 1890 до 1915 рр. каталог вийшов у 5-ти томах і 13 випусках.

27 листопада 1887 р. Рада Академії затвердила до друку проект систематичного каталогу, складений бібліотекарем А. Криловським за участю членів бібліотечної комісії М. Петрова і М. Ястребова, в основу якого були покладені більш демократичні принципи нової класифікаційної схеми систематичного каталогу. По-перше, предметний принцип, який був покладений в основу систематичного каталогу, тепер відповідав предметам, які читали штатні викладачі (27 предметів), по-друге, класифікація фонду в самому предметному розділі повністю залежала від викладача. Розглянуті архівні матеріали, які стосуються історії складання та друкування систематичного каталогу академічної бібліотеки, свідчать, що жодний розділ каталогу не був зданий до друкарні без перегляду та надання дозволу на друк М. Петровим і М. Ястребовим³.

Під час складання систематичного каталогу А. Криловський постійно звертався за порадами до М. Петрова, зокрема, коли в нього виникали сумніви, до якого розділу віднести ту чи іншу книгу. Зазвичай, А. Криловський в таких випадках опирався на

зміст книги, але багато книг було без заголовних аркушів, без місця і дати видання. В своїй доповідній записці в комісію за доглядом по складанню систематичного каталогу А. Криловський особливо відмічає роботу М. Петрова в атрибуції стародрукованих богословських книг за розділом літургії⁴.

Слід зазначити, що картки для складання бібліотечного каталогу більшою мірою перевірялися особливою бібліотечною комісією ще до прийнятого рішення про складання систематичного каталогу⁵. Окрім перегляду карток на предмет відповідності віднесення книги до тієї чи іншої предметної рубрики, М. Петров перевіряв їх ще на правильність складання бібліографічного описання книги і робив свої зауваження. Наприклад, у 1888 р. він пише А. Криловському: “Переглянув відділ “Біблії”, в деяких місцях не визначено і не виділено рельєфно з інших основне слово заголовка, а іноді дуже відокремлено від початку заголовка. Не краще б було основне слово в заголовку ставити на початку, а попередні слова – за ним уже в дужках? Замітки “без кінця”, “без початку” пропоную друкувати в дужках після заголовка”⁶.

У 1889 р. при друкуванні I тому систематичного каталогу, який через великий обсяг був поділений на 2 випуски, виникли розбіжності в поглядах М. Петрова і А. Криловського в питанні складання і розміщення алфавітного покажчика до систематичного каталогу. М. Петров вважав, що зручніше скласти єдиний алфавітний покажчик для всього каталогу в міру його друкування⁷, А. Криловський запропонував скласти до кожного тому окремий алфавітний покажчик. З цього приводу через розбіжності бібліотекаря і комісії М. Петров надав справу на вирішення ректору Академії. Слід відмітити, що при друкуванні каталогу саме пропозиція М. Петрова була прийнята.

При перевірці бібліотечних карток з розділу “Догматичне богослов’я” систематичного каталогу М. Петров виявив невраховані А. Криловським в каталозі книги богословського змісту з музейного відділу академічної бібліотеки, які “належали цій бібліотеці”, і запропонував внести їх в каталог. “І взагалі, – пише М. Петров у 1890 р. в листі до А. Криловського, – я прохав би мати на увазі цей відділ при складанні інших відділів каталогу”⁸.

М. Петров дуже ретельно перевіряв готовий каталог до друку і навіть на останньому етапі перевірки ще інколи висував свої зауваження. Так, наприклад, у донесенні в Правління Академії від

23 лютого 1901 р. бібліотечна комісія при розгляді розділу “Історія мистецтв та літератури іноземної і бібліографія” зауважила, що до цього розділу були віднесені й праці з історії єврейської, грецької та римської літератури, підібрані викладачами цих кафедр. Безумовно, така широка репрезентація історії іноземних літератур була зроблена бібліотекарем згідно із затвердженим проектом системи каталогу академічної бібліотеки, тому бібліотечна комісія внесла свої корективи в рішення цього питання. “Ми вважаємо корисним, – пише М. Петров, – щоб на початку розділів таких творів, які однаково відносяться до різних кафедр академічного викладання, повинні бути примітки з вказівкою на дійсне місцезнаходження цих творів у каталозі”⁹.

Що стосується алфавітного каталогу, то члени бібліотечної комісії визначили основним пошуковим словом прізвище автора, а якщо він був невідомий – перший іменник заголовку книги. При розподілі книг за основу був прийнятий латинський алфавіт, заголовки же грецьких і російських книг ставились у відношенні до латинського алфавіту на основі таблиць, доданих до V випуску алфавітного покажчика книг бібліотеки Імператорського Університету св. Володимира. Алфавітний каталог так і залишився ненадрукованим. Нині він знаходиться в рукописних блоках і зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Описи в ньому представляють скорочений варіант і не дають повного уявлення про видання – це лише відомості про автора, назву і кількість томів. Але, не зважаючи на це, алфавітний каталог охоплює весь книжний фонд бібліотеки Академії до 1919 р., оскільки систематичний каталог включає видання, що надійшли до бібліотеки до 1915 р.

Інвентарний каталог мав визначати місце книжки в бібліотеці і служити обліковим документом фонду. До хронологічного каталогу пропонувалося записувати нові надходження з повною назвою та зазначенням ціни або ким подаровані¹⁰.

Нова система розміщення фондів мала певні переваги в порівнянні з попередніми. Але й недоліків було достатньо. По-перше, вона обмежувала фонди в рухливості, раціональному використанні площ. Вона була зручна переважно для розміщення фондів, які не потребували переміщень, пов’язаних з поповненням їх новими надходженнями. По-друге, щоб поставити книжки на постійне місце зберігання, вони протягом певного часу збиралися під тимчасовими

шифрами в залежності від змісту, а потім для них розшукувалося вільне місце в шафах і присвоювалися шифри постійного зберігання. Це викликало нерівномірність використання площ. Певна частина полиць у шафах надмірно перевантажувалась літературою, інша була вільною. Тому значна кількість літератури залишалася під тимчасовими шифрами – А, Аа, Е, Ее, Дд тощо. По-третє, нова система розміщення фондів порушила давню традицію зберігання окремими колекціями книг, подарованих бібліотеці Академії.

У 1899 р. М. Петров у складі бібліотечної комісії разом з П. Ліницьким, за дорученням Ради Академії, перевіряв стан фундаментальної академічної бібліотеки¹¹. До обов'язків комісії входила перевірка своєчасного записування нових надходжень в хронологічний каталог та ведення карткового пересувного алфавітного каталогу в 2-х примірниках (від 1899 р. алфавітний каталог був переписаний у 2-х примірниках для використання студентами Академії), збереження та використання книжкових фондів (замовлені М. Петровим для перевірки книги з бібліотеки виявилися в наявності або записані за читачем), стан книжкових шаф (шафи старого зразка були заново пофарбовані та відремонтовані) та ін. Висновки бібліотечної комісії про перевірку бібліотеки КДА були представлені в донесеннях Правлінню Академії від 11 червня та 29 жовтня 1899 р. М. Петровим, де він відмічає, що стан фундаментальної академічної бібліотеки є “в належному порядку”¹².

Значимою для організації книжного фонду та поповнення академічної бібліотеки була діяльність М. Петрова як голови комісії з прийому книг і рукописів в академічну бібліотеку від монастирів Київської та Волинської єпархії¹³. Йому було доручено організацію перевезення книг з муравйовської колекції, а також заготовлення шаф в академічній бібліотеці для розміщення муравйовських книг, складання каталогу¹⁴ та ін.

Отже, бібліотечний аспект науково-практичної діяльності М. Петрова був одним із пріоритетних напрямів його багатогранного наукового доробку. Як член бібліотечних комітетів та комісій КДА, вчений розробляв програми щодо організації книжкових фондів та каталогів, не лише систематичного та алфавітного, а й хронологічного, що вимагало багато науково-атрибутивної роботи стосовно описування рукописних книг, стародруків та рідкісних видань з одночасним встановленням дублетності, складанням списків дублікатів і дефектних видань. У процесі підготовки укладання і дру-

кування систематичних каталогів бібліотеки КДА М. Петровим сформульовані нові підходи до розробки системи каталогів, класифікації, алфавітних покажчиків до них, а також запропонований ряд уточнень до складання бібліографічного опису, зокрема книг богословського змісту.

¹ Протоколы заседаний Совета КДА // Тр. Киев. духовной акад. – 1871. – № 5. – С. 35–39.

² Отчет о состоянии КДА за 1870/1871 учебный год // Там же. – № 10. – С. 26–27.

³ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, спр. 8933.

⁴ ІР НБУВ, ф. 184, № 85, арк. 1.

⁵ Там само, арк. 2 зв.

⁶ Там само, № 143–144.

⁷ Там само, № 86, арк. 1 зв.

⁸ Там само, № 144.

⁹ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, спр. 9038, арк. 2.

¹⁰ Протоколы заседаний Совета КДА за май 1871 г. // Тр. Киев. духовной акад. – 1871. – № 9. – С. 82–87.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, спр. 8781, арк. 1.

¹² Там само, арк. 3–4.

¹³ ІР НБУВ, ф. 225, № 307.

¹⁴ Там само, № 308.

Т. М. Росовецька

*кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

МИХАЙЛО СЛЬОЗКА – ДРУКАР, ПИСЬМЕННИК, БІБЛЮФІЛ – ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА ЯК ДЖЕРЕЛО ТВОРЧОСТІ

Літературна спадщина Михайла Сльозки, цікава з багатьох точок зору, донині залишається практично невивченою на відміну від його видавничої діяльності, яка досить активно досліджувалась. Саме літературному аспекту творчої діяльності одного з провідних діячів української книжкової культури XVII ст. і присвячено цю розвідку. Основним матеріалом для наших спостережень послужили, в першу чергу, присвяти та передмови, написані самим друкарем.

Ідейний зміст і особливості літературної форми передмов до українських стародруків першої половини XVII ст. було розглянуто в двох фундаментальних статтях Л.І. Сазонової¹. Поряд із виявленими дослідницею типологічними рисами вказаних жанрів української публіцистики XVII ст. знаходимо й індивідуальні, власні лише творчості М. Сльозки.

Зокрема, з особливою яскравістю, дуже своєрідно у М. Сльозки втілено мотив просвітницько-гуманістичної функції друкованої книги. Львівський видавець постійно повертається до думки про роль книгодрукування в суспільному бутті України, іноді навіть по декілька разів в одній передмові. Книги він порівнює то з “маслиною плодовитою”, то з сонцем, “непомраченными свѣтилами всю Вселенную проходяще, з[ъ] темности невѣрїа ѡсвѣщающе, в свѣтъ Вѣры Православной въводятъ”². Характеризуючи апостольські книги, М. Сльозка відзначає, що “з[ъ] них[ъ] м[у](д)рость источника н[є]б[є](с)наго, яко з[ъ] Оцеану непребра(н)наго <...> черплюще, на всю Вселенную изливаю(т), з[ъ] них[ъ] Б[о]г[о]гласїи проповѣдници, Слово Б[о]жїє, яко з[ъ] цвѣто(в) Райски(х) брашно, и питїє д(у)шевное паче меда, и сота, сладчайшее собирающе, оумъ

д[у]ховный насыщаю(т)”. Він порівнює “Апостол” з “даром найбіль[ь]шим ѿ злата аравитскаго” (арк. 5 нн.). “Псалтир” М. Сльозка називає “скарбом <...> [по]сполитым добрыхъ наукъ”³, порівнює його зміст з “манной”, яка “была мила [и] приемле. Приемны суть заисте сердцу побожному и <...> псалмы Д[а]в[и](д)[о]вы” (там само); “духовный покармъ” “Тріоді пісної” (1664), використовуючи традиційну в східнослов’янській книжності метафору, вважає по “солодкости паче меда”: “Дознають солодкости, паче меда, смакуючи потраву [їжу. – Т. Р.] Постную словесъ Д[у]ха С[ва]т[а]го, В книзѣ сей ѡбрѣтающихся”⁴; а по “дорогоцѣнности” – “потравою”, що дорожче “над <...> потраву перловую и над вшелакий камень дорогоцѣнный, над вшелакое злото” (арк. 2 нн. зв.); називаючи його сильним “и велце посиляючимъ тѣло и душу”: “Іако инными С[ва]щенными писаніи, так и сими Трѣпѣс[ь]ницами <...> посилают[ь]са и въ крѣпости яди тоа идучи намнѣи не ѡслабѣвають” (арк. 3 нн.). Автор удається і до дещо несподіваного порівняння цієї ж книги з трьома дарами “царій перських – златом, луваном, смурною” (арк. 4 нн. зв.). Видання “Ключа разумѣния” (1663) Іоанкія Галятовського М. Сльозка називає “даром”, “над который ани сам Богъ в[ъ] Натурѣ людской на земли будучи, оукоханымъ учнемъ своимъ болшого южъ дати немоглъ, давши имъ Ключа царствіа”⁵.

Дослідники вже звертали увагу на спадкоємний зв’язок яскравої автохарактеристики М. Сльозки в “Апостоли” (1639) з загально-відомими словами першодрукаря І. Федорова про своє покликання “въмѣсто же житнихъ сѣменъ духовная сѣмена по всѣленнѣи разсѣвати”⁶. В передмові до “Апостола” 1639 р. читаємо: “Хотачи: за дѣло Типографское, дѣло с[ва]тоє, а мнѣ з[ъ] дѣтин[ъ]ства привыклоє взалѣмьса. И любо самъ вѣдомымъ и оупевненымъ не естемъ, што бымъ пре(з) то, чи сѣно, чи дрова, чили тежъ камѣніє до будована Ц[е]ркве несл[ъ]; оумысл[ъ] единак[ъ] заисте ѡхотный и с[е]р(д)це горячо склонное, прихил[ъ]ное и пил[ъ]ное ку ней в собѣ чую, знаю и ѡказую”⁷. Далі автор ще раз підкреслює, що друкарська справа була для нього “з[ъ] дѣтинства pracowite набытое ремесло” (арк. 6 нн. 2-ї нумер.). Я.Д. Ісаєвич цілком справедливо звертає увагу на перегук цих двох передмов саме “мотивами гордості друкаря за свою корисну для людей працю, вірності громадянському обов’язку”⁸. А в передмові до “Апостола” 1654 р. М. Сльозка, звертаючись до читачів з проханням “не осуждать” допущені ним помилки, просить про побажання для себе доброго здоров’я “в размноженію

книг” <...> “в том[ъ] же дѣлѣ, иже из[ъ] млада ѿ юности моєа возлюбл(х)”⁹ [підкреслено нами. – *Т. Р.*]. Що ж стосується словесно-образної форми автохарактеристики М. Сльозки, то слід відзначити, що тут слово “хлѣбъ” у значенні “книгодрукування” – це вдалий розвиток ідеї, який закладено в образі, створеному Іваном Федоровим. Оцінюючи “писаніа божественные”, якими якѡ хлѣбо(м) нѣкимъ всак ч[є]л[о]в[ѣ]къ наслаждается и ѡкормляетъ”¹⁰, М. Сльозка не просто перефразовує, як відзначає Л.І. Сазонова¹¹, вираз із п’ятої книги Мойсея “Не ѡ хлѣбѣ единомъ живѣ будетъ ч[є]лов[ѣ]къ, но ѡ всакомъ глаголѣ, исходящемъ из оустъ Б[о]жїихъ”, а повністю наводить його без змін у передмові до “Тріоді цвѣтної” (1642) і повторює в передмові до “Тріоді пісної” (1664).

Друкарню М. Сльозка порівнює з нивою, а сам процес книгодрукування називає жатвою. Так, в передмові до “Апостола” 1654 р. він характеризує його як книгу “з[ъ] Друкарни, якѡ нивы моєа выдану”¹². А в присвяті “Апостола” 1639 р. Петру Могилі автор, посилаючись на Святе Письмо, відзначає: “Не похибне абовѣмъ стоѣт[ъ], еще и теперъ голосъ Б[о]жїй: же жатва ест[ъ] многаа, а дѣлателей мало”¹³. І поряд друкар створює свій образ: “Многаа ест[ъ] заисте жатва Тѣпографскаа”. Перше своє видання – “Апостол” (1639) – М. Сльозка називає “дѣлом або овоцем первшїм Тѣпографїѣ моєѣ” (арк. 5 нн. 2-ї номер.).

Відома євангельська притча про талант в інтерпретації М. Сльозки набуває більш конкретного звучання. Талант визначається ним, як “промысл[ъ] и наоука” (арк. 2 нн. зв.). До складових таланту він відносить також “Розум[ъ], Хуть, память[ъ], душѣ и тѣла здол(ь)ности, силы, науки, оумѣтности, и всѣ цноты”. Для М. Сльозки поняття таланту конкретизується, як він неодноразово підкреслює, в його друкарській діяльності: “розумѣлѣм[ъ] и на ѡсобѣ, жем[ъ] не чуждѣ Таланту ѿ Б[о]га ми дарованноѡ зосталѣ: будучи <...> при <...> дѣлѣ Тѣпографскомъ выхованый” (арк. 3 нн. зв.). Життєве призначення М. Сльозки – друкаря, письменника полягає в тому, щоб щедро роздавати (“шафовати”) (арк. 2 нн. зв.), “помножать на роботу, и на пожитокъ ближнихъ” (арк. 3 нн. зв.) свій талант, а не в тому, “абы былѣ в[ъ] земли недбал[ъ]ства и в[ъ] болотѣ гнусноѡ прожнована [тобто – ледарства, неробства. – *Т. Р.*] закопаный” (арк. 2 нн. зв.).

М. Сльозка був не тільки добре знайомий із сучасним репертуаром видань українських православних друкаренів та з рівнем розвитку друкарської справи в Україні, але і чудово орієнтувався в

потребах читача-співвітчизника. В передмові до “Апостола” 1639 р. він зазначав: “... взалисмыся затое дѣло [типографское. – *Т. Р.*] яко мнимаем[ъ], потребное и пристойное; Любо бы то кому избытнее здаватися могло, зважа по(д) час южъ неголодный в[ъ] Книги, за розмноженіємса Твпографій, же южъ и долгого намышлана потреба, што бы по(д) прасу из[ъ] общею пользою, и без[ъ] домовоѣ шкоды, подати” (арк. 5 нн. зв. 2-ої нумер.). Ще в 1639 р. друкар писав про брак деяких книг богослужбового циклу: “Еще Миней мѣсачныѣ в[ъ] Твпографіях[ъ] наших[ъ] Россійских[ъ] нѣ вспомнены коли суть ѿ кого” (арк. 6 нн. зв. 2-ої нумер.). М. Сльозка робить також наголос на необхідності видання і “инныхъ велице потребных[ъ] <...> книгъ”, “якъ бы ихъ твпо(м) выдаючи, и едина и другаа десатерица Твпографій не ваковала” (арк. 5 нн. зв. 2-ї нумер. – 6 нн. 2-ї нумер.). Поряд із цим друкар відзначав, що “в часословы, ѡлтиры, и тымъ подобныѣ книги, южъ за <...> тщательным[ъ] трудолюбіем[ъ] Твпографов[ъ] и села ѡбфитуют[ъ]” (арк. 6 нн. зв. 2-ої нумер.).

Пропагуючи корисність читання, М. Сльозка в передмові до “Апостола” 1654 р. наголошує на необхідності звернення до “божественныхъ апостоль книгъ” (це обумовлено як традицією, так і змістом видання), але цікаво, що при цьому він говорить і про корисність та насолоду від читання творів світських, у яких “Писма(х) политики свѣцкои, знайдуемо, яко на(м) в[ъ] читаню Книгъ кохатися потреба”¹⁴. Світські книги, очевидно, мають на увазі і в панегіричний характеристиці Адама Киселя: одним із трьох “способовъ”, завдяки яким в особі мецената “мудрост[ъ] гнѣздо собѣ оувила”, було “читана Писмъ розныхъ”¹⁵.

Звертаючись до читачів, друкар пропонує займатися самоосвітою, радить своїм співвітчизникам не тільки слухати, але самим читати¹⁶. Нагадаємо в зв’язку з цим спостереження Д.С. Лихачова, відповідно до яких в середньовічній Русі “перевага <...> побутових, “обрядових”, “ділових” жанрів позначилася, між іншим, на такій їх особливості, що різко виявилася в їхньому стилі: усі вони розраховані на відтворення вголос”¹⁷.

Характеризуючи “Псалтир” 1639 р., який, за свідченням самого М. Сльозки, вийшов одразу ж після “Апостола”, він дає класифікацію можливих майбутніх читачів книги. Посилаючись на Василя Великого, автор намагається з’ясувати, що кожен із читачів названої книги може знайти в ній корисне для себе¹⁸. Як нам здається, автор прагне наслідувати традиції складачів передмов Києво-Печерської лаври (порівняємо, зокрема, з характеристикою

“Бесѣд на 14 посланий апостола Павла” (1623), яку дає П. Беринда). У передмові ж до “Ключа разумѣнія” (1663) М. Сльозка передруковує вказівку читачам із першого київського видання, складену автором книги – Іоаникієм Галятовським: “Достатечнєса самъ авторъ Ключа разумѣнія єзплѣкуєтъ], гды такъ мовить: Если с[ва]щенники тую книгу читати будутъ; и ведлугъ онои будутса справовати, могутъ тымъ] Ключемъ и собѣ и людемъ] до Н[є]ба дверѣ отворити”¹⁹.

Для М. Сльозки властиве чітке усвідомлення просвітницької спрямованості своєї діяльності. Так, видаючи “Октоїх” (1640), друкар зазначав, що однією з головних причин, що спонукали його до цього, була “Потреба конечнаа такъ в[ъ] науцѣ Школьной молодежи, истинноу и благочестно працюющей...”²⁰.

Цікаво, що і тих магнатів, котрим М. Сльозка присвячував свої видання, він не в останню чергу оцінює саме за їх освіченість, за участь у культурній, просвітницькій діяльності. Так, характеризуючи львівського православного єпископа Арсенія Желіборського, автор не забуває нагадати, що той “в[ъ] процвитаючи(м) молодости <...> вѣцѣ, скончивши в[ъ] гімназіа(х) діалекту Славенскаго, Латинскаго, вызвол[ъ]оныѣ науки”, розпочинав своє суспільне служіння²¹. У передмові до “Ключа разумѣнія” (1663) М. Сльозка підкреслює, що автор виданої ним книги Іоаникій Галятовський є ректором Києво-Могилянської колегії²². У присвяті “Апостола” (1639) Петру Могилі друкар, звертаючись до адресата, відзначає: “повѣсти людскѣхъ розноста(т) <...> презацныхъ ѿ тебе оуфундованы(х) в[ъ] Києвѣ шко(л), Семінарій и Бурс[ъ]”, і тільки після того згадує про те, що Петро Могила відбудовував та прикрашав церкви “з[ъ] Руинъ выдвиненныхъ”²³. Слід підкреслити, що тут М. Сльозка звертається до “гласу народа”, тобто до думок широких народних мас. У передмові до “Тріоді цвітної” (1642) він вдається до власної характеристики митрополита, подаючи нарис про його культурну діяльність: “Не припоминаю тутъ такъ много Монастырѣвъ, Школъ, Семинарій для спудеѣвъ, на мѣстахъ разныхъ ѿ Пресѣ[ва]щенства вашего коштомъ и накладомъ выставленныхъ и гоине наданныхъ”²⁴.

Однак особливе значення для М. Сльозки як видавця та друкаря має виявлення київським ієрархом “отцовского чадолюбия” у справі розвитку та зміцнення українського книгодрукування. Докладно він зупиняється на цьому в передмові до “Апостола” (1639), звертаючись до Петра Могили: “...в[ъ] самомъ столечномъ Пастырства своего Мѣстѣ, по(д) бокомъ] своимъ, люде(м) на то [“ремесло друкарскоѣ”. – Т. Р.] способны(м), нетолко не боронилесь, не боро-

ниш[ъ], и боронити не мыслиш[ъ]; але и што барзѣй, самъ его щодрою своею <...> рукою имъ оудѣлаючи, промотором[ъ], Патроно(м) и ѡборонцею м[и]л[о](с)тивым[ъ] быти рачишъ. Што и мнѣ <...> неवंтпливою ѡтухою [безперечною надією. – *Т. Р.*] было”²⁵.

У передмові до “Тріоді цвітної” (1642) М. Сльозка, звертаючись до Бога, крім традиційних благ, просить “за Прѣѡс[ва]щеннаго <...> Господина **Ѡ**ца <...> Митрополита”, “еже нетокмѡ Книги Правильныи, но и Учителныи <...> въ Свѣтъ Тѣпомъ издавати и исправлати подвигне(т)”²⁶. При цьому друкар не забуває звернутися до читачів з проханням: “помолишиса <...>, да ма [М. Сльозку. – *Т. Р.*] и въ прочее дѣло оукрепитъ” (арк. 6 нн.), тобто на видання нових книг.

М. Сльозка відзначив і безпосередню участь Петра Могили в підготовці лаврських видань, конкретніше – його редакторську роботу. Відзначимо, що як приклади автор називає “Тріодъ цвітну” 1631 р. та “Біблію” (там само), яку за життя Петра Могили видано не було²⁷. Таким чином, львівський друкар виявляє велику обізнаність у видавничих планах лаврської друкарні.

Взагалі ж до культурної діяльності Петра Могили М. Сльозка підходить як мислитель, який намагається розглядати це явище в історичній перспективі. Він називає київського митрополита послідовником “пре[д]водителей” та “наставниковъ” – Антонія та Феодосія Печерських²⁸.

Приділяє увагу М. Сльозка і благодійній діяльності П. Могили: “Роспорашаешъ ти <...> на убогихъ сирѡтъ вѡвъ Пѣлgrimѡвъ, для которыхъ на разныхъ мѣсцахъ страннопріємници, и Шпитали будовати розказуешъ” (арк. 3 нн. зв.).

Вивчення передмов та присвят М. Сльозки дозволяє більш уважно придивитися до однієї важливої, як нам здається, сторони відносин друкаря з адресатами його панегіриків. Так, у присвяті “Октоїха” (1640) унівському архімандритові Ісайї Сулятинському автор підкреслює: “Годнаа бо вѣмъ того была цнота Велебности Вашей, абы оную таа Книга собѣ якѡ заслону нѣакую взявши, на обмовиска людские мнѣй дбала”²⁹. Інтерпретація даної фрази в праці Л.І. Сазоновой, згідно з якою М. Сльозка висловив побажання, щоб Ісайя Сулятинський “принял книгу и защитился ею от врагов”³⁰, є результатом непорозуміння. Тим більше, що наприкінці присвяти М. Сльозка ще раз повертається до цієї думки: “...Велеб[ность]: Ваша, принавши, мене самого и Книгу тую, под[ъ] обороною своею милостиве рачъ ховати”³¹.

Чи завжди ці пишні фрази були простою даниною панегіричній риторичі? Нагадаємо, що саме київський воєвода Адам Кисіль, якому друкар у присвяті “Тріоді цвітної” (1642) віддавав “себе самого зъ оунижоними оуслугами” своїми “в[ъ] милостивую ласку Вел[ъ]мож[ности]”³², допоміг М. Сльозці через десять років повернути друкарню, яку було конфісковано в 1651 р.³³

Характеризуючи особливості розвитку книгодрукування в Україні першої половини XVII ст., Я.Д. Ісаєвич відзначав: “... до середини століття з усіх приватних видавців на колишніх позиціях утримався М. Сльозка. Після його смерті залишилися тільки друкарня братства і друкарні при монастирях”³⁴. На наш погляд, однією з основних причин подібної стабільності як суспільних позицій, так і книгодрукарської діяльності М. Сльозки були його постійні контакти з такими діячами православної церкви, як Петро Могила, Ісайя Сулятинський, Арсеній та Афанасій Желіборські та ін. Саме їх високе суспільне становище та впливовість (а також, що досить імовірно, і фінансова підтримка) давали можливість М. Сльозці тривалий час утримувати приватну друкарню та залишатись активним учасником національно-визвольної боротьби українського народу.

Присвячуючи свою книжкову продукцію відомим церковним або світським діячам – митрополитові, єпископу, воєводі або княгині, друкар, згідно з традицією, яка йшла від Івана Федорова, турбувався не в останню чергу про те, щоб їх впливовість та суспільне становище послужили своєрідним захистом для його видань “на велико(м) преслѣдованю, ненависти и прешкода(х)”³⁵. Підтвердженням даного припущення можуть служити слова самого М. Сльозки. У присвяті “Апостола” (1639) Петру Могилі він звертається до митрополита з проханням “книгу Апостол[ъ]скую, весполь зо мною оунижоны(м) подножко(м) своимъ, в[ъ] м[и]л[о](с)тивую свою ласку, Патрон[ъ]ство и оборону принати”. При цьому автор підкреслює: “Дѣла абовѣмъ таковыѣ [друкарські .– *Т. Р.*] таковыхъ завше оборон[ъ]цовъ и заступцовъ требуютъ” (арк. 4 нн. 2-ої нумер.). Оскільки, як відзначає автор, посилаючись на Августина Аврелія, “гды который хр[и](с)тіанин[ъ] почнеть добре жити, палати добрыми оучинками, и свѣтом[ъ] гордѣти, в[ъ] самой новости дѣлъ своихъ терпит[ъ], ганителей и противников[ъ]” (арк. 5 нн.). Життєва позиція М. Сльозки – безкомпромісна вірність обраному шляхові (“... вытрваеть [хороший християнин. – *Т. Р.*], и оныхъ звитажить стали(м) будучи, и не оустанеть в[ъ] добры(х) дѣлѣхъ”. Основною рисою, що дозволяла подолати “вструги, перешкоды и

наганы”, автор вважає витримку та терпіння. Щоб посилити свою думку, він цитує Вергілія: “А ты неуступуй злomu, Але иди смѣло напротивъ тому” (там само). Зазначимо при цьому, що він посиляється не на церковний, а на світський авторитет, хоча й називає автора “поганином”.

Для М. Сльозки ідеологічна роль книгодрукування в умовах домінування католицизму на західноукраїнських землях є настільки великою, що він порівнює перешкоди, які зустрілися йому в “зачато(м) Твпографном[ъ] дѣлѣ” с “импедиментами” [перешкодами. – Т. Р.], “препонами”, “перешкодами”, які терпів Петро Могила, посилюючи та відстоюючи позиції православної церкви.

Із передмов і присвят М. Сльозки вимальовується й цікава фігура його самого – освіченої людини свого часу, невтомного читача з широким колом літературних та наукових інтересів, а також літератора, майстра художнього слова. Він виявляє неабияку обізнаність в античній спадщині. Я.Д. Ісаєвич свого часу вказував на використання М. Сльозкою цитат із Ціцерона, Вергілія, Плутарха, Лукіана, на згадування Муція Сцеволи, Уліса, Аякса, Апелеса, Демосфена³⁶. Крім наведених посилань, ми знаходимо звертання письменника до “Науки кохання” Овідія, “Словес Господніх” Августина Аврелія, використання сюжетів байок Езопа. У передмові до “Апостола” (1654) автор цитує Горація. Згадує він також Гомера, Діогена, останнього він вважає людиною “великоѣ науки и предивноѣ мудрости”³⁷, Антонія та Клеопатру, Олександра Великого, античних живописців Апелеса та Протоєна.

У передмовах знаходимо численні звернення М. Сльозки і до творів античних та середньовічних істориків. Як відомо, в “Тріоді пісній” (1664) він друкує синаксарі Никифора Ксанфопула (у перекладі на українську мову Тарасія Земки). Але вже в синаксарях до “Апостола” (1639) М. Сльозка подає цілий ряд посилань на його “Історію” типу: “Никифор Каллист Ксанфопул Грек писа...”, відсилаючи читача до відповідних джерел: “кн. 1, гл. 21; кн. 2, гл. 41. 44” (арк. 1 зв. 1-ої нумер.). А в передмові до “Тріоді цвітної” (1642) письменник посиляється на Філона Олександрійського, видатного представника пізнього еллінізму: “...якоже Філонъ, Евреинъ Историкъ ѿ Никифора приведенный повѣствуєтъ”³⁸. М. Сльозка цитує також історичні праці Таціта (“ѿ Отонъ Цесари, Корнелій Таци(т) в[ъ] Книзѣ своєй Первой описует[ъ]” – (арк. 3 нн.), філософів та апологетів християнської церкви Іустина та Іриней (“Иустин и Иринеи и инии Ветхия хронографовѣ достовернии глаголют”³⁹). Крім того,

М. Сльозка звертається до візантійського письменника та богослова Федора Студита, Іоанна Дамаскіна, св. Ієроніма, Анастасія Нікейського, до тексту життя свв. апостолів візантійського письменника, богослова та поета Єрусалимського патріарха Софронія Палестинського. Зустрічаються цитати і грецькою мовою. У своїй літературній роботі він користувався виданнями з бібліотеки Самуїла Добрянського (яку він одержав у спадок), опис якої зберігся та характеризує друкаря як одного з видатних бібліофілів того часу та людину, яка цікавилася творами гуманістів. Відзначимо, що серед книжок були:

- словники (“Thesauri polono latino greaci Gregorii Snapii” (Grzegorz Knapski); “Vokabuły Polskie”; “Thesaurg Phrasium parvulis liber”);
- праці з філософії (“Methaphisica cursus philosophicus Auctore Patre Roderico”; “Institutiones dialecticus”), логіки (“Rudimenta Logicae Peripateticae”);
- видання Біблії та Нового Завіту (“Biblia sacra. Veteris et Novi Testamenti”; “Biblia Polska”; “Novum Testament in Octavo w reckim”), Послання апостола Іоанна (“Epistola Ivannis Apostoli”);
- твори Віргілія, Требатія, кілька видань Цицерона (“Oratorium pars Tertia”; “pro Lege Manilia”; “de Officiis”; “Epistolis Familiares”, Горация, Овідія (“Tristium”), Марциала, байки Езопа (“Aesopi fabulis”);
- твори Іоанна Коппенштейна (“Nucleus Coppensteinus”), дві книжки лікаря та поета Генріха Сметіуса (“stara” та “Prosodiam”), Іоанна Равісія (“Epithetorum Ioannis Ravisij”), Людовіка Гранатенсі (“Cansiones de tempora ... Ludowico Granatensi”), Франческо Петрарки (“remediis fortunas”), Еразма Роттердамського (“Epistolis obscurorum virorum”), Альда Мануція (“phrases stare bardzo”) та ін.;
- декілька кириличних видань (“Iewangelie Uczytelne Kiowskie”, “Tripholog mały druku Kutenskiego”, “Historya o Warlamie Iosephie”) тощо⁴⁰.

У той же час М. Сльозка вільно орієнтується не лише в античній та західноєвропейській літературах. Так, він згадує про “Анналъстовъ строжитныхъ Рускихъ <...> и Полскихъ[ъ], которіе ориѣнесь [oriundue (лат.) – походження. – Т. Р.] Презацного старожитного народу Роѣоланского <...> писали”⁴¹. Проявляє він свою обізнаність і відносно давньоруських літописів. У присвяті “Ключа разумѣнія” (1663) Григорію Святополку-Четвертинському автор подає його родовід, починаючи від “самого Сватослава Першого Монархи и Кн[а]за Руского, ажь до Сватополка Продка Ваших [Григорія Святополка-

Четвертинського. – *Т. Р.*] <...> М[и]л[о](с)тей”, посилаючись при цьому на “Повѣсть временных лѣт” (“Читай Нестора // Ро(к)[у] ѿ // створє(н)а // свѣта. // 863. // а(ж) до Ро(к)[у] // 1488”.

Добре знайомий М. Сльозка і з історичними працями XVI ст. Декілька разів він посилається на хроніки польських істориків М. Бельського та М. Стрийковського⁴².

Звертався М. Сльозка і до сучасних йому історичних подій. Так, у своїх передмовах він згадує про Хотинську війну 1621 р., про битву з татарами під Цецорою (1620), при цьому наводить деякі цікаві деталі цих подій⁴³.

Таким чином, тексти передмов і присвят М. Сльозки дають нам певний матеріал для характеристики біографії та видавничої діяльності їх автора, а також дозволяють визначити деякі особливості творчої індивідуальності М. Сльозки як письменника-публіциста.

¹ Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (борьба за национальное единство) // Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – М., 1981. – С. 129–152; Она же. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVIII в. (особенности литературной формы) // Там же. – С. 153–187.

² Апостол. – Львів : Друк. Михайла Сльозки, 1654. – Арк. 3 нн. Надалі посилення на окремі аркуші подаються в тексті. Виносні літери подаються в круглих дужках, скорочення під титлами – в квадратних.

³ Псалтырь. – Львів : Друк. Михайла Сльозки, 1639. – Арк. 3 нн. Ми користувалися єдиним примірником, який зберігся і знаходиться в зібранні відділу рукописів Державного історичного музею в Москві (Хлуд. 136). Частину тексту втрачено, реконструкція наша. – *Т. Р.*

⁴ Триодъ постная. – Львів : Друк. Михайла Сльозки, 1664. – Арк. 2 нн. зв.

⁵ Галатовський, Іоаникій. Ключ разумѣнія. – Львів : Друк. Михайла Сльозки, 1663. – Арк. 2 нн. зв.

⁶ Апостол. – Львів : Друк. Івана Федорова, 1574. – Арк. 261.

⁷ Апостол. – Львів : Друк. Михайла Сльозки, 1639. – Арк. 3 нн. зв. – 4 нн.

⁸ Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. – М., 1981. – С. 102.

⁹ Апостол, 1654. – Арк. 6 нн. зв.

¹⁰ Триодъ цвѣтная. – Львів: Друк. Михайла Сльозки, 1642. – Арк. 5 нн. (примірники з присвятою Петру Могилі; надалі посилення йдуть на це видання).

¹¹ Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVIII в. (особенности литературной формы). – С. 150.

¹² Апостол, 1654. – Арк. 5 нн.

¹³ Апостол, 1639. – Арк. 5 нн. зв. 2-ї нумер.

¹⁴ Апостол, 1654. – Арк. 6 нн.

¹⁵ Триодъ цвѣтная, 1642 (примірники з присвятою книги Адамові Мефодію Киселю). – Арк. 3 нн.

¹⁶ Апостол, 1654. – Арк. 6 нн.

¹⁷ *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979. – С. 66.

¹⁸ Псалтырь, 1639. – Арк. 3 нн. Ми користувалися єдиним примірником, який зберігся і знаходиться в зібранні відділу рукописів Державного історичного музею у Москві (Хлуд. 136). Частину тексту втрачено, реконструкція наша – *Т. Р.*

¹⁹ *Галатовский Иоанникий.* Ключ разумѣния, 1663. – Арк. 2 нн. зв.

²⁰ Октоїх. – Львів : Друк. Михайла Сльозки, 1640. – Арк. 3 нн. зв.

²¹ Апостол, 1654. – Арк. 4 нн.

²² *Галатовський, Іоаникій.* Указ. пр. – Арк. 2 нн.

²³ Апостол, 1639. – Арк. 3 нн. зв. 2-ої номер.

²⁴ Триодъ цвѣтная, 1642. – Арк. 4 нн.

²⁵ Апостол, 1639. – Арк. 6 нн. зв.

²⁶ Триодъ цвѣтная, 1642. – Арк. 5 нн. зв. – 6 нн.

²⁷ Див. : *Исаевич Я. Д.* Указ. соч. – С. 80.

²⁸ Триодъ цвѣтная, 1642. – Арк. 5 нн. зв.

²⁹ Октоїх, 1640. – Арк. 2 нн.

³⁰ *Сазонова Л. И.* Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (борьба за национальное единство). – С. 149.

³¹ Октоїх, 1640. – Арк. 2 нн.

³² Триодъ цвѣтная, 1642 (примірники з присвятою книги Адамові Киселю). – Арк. 5 нн. зв.

³³ *Зубрицкий Д.* Летопись Ставропигиального братства // Сборник статей по русской истории. – Спб., 1856. – Т. 38. – С. 101.

³⁴ *Исаевич Я. Д.* История книгопечатания на Украине и его роль в межславянских культурных связях. (XVI – первая пол. XVIII в.) : Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1977. – С. 25.

³⁵ Апостол, 1639. – Арк. 4 нн. зв.

³⁶ Див.: *Исаевич Я. Д.* Указ. соч. – С. 103.

³⁷ Апостол, 1639. – Арк. 4 нн.

³⁸ Триодъ цвѣтная, 1642. – Арк. 5 нн. зв.

³⁹ Апостол, 1639. – Арк. 1 зв. 1-ї номер.

⁴⁰ ЦДІАЛ України, ф. 129, оп. 1, спр. 618, арк. 2–3 зв.

⁴¹ *Галатовський Іоаникій.* Указ. пр. – Арк. 4 нн.

⁴² Триодъ цвѣтная, 1642 (примірники з присвятою книги Адамові Киселю). – Арк. 4 нн. зв.

⁴³ Там само. – Арк. 5 нн.

Н. Г. Солонська
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ВИДАННЯ
АРХЕОГРАФІЧНОЮ КОМІСІЄЮ ВУАН ТЕКСТУ
РУСЬКОЇ ПРАВДИ (1928–1933)**

Руська Правда як унікальне і важливе для науки джерело впродовж 267 років від часу свого відкриття постійно перебуває в полі прискіпливої уваги вчених гуманітарних та юридичних напрямів різних країн і тому має багату історіографію, яка дедалі поповнюється.

Дослідження історії видання цієї пам'ятки давньоруського права та кодифікації, першого писемного збірника давньоруських законів, як відомо, багато разів здійснювалося в історичній науці. Видатну давньоруську пам'ятку вивчали П. Аргунов, Є. Болховітін, М. Богословський, С. Борисенко, Л. Гьотц, Б. Греков, О. Зимін, Є. Карський, М. Костомаров, В. Любимов, Д. Лихачов, М. Максимейко, М. Покровський, І. Полоскін, О. Пресняков, В. Ричка, М. Рожнов, М. Рубінштейн, І. Стратонов, М. Тихомиров, О. Філіппов, В. Черепнін, В. Чернов, Я. Щапов, С. Юшков, І. Яковкін та багато ін.

Втім залишилися деякі аспекти, які не були висвітлені науковцями. Так, значний за обсягом і ґрунтовний за змістом комплекс документів зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), зокрема, серед матеріалів Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук. Його аналіз дав би змогу висвітлити загальну картину вивчення цього унікального документа доби Київської Русі, що потребує продовження з огляду на значний досвід видання текстів давньоруських пам'яток або їх перевидання.

Для нас *Руська Правда* як пам'ятка, що зберігалася у бібліотеці Ярослава Мудрого, становить інтерес у контексті розробки моделі науково-книгознавчої реконструкції фонду цієї книгозбірні, вивчення її історії, створення електронної версії реконструкції бібліотеки Київської Русі.

Ярослава Мудрого¹ вважають автором першого юридичного збірника Давньоруської держави *Правди Ярослава* (30-ті роки XI ст.²).

Покладаючись на відомості “Софийской первой летописи”, М.М. Тихомиров³ вважав часом створення *Найдавнішої Правди* 1036 р. (до його думки приєднувався й С.В. Юшков⁴, на відміну від Б.Д. Грекова, Л.В. Черепніна та О.О. Зиміна).

У І.М. Болтіна⁵, а пізніше в М.О. Максимовича були підстави думати, що Ярослав Мудрий тільки відредагував пам’ятку у деяких статтях, щоб узгодити законодавство із своїм часом, а склалася *Руська Правда* “в Києві ще до Ярослава, – мабуть за Володимира: чи не від нього у нас було вже письмове законодавство церковного суду і завіти про десятини, “бѣ бо Володимиръ любя дружину и съ ними думая о строи земленѣмъ и о ратехъи установи земленѣмъ”⁶.

Найдавніший список *Руської Правди* зберегла нам “Новгородская Кормчая” XIII ст.⁷ *Руська Правда* дійшла до наших днів у 106 списках. Вони являють собою три редакції: *Коротку*, *Поширену* та *Скорочену*. Найдавнішою редакцією є *Коротка Правда* (в “Новгородской первой летописи” стоїть під 1016 р.).

Перша редакція *Руської Правди*, на думку С.В. Юшкова, збереглася всього в двох списках “Новгородской первой летописи” младшего извода” (середина XV ст.). Ще 11 списків *Короткої Правди* належать до XVIII–XIX ст. і сягають Академічного списку⁸.

Коротку Правду, як прийнято, поділяють на чотири основні частини: *Правду Ярослава* (Давньоруська Правда) (статті 1–17 чи 1–18), *Устав Ярославичів* (Правда Ярославичів) (статті 19–40 чи 19–41), *Покон Вірний* (стаття 42 чи 41–42), а також *Урок Мостников* (стаття 43)⁹.

На текст поширеної *Руської Правди*, що містилася в пергаменному (синодальному) списку Кормчої XIII ст., першим звернув увагу М.М. Карамзін.

Пам’ятку виявлено 1738 р. В.М. Татищевим у придбаному ним “Древнем новгородском Иоанновом летописце”. Втім він, як підкреслено пізнішими дослідниками¹⁰, не включив її у свою працю “История российская с самых древнейших времен”.

В.М. Татищев підготував до друку текст віднайдені ним пам’ятки і видав її в 1786 р. (перше друковане видання *Руської Правди* здійснив у 1767 р. А.Л. Шлецер у Санкт-Петербурзі).

У 1846 р. пам’ятку видав М. Калачов¹¹. Потім було здійснено ряд видань, що передруковувалися з цього видання (зокрема й В.І. Сер-

гєєвича¹²). У 1930 р. було опубліковане академічне видання *Руської Правди* з оригіналу одного синодального списку, підготовленого Є.Ф. Карським, який послуговувався 44 списками.

У 1928–1929 рр. Археографічними комісіями АН СРСР та Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) було здійснено заходи щодо видання тексту пам'ятки, які поки що не отримали достатнього висвітлення в історичній науці. Їх аналіз має значення для висвітлення історіографії видання тексту *Руської Правди*¹³.

При АН СРСР було утворено спеціальну підкомісію під головуванням акад. Є.Ф. Карського (секретар Б.Д. Греков). У 1930 р. для видання *Руської Правди* було запропоновано об'єднати зусилля трьох академій: АН СРСР, ВУАН та АН Білорусії. Від ВУАН до складу відповідної комісії ввійшов М.С. Грушевський.

Чимало надзвичайно цікавого матеріалу відносно *Руської Правди* і, зокрема, видання її тексту в 30-х роках ХХ ст. містяться, як уже зазначалося, у справах Археографічної комісії ВУАН, які зберігаються у ф. Х ІР НБУВ (фонд Всеукраїнської академії наук України).

Виявлені нами документи допомагають реконструювати історіографію 20–30-х років ХХ ст. у СРСР і як частину її – видання *Руської Правди* в Україні, висвітлюють позицію та роль у цьому ВУАН і безпосередньо М.С. Грушевського. Він, зокрема, підкреслював, що “кодіфікатори *“Руської Правди”* (вставка рукою М.С. Грушевського в машинописний текст статті “Три академії”, тисяцький Костечко Никифор Киянин й ін., що трудилися над сим тілом по смерті Ярослава – може й вони були чимсь більшими, ніж простими адміністраторами і суддями?”¹⁴

Археографічна комісія, яку було засновано 18 квітня 1921 р.¹⁵, включила в плани підготовки до видання історичних пам'яток серед інших і *Руську Правду*¹⁶.

У тому ж році ідею її видання висунув й вчений С.В. Юшков¹⁷. Зі своєю пропозицією він звернувся до Археографічної комісії Петроградської академії, де знайшов розуміння, що і стимулювало вивчення ним списків пам'ятки¹⁸.

Процес роботи над її виданням починається через сім років. В документах висвітлюється основна хроніка підготовки видання.

1928 рік. 01.06.1928 р. В АН СРСР було обрано спеціальну підкомісію для підготовки *Руської Правди* до видання. До складу ввійшли: академік Є.Ф. Карський (голова) та члени: академік М.М. Богословський, О.Є. Пресняков, Б.Д. Греков. Група розпочала роботу з виявлення списків пам'ятки¹⁹.

18.10.1928 р. Було внесено пропозицію щодо залучення до роботи з видання *Руської Правди* С.В. Юшкова як одного зі спеціалістів у цій галузі. Він як член підкомісії бере активну участь у дослідницькому процесі. Впродовж осені та зими 1928–1929 рр. проф. С.В. Юшков та його учень П.Л. Аргунов зробили в підкомісії кілька спеціальних доповідей щодо роботи з підготовки видання *Руської Правди* в Ленінграді. О.М. Андріяшеву С.В. Юшков доручає виявлення текстів пам'ятки у сховищах Києва.

У грудні 1928 р. С.В. Юшков звертається до М.С. Грушевського і пропонує йому внести видання *Руської Правди* до плану Археографічної комісії ВУАН. Пропозицію було прийнято²⁰.

Хоча, як свідчать документи, С.В. Юшков свій план видання, схвалений АК АН СРСР, подав і АК ВУАН, однак розпочаті роботи з підготовки видання *Руської Правди* у АК АН СРСР продовжувалися²¹.

1929 р. Проф. С.В. Юшков свою концепцію видання *Руської Правди*, що викладена в “Доповідній записці”, надіслав С.В. Юшковим на адресу АК ВУАН, узгоджує з М.С. Грушевським²².

Видання пам'ятки, на його думку, має складатися з двох частин: “видання тексту, словника, фототипії та дослідження тексту”. Щоб запобігти непорозумінню, він просить ще раз поставити на обговорення в АК питання про видання фототипії та критичного дослідження тексту, бо “всі існуючі дослідження тексту (Калачова, Мрочека-Дроздовського, Гьотца та ін.) не базувалися на аналізі всіх списків, що до нас дійшли”, і такий підхід спричиняв необґрунтованість чи однобічність, перебільшення впливу німецького права одними вченими, візантійського – іншими, треті взагалі “вважали *Руську Правду* церковним збірником”.

Видання *Руської Правди*, на думку С.В. Юшкова, мало здійснитися в Києві і повинно було надати можливість перевірки висновків усіх дослідників пам'ятки і, як тоді був переконаний С.В. Юшков, “остаточно встановити історію тексту”.

У разі позитивного вирішення питання ВУАН С.В. Юшков пропонував свій проект дослідження тексту. Для дослідників *Руської Правди* цей план мав становити інтерес як свого роду варіант системного дослідження такого роду пам'яток (цитата подається в перекладі українською мовою):

“І. Вводні зауваження. Критика буржуазних методів вивчення *Руської Правди*. Механічний підхід до вивчення *Руської Правди*

(Рожков). Основні принципи марксо-ленінської методології дослідження тексту.

II. Аналіз пам'яток, що належать до *Руської Правди*:

- а) суд Володимира щодо послуху;
- б) про мужа закривавленого;
- в) устав о Мостех;
- г) правосуддя митрополіче.

Час походження та характеристика соціальної природи цих пам'яток.

III. Аналіз V редакції, її джерел, походження, характеристика соціального ладу, за якого вона виникла.

IV. Аналіз IV редакції, її джерела та походження. Роль церкви та візантійського духовенства в створенні цієї редакції.

V. Аналіз III та IV редакцій, походження цих редакцій, їх протограф. Відбиття процесу феодалізації та боротьби із залишками родо-племінних відношень. Виявлення двох частин цих редакцій – Устава Ярослава та Устава Володимира Мономаха. Законодавство Мономаха як законодавство компромісу правлячої верхівки в результаті революції 1111 р.

Відновлення найдавнішого тексту, його джерела та походження.

VI. Аналіз I редакції, її походження та джерела. Початок феодального процесу.

VII. Руська Правда та її оточення (Кормча, Літописи, Збірники).

VIII. Загальні висновки. Руська Правда як пам'ятка, що відбиває поступовий перехід від родо-племінного ладу до феодалізму і як пам'ятка, що віддзеркалює інтереси панівних класів та різних соціальних груп²³.

С.В. Юшков доходить висновку, що найзначніша частина списків збірника давньоруських законів припадає на Троїцький ізвод. Це дало йому підстави займатися підготовкою текстів до друку. Він радиться з М.С. Грушевським відносно транскрипцій, передмови та перекладу приміток (1929 р.)²⁴; доручає бібліотекаря Історичного музею у Москві М.П. Полякову переписати текст *Руської Правди* всіх рукописів, що там зберігалися, а співробітнику того ж рукописного відділення – текст пам'ятки, що зберігалася в “Ленінці”; проводить переговори зі знавцями давньої писемності щодо відтворення (переписування та правка) текстів деяких зібрань у Москві, Вологді, Ярославлі, Костромі та в інших містах; цікавиться зібраннями бібліотеки Ставропігійного братства та епархіальної бібліотеки м. Володимира-Волинського²⁵.

У звіті С.В. Юшкова про роботу з підготовки до наукового видання тексту *Руської Правди* було подано вичерпний каталог усіх рукописів, що зберігалися в СРСР та Польщі й містили пам'ятку. Дослідник вивчив описи рукописів, звітів, бібліографічних покажчиків, перевіряв рукописи Публічної бібліотеки у Ленінграді. "Прийняв метод підведення варіантів під текст основних редакцій та ізводів"²⁶.

На момент написання звіту було відтворено текст таких рукописів:

І. Академія наук СРСР

1. Збірник князя М. С. Воронцова. 34.2.31.
2. Кормча. 21.5.4.
3. Летопись Новгородская. 17.8.36.

ІІ. Археографічні комісії

1. Соф. 1-й літопис. № 23.
2. Кормча.
3. Арх. № 240 (літопис).

ІІІ. Публічна бібліотека

1. Ф. ІІ, № 71 (Кормча).
2. Солов. № 496 (414/477) (Кормча).
3. Солов. № 494 (Кормча).
4. Ф. ІV, № 602 (Софійський 1-й літопис).
5. Кирилівська № 2/1079 (Кормча).
6. Погод. № 237 (Кормча).
7. Погод. № 233 (Кормча).
8. Ф. ІІ, № 119 (Кормча).
9. Q. ІV № 298 (Новгор. літопис).
10. Том № 243 (Кормча).
11. Ф. ІІ, № 132 (Кормча).
12. J. ІІ, № 83 (Кормча).
13. Q. ІІ, № 46 (Кормча).
14. Ф. ІV, № 211 (Соф. 1-й літопис).
15. Ф. ІІ, № 118 (текст Руської Правди).
16. Ф. ІІ, № 78 (Кормча).
17. Погод. № 1839.
18. Ф. ІV, № 223.
19. Погод. № 1572 (збірн.)²⁷.

09.03.29 р. С.В. Юшков у приватному листі до М.С. Грушевського скаржиться йому, що його стали цькувати по всіх кутах²⁸, і звинувачує

в цьому В. Любимова²⁹, який теж незалежно від С.В. Юшкова займався підготовкою до видання тексту *Руської Правди*. Вихід із ситуації бачить у тому, щоб “Українська Академія наук поставила питання щодо передачі, саме їй видання по *Руській Правді* як українській пам’ятці”³⁰.

У наступному листі С.В. Юшков висловлює побоювання, щоб видання, здійснюване ВУАН, не піддали критиці”³¹. Сам же продовжує над ним працювати, що впливає з коригування його власних поглядів: від переконання, що необхідні три редакції: *Коротка*, *Поширена* та *Скорочена з Поширеної*, доходить висновку, що “Поширена має бути надана в чотирьох ізводах: Троїц., Син., Карамз. і списку Новг. Літ. Арх. Ком. № 240”³². Він дедалі більше бачить доцільним “виділити як самостійні редакції Карамз. і особливо, Новг. Літ. Арх. Ком. № 240”³³ та “приєднати до видання, як це було зроблено в Калачова, деякі пам’ятки, що мають відношення до *Руської Правди*, наприклад, постанову князя Володимира про послухи, статтю “Аще приидеть кровавъ мужъ и проч”³⁴.

Утім побоювання, що вже йдеться не про паралелізм, а про згортання роботи Української академії в справі видання *Руської Правди*, не полишають його³⁵. Справді АК Всесоюзної академії наук розпочала видання *Руської Правди* і створила для реалізації цього завдання спеціальну комісію, про що повідомив членів АК УАН А.М. Андріяшев на її засіданні 16.03.1929 р. АК УАН, на пропозицію С.В. Юшкова, також постановила дослідити й зібрати списки *Руської Правди* для свого видання³⁶.

С.В. Юшков побував у московських книгосховищах, де зберігалася велика кількість рукописів, які містили *Руську Правду*. Це дало йому можливість вияснити, що кількість списків пам’ятки не дуже велика, як до того вважалося. На той час вдалося відтворити такі рукописи: “1. Син.[одального] № 132. 2. Троїц. № 15. 3. Унд. № 821. 4. Чуд. № 167. 5. Рог. № 45. 6. Рогоус. № 167. 7. Рогоус. № 168. 8. Рум. № 238. 9. Тихонр. № 332. 10. Синод. № 524. 11. М. Іст. Муз. Увар. № 296. 12. Рум. муз. Унд. № 1302. 13. М. Іст. муз. Увар. № 217. 14. М. Іст. муз. Чуд. № 169. 15. Рум. № 231. 16. М. Іст. муз. Увар. № 125. 17. М. Іст. муз. Воскр. № 154 б. 18. М. Д. Акад. № 5/187. 19. М. Іст. муз. № 798. 20. Барс. № 155. 21. Увар. № 791. 22. М. Іст. муз. № 3468. 23. М. Іст. муз. № 1009. 24. Держ. древл. № 1073”³⁷.

Проаналізувавши списки, С.В. Юшков узагальнює, що “для вирішення питання про те, чи являв собою Устав Володимира Все-

володовича самостійну пам'ятку”, необхідно “дати всі найдавніші списки. З цієї причини загальна кількість редакцій повинна бути збільшена до п'яти: 1-а редакція – Акад. Сп[исок], 2-а редакція має бути розділена на три ізводи: а) Троїцький; б) Синодальний; в) Пушкінський; 3-я редакція – Карамзинський; 4-а редакція – списки з органічно приєднаними до тексту *Руської Правди* візантійськими законами; 5-а – *Скорочена з Поширеної* (сп[исок] Оболенського)”³⁸.

02.04.1929 р. Лист АН СРСР до АК ВУАН, де констатується факт, що протягом майже семи років АК АН СРСР не мала жодних повідомлень про хід робіт, які здійснював С.В. Юшков відносно *Руської Правди*. Оскільки він з цього приводу не дав жодних пояснень АК АН СРСР, то вона постановила “звільнити С.В. Юшкова від доручення, даного йому Комісією про підготовку видання *Руської Правди*” (прот. № 27 від 20 березня 1928 р.)³⁹. Отже, причина неприємностей С. В. Юшкова була зовсім не у В. Любимові.

15.04.1929 р. С.В. Юшков інформує М.С. Грушевського, що має чимало доповідей з теми Київської Русі й із задоволенням узяв би участь у роботі Інституту української історії⁴⁰.

Оскільки С.В. Юшков мешкає у Ленінграді, АК ВУАН звертається до Президії ВУАН і просить дозволити друкувати *Руську Правду* в місті проживання вченого, а також ставить її до відома, що друкування *Руської Правди* включено в план АК та видавництва ВУАН⁴¹.

У листі до Києва (без дати) С.В. Юшков припускає, що текст *Руської Правди* може міститися в деяких рукописах Києво-Софійського собору та в Кормчій у Волинському Єпархіальному Древлесховищі: 1) Києво-Софійський собор, № 51; Кормча 1651 р., гл. 90, арк. 321–323 зв.; 2) Києво-Софійський собор, № 52; Кормча № 787–791 зв.; 3) Києво-Софійський собор, № 53; Кормча XVII ст., гл. 110; 4) Волинське Єпархіальне Древлесховище, № 1, 130 (рук. Загорського зібрання, № 34), арк. 170⁴².

04.12.1929 р. І. Крип'якевич у листі до АК ВУАН підтверджує наявність *Руської Правди* в інвентарі Волинського Древлесховища⁴³.

1930 рік. 31.01.1930 р. відбулося засідання Комісії з питання щодо узгодження видання пам'яток АН СРСР та АН УРСР. На ньому були присутні М.С. Грушевський (голова), Д.М. Петровський, С.Г. Томсонський, Б.Д. Греков (секретар).

У протоколі цього засідання, зокрема, підкреслено, що “на

підставі постанови Групи Істориків, Соціологів та Економістів з питання щодо бажаності спільного видання історичних пам'яток, що становлять інтерес для всіх Академій, існуючих у Союзі, накреслили насамперед до видання "Руську Правду", з підготовки якої зроблено багато як Академією наук СРСР, так і Українською"⁴⁴. Тобто, стосовно питання про згортання роботи АК УАН не йшлося. А про її діяльність щодо підготовки до видання *Руської Правди* свідчить хоча б той факт, що АК турбує 19.05.1930 р. Івана Крип'якевича і просить вияснити наявність у бібліотеці Львівської Ставропігії Кормчої зі списками *Руської Правди*⁴⁵.

14.06.30 р. – лист від С.В. Юшкова, в якому навпаки, з огляду на вищесказане, він просить надіслати всі матеріали, які належать йому, але допомогти в одержанні списку *Руської Правди* з Кормчої, що належить Ставропігійній церкві Успіння⁴⁶.

18.06.1930 р. – лист АН СРСР до УАН, в якому йдеться про те, що 18.03.1930 р. було надіслано пропозицію до Києва щодо розробки питання про спільне видання *Руської Правди*, а також інших пам'яток, однак відповіді не одержано⁴⁷.

22.07.1930 р. – відбулося Сесійне засідання Історико-Філологічного відділу ВУАН (витяг з протоколу засідання від 13.07.1930 р.), присвячене першому спільному виданню *Руської Правди*, яке мають здійснити три академії: білоруська, російська та українська. Текст пам'ятки мав друкуватися "з варіантами та умовними ознаками, спільними для всього видання (мовою оригіналу)". Передмови – українською, російською та білоруською мовами, вступ – однією зі світових мов. Обсяг видання – 5 друк. арк., тираж – 3000 прим⁴⁸.

14.09.1930 р. – у листі академіку М.С. Грушевському "З питання відносно видання *Руської Правди* академіями АН СРСР та ВУАН" повідомляється, що АН СРСР може взяти участь у зазначеному виданні за умов, якщо передмова і примітки будуть надруковані російською та українською мовами, а науковий вступ (соціологічний аналіз тощо) – спільно з АН СРСР⁴⁹.

ВУАН повідомляє АН СРСР про можливість прийняття цих умов⁵⁰.

20.11.1930 р. – Археографічна комісія ВУАН у відповідь на доповідну записку В.П. Любимова з пропозицією щодо видання *Руської Правди* роз'яснює, що видає пам'ятку за всіма списками згідно з редакцією С.В. Юшкова⁵¹.

У фондах ІР НБУВ зберігається рукопис рецензії С.В. Юшкова

“Новый труд по Русской Правде” на дослідження Є.Ф. Карського “Русская Правда по древнейшему списку. Введение, текст, снимки, объяснения, указатели авторов и словарного состава” (Ленінград, 1930)⁵² та її переклад українською мовою, де підкреслено, що дослідження *Руської Правди* не припиняються, що “багато нових інтересних тлумачень дали українські вчені (Максимейко, Борисенко та ін.)”⁵³ ... а також Владимирський-Буданов, Рожнов, Яковкіна, Романова, Болтін, Мрочек-Дроздовський, Срезневський”, однак “праця Є.Ф. Карського не відповідає сучасному рівневі правно-історичної науки на полі вивчення *Руської Правди*”⁵⁴.

1931 рік. Для видання *Руської Правди* у ВУАН було створено спеціальний колектив. На її нараді 03.06.1931 р., де йшлося про стан справ із виданням пам’ятки, були присутні О. Андріяшев, С. Маслов, О. Назаревський, М. Ткаченко. Вони постановили кооптувати до складу колективу С. Борисенка, переглянути передмову до *Руської Правди* та здійснити інші поточні справи по її випуску⁵⁵.

На нараді 02.06.1931 р., крім вищезазначених осіб, була присутня й К. Лазаревська. Учасники засідання дійшли висновку щодо необхідності зробити додатки до передмови, висвітлити окремо значення *Руської Правди* як джерела, “зробити деякі текстуальні зміни”. Було з’ясовано і причину затримки друкування, яка відбулася через нестачу текстів. Отже, робота вимагала присутності в Києві проф. С.В. Юшкова, котрий тоді жив і викладав у Самарканді⁵⁶.

31.07.1931 р. датовано лист, в якому С.В. Юшков повідомляє про свою хворобу (депресія) і просить провести за його рахунок коректуру двох аркушів⁵⁷. Виконати це було доручено Андріяшеву, Назаревському, Маслову⁵⁸.

09.08.1931 р. У листі (з Ленінграда) С.В. Юшков, якому в результаті десятирічної роботи вдалося “розшукати всі списки пам’ятки”⁵⁹, повідомляє Окиншевича про свій намір видати текст *Руської Правди* й просить підтримати ідею видання.

Тим часом оргбригада АК ВУАН, створена для видання *Руської Правди*, продовжує працювати. На засіданні від 24.09.1931 р. були присутні Д. Багалій, В. Барвінок, І. Кравченко, К. Лазаревська, М. Тищенко, М. Ткаченко. Прийнято рішення стосовно сприяння заходам, спрямованим на прискорення видавничих робіт, звернутися до Всесоюзної академії наук. Написати додаткову передмову мав акад. Д.І. Багалій⁶⁰.

Документи з ф. Х відображають технологічний бік підготовки

видання, а саме контакт науковців з Видавництвом ВУАН, у якого теж були постійні претензії до вчених через затримку і навіть зрив термінів подачі тексту та коректур (наприклад, ф. Х, № 8585, 8590, 8593). Проте і АК теж не завжди була задоволена якістю виконання робіт, про що свідчать: лист К.О. Лазаревської від 03.12.1932 р.⁶¹, лист-попередження від 29.12.1932 р. від видавництва, керівництво якого погрожує взагалі розсипати набір у разі чергової затримки коректури, оскільки терпить через це збитки⁶².

1932 рік. Археографічна комісія (керівник – М. Ткаченко) висуває ініціативу щодо спільного з АН СРСР видання *Руської Правди* за редакцією С. В. Юшкова, над яким ВУАН почала працювати з кінця 1929 р.⁶³

Велика відстань між місцем його проживання – Самаркандом та Києвом створювала труднощі, нервовість у роботі над виданням *Руської Правди* і, певною мірою, спричиняла затримку роботи, про що йдеться в більшості листів між обома сторонами.

09.02.1932 р. Лист щодо надсилання коректури С.В. Юшкову; того ж місяця до нього: лист К.О. Лазаревської щодо вичитки коректури; 18.03.1932 р. – її ж записка⁶⁴; 31.03.1932 р. – її ж телеграма (копія)⁶⁵; 28.03.1932 р. проф. С.В. Юшков повідомляє про одержання коректури *Руської Правди* знову із затриманням і про те, що він надає Комісії можливість робити оглави на свій розсуд⁶⁶; 31.03.1932 р. він повідомляє, що вислав коректуру третього аркуша і наголошує: “як при друкуванні Пушкінського списку, так при друкуванні Троїцького, необхідно провести коректуру згідно з оригіналом (фотографії), оскільки текст легкий, то “ніяких утруднень з коректурою бути не може”⁶⁷; 07.05.1932 р. – телеграма С.В. Юшкову (копія)⁶⁸; 23.06.1932 р. – йому записка з проханням зайти в Археографічну комісію відносно *Руської Правди*⁶⁹ (С.В. Юшков прибув у Київ у відрядження); 04.09.1932 р. – лист до С.В. Юшкова, підписаний ученим секретарем Археографічної комісії К.О. Лазаревською, з проханням не затримувати передмову до *Руської Правди*; 22.09.1932 р. (із Самарканда – 13.11.1932 р.) – повідомлення про готовність вступної статті.

25.10.1932 р. С.В. Юшков цікавиться справами друкування *Руської Правди*, про які не має відомостей понад два місяці⁷⁰. Однак з Комісії повідомляють, що коректур немає⁷¹; у листі з Махачкалі (Дагестанська АСРР) автор намагається в'яснити перебіг справ з друкуванням пам'ятки⁷²; 9.11.1932 р. він просить повідо-

мити про те, який матеріал знаходиться в розпорядженні Комісії, чи збереглася передмова, а також надрукувати аркуш; надіслати йому в Самарканд коректуру другого аркуша. Темпи друкування надто повільні, і тому він вважає, що ці матеріали будуть потрібні лише влітку 1933 р.⁷³; 27.11.1932 р. АК ВУАН повідомляє С.В. Юшкова про те, що дослідження *Руської Правди* включено до плану п'ятирічки Комісії, а рецензію на працю Є.Ф. Карського буде надруковано в "Річнику" АК⁷⁴.

Як правило, невеликі листи С.В. Юшкова більше нагадують ділові записки, часто надходять до Києва без дати, за що йому справедливо дорікають київські колеги⁷⁵.

В.П. Любимов (науковий співробітник, на той час пенсіонер, дослідник давньої юридичної писемності, зокрема *Мерил Праведних* та *Руської Правди*, – його праці відзначені як видатні), не знаючи про роботу над пам'яткою в Україні, висуває, по суті, альтернативу виданню. 10.11.1932 р. він пише "Доповідну записку трьом Академіям Наук щодо видання Троїцького списку Руської Правди" – в Історико-археографічний інститут АН СРСР, Археографічну комісію ВУАН, Інститут історії Білоруської АН. Підкреслюючи цінність першого писемного збірника давньоруських законів "для дослідження соціально-економічної історії українців, білорусів та росіян у найдавніший період"⁷⁶, В.П. Любимов нагадує, що питання стосовно нового наукового видання текстів *Руської Правди* неодноразово порушувалося окремими вченими, а після 1917 р. АК ВУАН та АК АН СРСР, наголошує, що "понад двадцять років тому назад М.П. Павлов-Сілованський почав підготовку нового видання, однак після його смерті залишилися лише уривчасті замітки (зберігаються в Академії наук СРСР), які не піддаються виправленню".

С.В. Юшков запропонував відновити працю з видання окремих найважливіших списків *Руської Правди* і розпочати її з Троїцького списку (другий за давністю список, старішим за нього є Синодальний або Троїцький I)⁷⁷; здійснити спільне академічне видання всіх списків *Руської Правди*, а також навчальне видання пам'ятки.

На його думку, "в спільному виданні списки, прийняті за основні, а також деякі інші найважливіші списки мають бути надруковані повністю, а решта подаватися у вигляді варіантів у примітках. Основним є один зі списків короткої редакції *Руської Правди* та деякі поширені списки, в тому числі Синодальний без варіантів, позаяк списків того ж ізводу поки що не віднайдено"⁷⁸.

1933 рік. У “Звіті АК про роботу в 1932 р.”⁷⁹ про *Руську Правду* не йдеться.

Комплекс документів (листування, пояснювальні записки тощо), відбивають процеси неконструктивних дискусій між К. Лазаревською та С. Юшковим. У доповідній записці К. Лазаревської розкривається стисла хроніка підготовки та причини затримки видання у 1931–1933 рр.⁸⁰

Сьогодні актуальними є відтворення усіх видань *Правди*, підготовка бібліографічного покажчика *Руської Правди*, створення електронних версій видань як одного з елементів реконструкції Бібліотеки Ярослава Мудрого.

Слова М.С. Грушевського відносно бібліотеки Ярослава Мудрого звучать дуже сучасно: “і тепер ми знаємо, розуміємо і оцінюємо, думаю, правильне значіння для східноєвропейської цивілізації свого століття, що розпочинається організаційними заходами Володимира і продовжується до усталення нового політичного ладу на княжих схемах кінця XI віку. В центрі його Київська академія доби Ярослава, з “Словом” Іларіона, “Руською Правдою”, св. Софією і т. д. Явище всесвітнього порядку, варте глибокої уваги і всебічного дослідження”⁸¹.

⁷⁹ *Толочко П. П.* Від Русі до України. – К., 1997. – С. 103; *Он же.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 236–239; *Он же.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – 254 с.; *Он же.* Ярослав Мудрый. – К., 2002. – 271 с. *Котляр М. Ф.* Ярослав Мудрый : (До 1000-річчя з часу народження) // Укр. іст. журн. – 1978. – № 6. – С. 89–100; *Солонська Н. Г.* Ярослав Мудрий – державний діяч, книжник // Вісн. Книжкової палати. – 2004. – № 5. – С. 53–57.

⁸⁰ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 5; *Аркас М.* Історія України-Руси. – К., 1998. – С. 48; *Ефименко О. Я.* Історія України та її народу. – К., 1992. – 252 с.; *Черепнин Л. В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и “Русская Правда” // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965; *Он же.* Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – М., 1972; *Щапов Я. Н.* О функции общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России : Сб. ст., посвящ. 70-летию акад. Л. В. Черепнина. – М., 1975. – С. 14, 16, 17, 19.

⁸¹ *Тихомиров М. Н.* Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов. – М., 1941. – С. 27.

⁸² *Юшков С. В.* Исследования по истории русского права. – Ново-

кузнецк, 1925. – Вып. 1; *Он же*. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.; Л., 1939; *Он же*. К проблеме образования феодального государства (на правах рукописи). – М. – 194 с.; *Он же*. [Рец.] Об академическом издании «Правды Русской» // Историк-марксист. – 1941. – Кн. 2. – С. 93–102. – Рец. на кн.: Правда Русская. – М.; Л., 1940. – Т. 1: Тексты. – 506 с.; *Он же*. К вопросу о феодальном (“варварском”) государстве // Вопр. истории. – 1946. – № 27; *Он же*. История государства и права СССР. – М., 1947. – Ч. 1; *Он же*. Общественно-политическое строительство и право Киевского государства. – М., 1949; *Он же*. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. – М., 1950. – 378 с.; *Ричка В.М.* Серафим Володимирович Юшков : Передмова // Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С. 5–20.

⁵ *Болтин И.* Краткие замечания генерал-майора Болтина на первый том Истории кн. Щербатова. – СПб., 1793.

⁶ *Максимович М.* Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским. – К., 1837. – С. 105.

⁷ *Ключевский В. О.* Сочинения : В 9 т. – М., 1987. – Ч. 1 : Курс русской истории. – С. 402 – 403.

⁸ Памятники русского права Киевского государства. – М., 1952. – Вып. 1. – С. 74.

⁹ Там же.

¹⁰ *Валк С. Н.* Русская Правда в изданиях и изучениях XVIII – начала XIX века // Археогр. ежегодник за 1958 г. – М., 1960. – С. 125, 145; *Он же*. Избранные труды по археографии. – СПб., 1991.

¹¹ *Калачов Н.* Текст Русской Правды на основании четырех списков разных редакций. – М., 1846; *Он же*. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. 2-е изд. – СПб., 1880. – Вып. 1.

¹² *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по истории русского права. – 4-е изд. – СПб., 1903; *Он же*. Русская Правда в четырех редакциях. По спискам Археографическому, Троицкому и кн. Оболенского. – СПб., 1911.

¹³ Русская Правда. Текст, изданный по трем спискам, с предисловием и кратким объяснительным словарем, составленными А. Б. Гинзбургом. – СПб., 1888. – 48 с.; Русская история в самом сжатом очерке; Русская Правда в четырех редакциях по спискам Археографическому, Троицкому и кн. Оболенского с дополнениями и вариантами из других списков / Изд. В. Сергеевич. – СПб., 1904. – 51 с.; Русская Правда по синодальному списку (Издано Моск. археолог. ин-том) / Под ред. Н. Маркса. – М., 1910. – 28 с.; Русская Правда / Под ред. А. И. Яковлева. – М., 1914; Руська Правда : (Акад. список) / Під ред Р. Лашенка. – Прага, 1927. – Вип. 1. – 18 с.; Русская Правда по спискам Академическому, Карамзинскому и Троицкому / Под ред. проф. Б.Д. Грекова. – М.; Л., 1934. – 62 с.; Правда Руська. Руська Правда. Тексти на основі 7-ми списків та 5 редакцій / Склад та підготував до

друку С. Юшков. – К., 1935. Правда Русская. Т. I. Тексты. Институт истории АН СССР / Под ред. Б.Д. Грекова // Вестн. древн. истории. – М., 1939. – № 3. – С. 148–151; Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова. – М.; Л., 1940; Правда Русская : Учеб. пособие / Отв. ред. Б.Д. Греков. – М.; Л., 1940. – 112 с.; Правда Русская / Под ред. Б.Д. Грекова. – М.; Л., 1947. – 864 с.; Русская Правда [В русских переводах. Тексты. Комментарии Г.К. Амелина]. – М., 1958; Правда Русская / Под ред. Б.Д. Грекова. – М.; Л., 1963. – Т. 1–3. – 473 с. [100]. – Факсимильное воспроизведение текстов.; *Греков Б.Д., Любимов В.П., Лавров Н.Ф., Кочин Г.Е., Гейерманс Б.Л.* От редакции академического издания «Правды Русской» // Историк-марксист. – 1941. – Кн. 2. – С. 102–113; *Дмитрієнко М.Ф.* Археографічна робота в АН УРСР // Там само. – 1969. – № 3. – С. 27–33; *Вона ж.* Передмова // Радянські видання документальних матеріалів (1917–1968): Бібліогр. покажч. / Упор. Л.М. Гудзенко та ін. – К., 1970. – С. 3–28; *Максименко М.* Московская редакция Русской Правды (Проблемы источниковедения): Сб. ст. – М.; Л., 1940; *Тихомиров М.* Новое издание Русской Правды // Книга и пролетарская революция. – 1936. – № 4. – С. 49. – Рец. на кн.: Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Склад С. Юшков. – К. : ВУАН, Ін-т історії матеріальної культури, 1935. – 196 с.

¹⁴ *Грушевський М. С.* Три академії. Стаття опублікована в Київському збірнику археології й історії, побуту й мистецтва, 1930 (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, далі – ІР НБУВ, ф. X, 14854, с. 18);

¹⁵ ІР НБУВ, ф. 1, 26208, арк. 1, зв; *Кіржаєв С.М.* Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. X, 31633, арк. 1, зв.; ф. X, 31629.

¹⁷ Там само.

¹⁸ СПб., відділення Архіву Російської Академії наук. – Ф. 133, оп. 1-а, спр. 30, арк. 20; *Кіржаєв С. М.* Указ. пр.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. X, 10063, с. 17 зв.

²⁰ Там само, ф. X, 10769, арк. 1 зв.

²¹ Там само.

²² Там само, № 8495.

²³ Там само.

²⁴ Там само, № 10055.

²⁵ Там само, № 10056.

²⁶ Там само, № 10058, с. 6.

²⁷ Там само, № 10055, с. 6 та с. 6 зв.

²⁸ Там само, № 10059, с. 8.

²⁹ *Любимов В. П.* Новые списки Правды Русской // Правда Русская / Под ред. Б.Д. Грекова. – М.; Л., Т. III, 1947. – 840 с.; *Он же.* Палеографические наблюдения над Троицким списком «Русской Правды» // Докл.

АН СССР. – 1929. – № 2; *Он же*. Списки Правды Русской // Правда Русская. – М.; Л., 1940. – [Т.] 1: Тексты.

³⁰ IP НБУВ, ф. X, № 10059, с. 9.

³¹ Там само, № 10060, с. 10.

³² Там само, с. 11.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, № 10059, с. 12.

³⁶ Там само, № 10061, с. 13.

³⁷ Там само, № 10062, с. 14.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, № 10064.

⁴⁰ Там само, № 10070, с. 28.

⁴¹ Там само, № 10070, с. 28.

⁴² Там само, № 10079.

⁴³ Там само, № 9156.

⁴⁴ Там само, № 9164.

⁴⁵ Там само, № 9159.

⁴⁶ Там само, № 9157.

⁴⁷ Там само, № 9171.

⁴⁸ Там само, № 9175.

⁴⁹ Там само, № 9342.

⁵⁰ Там само, № 8600.

⁵¹ Там само, № 11504, с. 1–11.

⁵² Там само, № 11505, с. 6.

⁵³ Там само, № 9171.

⁵⁴ Там само, № 11504, с. 9.

⁵⁵ Там само, № 10814.

⁵⁶ Там само, № 10815.

⁵⁷ Там само, № 9354.

⁵⁸ Там само, № 9355.

⁵⁹ Там само, № 9369.

⁶⁰ Там само, № 10816.

⁶¹ Там само, № 1698, с. 1.

⁶² Там само, № 8606.

⁶³ Там само, № 8586.

⁶⁴ Там само, № 8591.

⁶⁵ Там само, № 8592.

⁶⁶ Там само, № 8501; 1687, с. 1.

⁶⁷ Там само, № 8499; 8602.

⁶⁸ Там само, № 8543; 8489.

⁶⁹ Там само, № 8595; 8490 та ін.

⁷⁰ Там само, № 8494; 10048–10052, с. 2.

⁷¹ Там само, № 8599; 10048–10052, с. 6, 7.

⁷² Там само, № 8503; 10048–10052, с. 9.

⁷³ Там само, № 8592.

⁷⁴ Там само, № 8499.

⁷⁵ Там само, № 8543, 8489.

⁷⁶ Там само, № 8599; 10048–10052.

⁷⁷ Там само, № 8503; 10048–10052, с. 9.

⁷⁸ Там само, № 11037, с. 28.

⁷⁹ Там само, № 8493.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 34–39.

Л. М. Діденко
Білоцерківський краєзнавчий музей

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ БІЛОЦЕРКІВЩИНИ
ТА УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
В АРХІВНІЙ КОЛЕКЦІЇ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Останнє десятиліття позначене великим зростанням інтересу громадськості до історії України, активізацією історико-краєзнавчої роботи, прагненням суспільства до відновлення історичної правди про минуле України, відродження її самобутності, уваги не лише до повернутих імен видатних людей, а й до їхнього життя і діяльності та конкретних історичних подій.

Повернення і згадка імен кращих синів і дочок України, які мріяли про вільне майбуття для прийдешніх поколінь, сприятиме формуванню глибоких громадянських почуттів та національної самосвідомості. Звичайно, що в одній статті не можливо в комплексі подати всю групу писемних джерел про видатних людей Білоцерківщини, тому зупинимось лише на найцікавіших і маловідомих документах, які зберігаються в архівній колекції Білоцерківського краєзнавчого музею (БКМ).

Народна освіта на Київщині кін. ХІХ — поч. ХХ ст., як і у всій Україні, була однією з важливих соціальних проблем. Розвиток освіти на Київщині та на Білоцерківщині, зокрема, почався у 30-х роках ХІХ ст. і був пов'язаний із діяльністю утвореного в 1803 р. Департаменту народної освіти (пізніше – Міністерства народної освіти). Відкриття гімназій на Правобережжі припадає на 30–40-і роки ХІХ ст. Усі вони постали як середні школи, переважно з викладанням польською мовою.

Графу В.К. Браницькому в 1842 р. вдалося вирішити питання про переведення до Білої Церкви Вінницької гімназії, яку розмістили у будівлі колишнього єзуїтського монастиря та повітової школи (БКМ, НДМ-228 – фото будинку гімназії, навчального ка-

бінету, кінозалу, гімнастичного залу, коридорів, групи учнів та викладачів, хору гімназії, учнів у біологічному кабінеті, двору). Більшість гімназій в Україні була створена на базі колишніх колегіумів¹, якими опікувався греко-католицький орден св. Василя Великого. У БКМ зберігається комп'ютерна копія "Плана города Белая Церковь 1769 г.", яка підтверджує існування та вказує на місцезнаходження єзуїтського монастиря в Білій Церкві (БКМ, НДМ-3438).

У 1862 р. директором Білоцерківської гімназії був призначений відомий педагог і письменник **Михайло Корнійович Чалий**, який 17 років свого життя присвятив розвитку освіти на Білоцерківщині (БКМ, ДФ-2800 – фотопортрет Чалого М.К.). Народився М.К. Чалий 1816 р. у місті Новгороді-Сіверському. Навчався в гімназії разом із майбутнім відомим педагогом К.Д. Ушинським, у 1844 р. закінчив Київський університет, після чого протягом тридцяти років працював у гімназіях Немирова, Києва, Білої Церкви, у Ніжинському ліцеї, був одним з ініціаторів руху за відкриття недільних шкіл в Україні. До Білої Церкви Михайло Корнійович переїхав, маючи значний викладацький досвід. Свою директорську діяльність у Білій Церкві він розпочав напередодні другого польського повстання (1863). Гімназія в цей час зазнала нищівної критики з боку влади як така, що не впоралася зі своїм русифікаторським завданням. Так, генерал-майор Кранке у рапорті від 5 травня 1863 р. до командувача військами Київського військового округу так писав про Білоцерківську гімназію: "Благое дело дать воспитание бедным детям. Но если это воспитание подготавливает врагов России, если учебное заведение не только не в состоянии исправить нравственное направление детей, но, напротив, еще более развивает в них ложное направление, то не будет ли лучшим закрыть заведение или по крайней мере перевести его в другое место?"²

М. Чалий був людиною великих організаторських здібностей, енергійною і талановитою. Його вплив на гімназистів був значним: він зумів провести гімназію через складні роки імператорської реакції та польський визвольний рух.

Людина високої культури, палкий ентузіаст своєї справи, він прищеплював багатьом своїм вихованцям любов до рідного краю. З його ініціативи в гімназії за короткий час було створено велику бібліотеку. Особливу увагу Чалий приділяв добробуту викладачів гімназії. Саме завдяки його зусиллям в Білоцерківській гімназії в 1860-х роках був створений новий високопрофесійний колектив

викладачів. У початковий період свого існування Білоцерківська гімназія була класичною, тобто в ній викладалися дві мови – давньогрецька та латинська. Згодом її статут кілька разів змінювався. Утримання гімназії здійснювалося державою з бюджету Міністерства народної освіти. Частина коштів надходила у вигляді плати за навчання, хоча частина гімназистів навчалася за державний кошт. Кількість гімназистів у Білоцерківській гімназії зростала – від трьохсот осіб у 1863 р. до чотирьохсот – у 1872 р.³ У 1863 р. стараннями директора, який приділяв особливу увагу дітям з українських селянських та єврейських ремісничих родин, при Білоцерківській гімназії було відкрито парафіяльне училище, яке фактично було підготовчим класом. Кращі учні з малозабезпечених родин приймалися до гімназії на державне утримання. Білоцерківська гімназія у 1872 р. зазнала докорінної реформи – її було реорганізовано в реальне училище. Замість класичної освіти з гуманітарними та філософськими пріоритетами гімназістам почали викладати переважно точні та природничі науки. В архівному фонді Білоцерківського краєзнавчого музею зберігаються підручники, за якими навчалися гімназисти. Це, зокрема, “Правила и программа классических гимназий” (М., 1908) – БКМ, КВ-22275/ПД-5408; “Сборник задач по элементарной физике” (Харьков, 1909) – КВ-15870/ПД-1846; “Сборник упражнений и задач по прямолинейной тригонометрии” (Одесса, 1908) – БКМ, КВ-15996/ПД1934; Э.М. Арбатский. “Элементарный учебник латинского синтаксиса” (СПб., 1915) – БКМ, КВ-15861/ПД-1837 та ін.

У 1867 р. з ініціативи М.К. Чалого для посилення релігійно-морального виховання серед гімназистів на третьому поверсі головного корпусу була відкрита православна церква святих апостолів Архипа і Филимона. Головні ікони та лики святих на іконостасі намалював відомий на той час учитель малювання гімназії український художник І.М. Сошенко (фото в експозиції музею). Церковне начиння гімназійній церкві подарував граф В.В. Браницький, Євангеліє — митрополит Філарет (Амфітеатров).

М.К. Чалий за період від 1862 до 1879 р. вивів Білоцерківську гімназію в число кращих провінційних гімназій Київського навчального округу. Про досягнення він пише у своїй статті “Білоцерківська гімназія”, яку було надруковано в журналі “Киевская старина” за жовтень та грудень 1900 р. В архіві БКМ наявна лише невелика кількість фото та документів, які характеризують добу становлення

Білоцерківської гімназії. Це, зокрема, фотокопія “Прохання про відкриття жіночої гімназії в Білій Церкві – БКМ, ДФ-1279/1-2; фото Білоцерківської чоловічої гімназії – БКМ, ФН-13; фото гімнастичного гуртка Білоцерківської жіночої гімназії – БКМ, ФН-14; фото випуску жіночої гімназії – БКМ, ФН-16. В експозиції Білоцерківського краєзнавчого музею представлені архівні фотодокументи з життя гімназії у 1912–1918 рр.

М.К. Чалий був одним із перших біографів Т.Г. Шевченка⁴. Його науковий доробок в Шевченкіані є досить значним. Знайомство Чалого з Шевченком відбулося в серпні 1859 р. у Києві, на квартирі І. Сошенка. Уже через рік Шевченко в одному із своїх листів до родичів називає М. Чалого “своїм великим приятелем київським”. У 1860 р. він подарував Чалому свого “Кобзаря” з автографом. Чалий брав діяльну участь в організації перепоховання поета на Україні. Зокрема, під час перевезення тіла Шевченка до Канева він виступив у Києві з промовою, в якій високо оцінив значення поета для українського народу.

Після смерті Т. Шевченка М. Чалий почав ґрунтовно працювати над його біографією. У 1882 р. М.К. Чалий, будучи членом редколегії журналу “Киевская старина”, надрукував статтю “Жизнь и произведения Тараса Шевченко (свод материалов для его биографии) с портретом” (у НА БКМ зберігається третій том журналу “Киевская старина” за 1882 р.), у якому на с. 349–355 була надрукована найповніша Тарасова біографія. До кінця свого життя М. Чалий працював над доповненнями до біографії поета (“Из переписки Т.Г. Шевченко с разными лицами (с примечаниями М.К. Чалого)” // НА БКМ № 680 “Киевская старина”, 1897, №3, № 5). В архіві Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України збереглося 5 листів Т.Г. Шевченка до М. Чалого і 3 листи, які написав Чалий до поета. Помер М.К. Чалий 19 лютого 1907 р. у місті Києві і похований на Байковому кладовищі.

Бібліографічний список наукових праць протоієрея **Петра Гавриловича Лебединцева**, які зберігаються в НА БКМ у томах “Киевская старина”, включає 35 наукових статей видатного дослідника історії України, одного з найвідоміших представників плеяди діячів української культури другої половини ХІХ ст., ім’я якого сьогодні, завдяки науковцям нового покоління, повернуте із забуття.

П.Г. Лебединцев народився 21 грудня 1819 р. в селі Яблунівка Звенигородського повіту Київської губернії⁵. Протягом десяти років

свого пастирського служіння в Білій Церкві о. Петро сколихнув громадське життя міста. Він став організатором шкіл для селянських дітей – церковних училищ. Заручившись підтримкою графа Владислава Браницького, на кошти парафіян, Петро Гаврилович відкрив перше церковне училище. За прикладом 4-х шкіл, заснованих ним у місті, стали відкриватися аналогічні навчальні заклади по всій єпархії. Таким чином, П. Лебединцев був ініціатором народної церковної освіти у всьому південно-західному регіоні. Саме йому ми завдячуємо відновленням традицій народної освіти, які існували в Україні в XVII–XVIII ст. і були забуті уже в кін. XVIII – на поч. XIX ст. (фотопортрет П. Лебединцева: “Енциклопедія українознавства” (Л., 1994. – Т. 4.) // бібліотека БКМ, інв. №12897).

За час роботи в Білій Церкві П. Лебединцев, наглядаючи за навколишніми церквами, докладав багато зусиль для збереження церковних пам’яток від руйнування. Завдяки особистому домаганням о. Петра із руїн була відновлена Свято-Миколаївська церква, яку в 1706 р. збудував гетьман Іван Мазепа. Таким чином, Лебединцев зберіг для нащадків архітектурну пам’ятку початку XVIII ст. (БКМ, КВ-5024/ФН-231 – фото Свято-Миколаївської церкви; наукова бібліотека БКМ, інв. № 13453 – малюнок Миколаївської церкви (реконструкція Дмитренка О.Ф.) // *Чернецький Є.* Церкви Білої Церкви. – Біла Церква, 2000 р.). Крім того, Петро Гаврилович вважається першим істориком Білої Церкви, наскрізною темою наукових праць якого була історія міста. Ім’я Петра Гавриловича, як одного з найкращих знавців київської старовини, було широко відоме сучасникам. Він мав значний авторитет не лише серед київських учених. Білоцерківський краєзнавчий музей у 1998 р. започаткував “Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева”⁶, метою яких є дослідження архівних документів та відродження краєзнавства на Білоцерківщині.

Українське Відродження середини 1920 – початку 1930-х років як надзвичайно цікаве явище України, коріння якого сягає періоду недовготривалої української державності 1917–1919 рр., сьогодні привертає увагу багатьох дослідників. Одночасно з українізацією, не менш наполегливо проводилася політика, спрямована на задоволення потреб національних меншин. В Україні в цей час відкривалися національні школи: єврейські, російські, польські, німецькі, грецькі, болгарські тощо. Розглядаючи важливість тих чи інших історичних подій, особливу увагу слід приділити, зокрема,

ролі особистості. Тому невід'ємною частиною подібного дослідження є вивчення життя та діяльності людей, які були учасниками і творцями історії. Серед постатей, які відіграли важливу громадську та суспільну роль в історії міста Біла Церква, – **Ілля Трохимович Нізков**. Документальний матеріал, переданий М.Д. Некрасовою до архівного фонду Білоцерківського музею у 2000 р., красномовно характеризує епоху, в яку жив і працював І. Нізков. Життя цієї людини було сповнене не лише значними досягненнями в педагогіці, визнанням його педагогічного таланту, але й переслідуваннями та гоніннями в останні роки його життя⁷. Ще і сьогодні живі в пам'яті старшого покоління білоцерківців спогади про школу Нізкова, що діяла у Білій Церкві в 1920–1930-х роках.

Народився І.Т. Нізков 18 липня (за ст. стилем) 1877 р. на Дону в сім'ї залізничника. В ранньому дитинстві він залишився без батька. Мати змушена була сама виховувати трьох дітей. У дев'ять років він вступив до місцевої парафіяльної школи, після закінчення якої допомагав учителю вести заняття з учнями і мріяв продовжити навчання в учительській семінарії. Серед односельців користувався повагою, і вони допомогли хлопцеві здійснити мрію. На зібрані односельчанами гроші він виїжджає на навчання до Воронежської вчительської семінарії (Колекція архівних документів БКМ – автобіографія, атестат, "Формулярный список о службе."; копії фотографій, копії документів). Після закінчення семінарії у 1897 р. І. Нізков був направлений у Воронежський повіт завідуючим і учителем Бобяковського початкового училища ім. імператриці Олександри Федорівни, де працював шість років (БКМ, КВ-29777/ПД-8733 – "Формулярный список о службе инспектора Белоцерковского высшего начального мужского училища коллежского асессора Ильи Трофимовича Низкова. 15 января 1917 г.).

17 лютого 1899 р. І. Нізков одружився із учителькою цього ж училища – З.І. Тройніною, 1879 р.

У 1903 р. Нізков був направлений за казенний кошт на навчання до Глухівського учительського інституту при умові, що у викладанні його замінить дружина. По закінченні інституту у 1906 р. (БКМ, КВ-29779/ПД-8735 – "Атестат об окончании Глуховского учительского института 21 июня 1906 года"), він був призначений викладачем математики у Васильківське двокласне міське училище та педагогічні курси при ньому.

І. Нізков у 1908 р. був переведений у м. Білу Церкву на посаду

інспектора Білоцерківського чотирикласного училища. З 1910 р. згідно з розпорядженням він займав посаду завідуючого дворічними педагогічними курсами при цьому ж училищі та викладача педагогіки і літератури. Був також членом Васильківської повітової училищної ради, тимчасово виконував обов'язки інспектора народних училищ Васильківського повіту. Після реорганізації Білоцерківського чотирикласного міського училища у вище початкове І.Т. Нізков був призначений на посаду інспектора цього училища. Під його керівництвом училище у 1913 р. брало участь у Всеросійській виставці в м. Києві. За представлені експонати було удостоєне золотої медалі, а експонати були залишені в Педагогічному музеї м. Києва.

За особистий внесок у справу педагогіки І.Т. Нізков був удостоєний багатьох урядових нагород. У 1913 р. він отримав чин колезького асесора, у 1914 р. імператорським указом по громадському відомству був нагороджений орденом св. Станіслава III ступеня, у 1915 р. – світлою бронзовою медаллю на стрічці Білого Орла (за особливо корисну діяльність у справі організації спорту і допризовної підготовки), а в 1917 р. – орденом Св. Анни III ступеня (БКМ, КВ-29777/ПД-8733 – “Формулярный список о службе инспектора Белоцерковского высшего начального мужского училища коллежского асессора Ильи Трофимовича Низкова. 15 января 1917 г.”).

І.Т. Нізков мав чин надвірного радника, його ім'я було занесене в книгу “Россия в прошлом и настоящем”, яка була надрукована 1913 р. у Москві за редакцією проф. Федорова. У роки революції 1917 р. Нізков деякий час очолював новообрану першу революційну владу в місті – Раду громадських організацій. Пізніше він став комісаром Тимчасового уряду у Білій Церкві і головою Виконавчого комітету Ради громадських організацій⁸ (можливо, саме цей факт став пізніше причиною його переслідувань). Це призначення яскраво свідчить про довіру до нього з боку громадськості міста. Нізков був добре відомою в місті людиною і користувався глибокою пошаною серед міських жителів. Але згодом він відійшов від політичного життя і все своє вміння і талант віддавав педагогічній діяльності.

Після утвердження на Київщині більшовицької радянської влади Білоцерківське вище початкове училище було перетворене на трудову школу № 4, завідувачем якої з 20 жовтня 1920 р. було призначено І. Нізкова. Крім визначних педагогічних здібностей, він

був всебічно розвиненою людиною: мав красивий голос, грав на скрипці, писав музику, складав вірші, малював, випалював по дереву. Але весь свій талант і енергію він присвятив організації довіреної йому школи. У трудовій школі, крім навчання, учні виконували різну роботу. Силами учнів був створений шкільний музей з цікавими художньо виготовленими експонатами: Ейфелева вежа, єгипетські мумії, опудало крокодила, великий глобус. Усі ці речі, газети, креслення, ліплення різноманітних моделей, виконані руками дітей, були гордістю школи і свідчили про різнобічні знання і зацікавлення учнів. У “школі Нізкова”, як називали її в місті, школярів навчали й виховували працею. Все це було новаторством і великим досягненням Білоцерківської трудшколи № 4 і безпосередньо її директора, який організовував і керував навчальним процесом.

Але всі заслуги талановитого педагога були забуті, коли настав період пролетарського наступу на ідеологічному фронті, період боротьби з “класовим ворогом”. У жорна ідеологічної боротьби потрапили численні партпрацівники, священнослужителі, науковці, освітяни. Країною прокотилася хвиля масових репресій. І.Т. Нізков також став об’єктом нападів з боку Білоцерківської наросвіти.

У вересні 1930 р. у місцевій “Радянській ниві” в рубриці під гаслом “Здійснимо пролетарський контроль над школами, виме-темо агентів класового ворога звітлія” з’явилася стаття “Панам Нізковим не місце в радянській школі”, в якій Нізкова було названо антирадянським, контрреволюційним та реакційним педагогом⁹. На захист педагога стала громадськість міста. На сторінках газет “Учительська газета” і “Пролетарская правда” розгорнулася полеміка щодо справи білоцерківського учителя Нізкова. Ця ж ситуація розглядалась і на III Всеукраїнському з’їзді освітян у Харкові (БКМ, НДМ–3271/5).

1931 р. І.Т. Нізкова було звільнено з посади директора школи. Протягом трьох років тривали гоніння людини, яка все своє життя присвятила педагогічній діяльності і доклала багато зусиль до організації навчального процесу в трудшколі. У цей час він тимчасово працював викладачем Білоцерківського педтехнікуму, робітфаку при педтехнікумі, на комсомольських курсах. У фондах Білоцерківського краєзнавчого музею серед особистих речей та документів І.Т. Нізкова зберігаються копії звинувачень та особисті коментарі Нізкова з цього приводу, які розкривають безпідставність його переслідування (БКМ, НДМ–3271/5).

Знайомі, друзі та учні Нізкова виступали за встановлення справедливості та його реабілітацію. Він отримував велику кількість листів, у яких його учні (а їх були сотні чоловік) всіляко підтримували його морально, обурювалися несправедливим ставленням до нього Білоцерківської наросвіти.

Лише 1 вересня 1934 р. І. Нізков був поновлений на роботі. Але роки гонінь і нервових потрясінь не минули безслідно. Його здоров'я було підірване трьохрічною боротьбою з Білоцерківською наросвітою. В останні роки свого життя Нізков працював викладачем у Білоцерківській середній школі № 3, писав наукові праці з педагогіки.

До останнього дня свого життя І.Т. Нізков перебував на своєму робочому місці. Помер він восени 1939 р. під час учительської конференції¹⁰.

Місто урочисто провело в останню путь свого почесного громадянина, який усе своє життя віддав справі навчання й виховання молоді. Подружжя мало 5 дітей: Олександра (1899 р. н.), Ларису (1901 р. н.), Анатолія (1905 р. н.), Віталія (1907 р. н.) та молодшу дочку, ім'я якої не відоме. Старші сини – Олександр та Анатолій – були інженерами, Віталій – юристом. Дочка Лариса продовжила справу батька – стала педагогом. Спочатку вона працювала викладачем у Вищому навчальному училищі, пізніше – у трудшколі № 4, а з 1939 р. – у школі № 4, звідки у 1961 р. вийшла на пенсію. Відомо, що молодша дочка І. Нізкова була домогосподаркою. Старший онук І.Т. Нізкова – О.О. Нізков – був проректором Київського політехнічного інституту, професором. Онук М.Д. Некрасова проживає у Санкт-Петербурзі. У Києві мешкають онуки: Н.О. Нізкова – педагог і Г.В. Васколович – інженер. Онуки Віталій і Григорій Драполюки (обидва інженери за фахом) проживають у м. Харкові. До 1998 р. у Білій Церкві проживав ще один онук – А.Д. Некрасов, який працював у Білоцерківському міжміському бюро технічної інвентаризації.

Цікавою особливістю архівної добірки є коментарі І. Нізкова, які більш повно розкривають зміст документів. Це, зокрема, матеріали науково-допоміжного фонду музею (БКМ, НДМ-3271/5) – машинописні копії документів:

№ 1. Довідка №151/17 Рябовської хутірської ради від 29 травня 1929 року, у якій дана характеристика Нізкова.

№ 2. “Выписка из “Книги записей” русской трудшколы № 4”

від 29.04.1927 р. про високохудожні роботи учнів цієї школи як одне з найбільших її досягнень.

№ 3. Посвідчення № 3815, видане Білоцерківським окрнаросвіти І.Т. Нізкову від 31 серпня 1927р., про завідування трудшколою № 4.

№ 5. Виписка із статті т. Нікіфорова “Защита прав просвещенцев” (газ. “Народный Учитель” от 23 мая 1928 г.) про переслідування і звільнення в Білій Церкві вчителя Нізкова.

№ 6. Виписка із доповіді на III Всеукраїнському з’їзді освітян у Харкові (газ. “Народный учитель” № 24 от 13 июня 1928 г.) про факт звільнення в Білій Церкві тов. Нізкова.

№ 7. Лист № 50402 Наркомату праці від 1 вересня 1928 р. Білоцерківській інспектурі праці про відміну Постанови РКК при Білоцерківській наросвіті про звільнення гр. Нізкова з посади завідуючого трудшколою № 4.

№ 8 . Лист № 50402 у Білу Церкву гр. Нізкову І.Т. від Наркому праці від 29 вересня 1928 р.

№ 9. Виписка з наказу № 96 Білоцерківського відділу народної освіти від 10 жовтня 1928 р. про проведення чергової ревізії в російській трудшколі № 4.

№ 10. Виписка із статті “Призвать к порядку” (газ. “Учительская газета” № 45, ноябрь 1928).

№ 11. Лист № 46-1205 Нізкову про необхідність негайного відновлення його на посаді від 3 листопада 1928 р. (м. Харків).

№ 12. Виписка з наказу № 111 окружного інспектора наросвіти від 15 листопада 1928 р. про відновлення на посаді завідуючого Білоцерківською російською трудшколою № 4.

№ 13. Протокол № 24/27 засідання президії Білоцерківської окружної ради профспілок у м. Богуславі (25 листопада 1928 р.) про пропозиції Білоцерківській профспіліці і інспектурі праці надалі не допускати таких справ.

№ 14. Виписка із статті “Умопомрачительная ревизия (Дело т. Низкова)” газ. “Учительская газета” № 3 від 6 січня 1929 р. про ганебну справу із звільненням, відновленням і новою спробою “обревивизовать”, звільнити т. Нізкова.

№ 15. Виписка з протоколу № 15 наросвіти від 12.07.1929 р. про оголошення догани Нізкову.

Серед тих, хто опікувався розвитком культури, науки і мистецтва у нашому краї, чимало імен не лише науковців, але й ентузіастів-краєзнавців. Історико-краєзнавча тематика широко представлена в

архівних документах БКМ (ТК-164, ТК-166) – альбомах Болсуновського, людини, яка відіграла велику роль у розвитку краєзнавства та збереженні історичної пам'яті.

Болсуновський Карло Васильович був нащадком старовинного боярського роду Великого Князівства Литовського. Народився він 1838 р. у м. Сквирі Київської губернії. Освіту здобув у Немирівській гімназії. 1861 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який не закінчив через смерть батька, а також через політичні заворушення 1863 р. Від 1862 до 1872 р. він працював домашнім учителем, а згодом вступив на службу до Французького товариства Києво-Брестської залізниці. За час свого перебування в Києві Болсуновський не втрачав інтересу до науки, вивчаючи під керівництвом професорів Я. Волошинського, С. Страшкевича, В. Антоновича та інших історію, геральдику і нумізматику. Знайомство з В. Антоновичем стало поштовхом до поглибленого вивчення нумізматики. К. Болсуновський був членом багатьох учених архівних комісій та археологічних товариств. У 1905 р. його було обрано членом комітету правління Київського художньо-промислового і наукового музею, тоді ж – хранителем мюнц-кабінету цього музею. У бібліотеці К. Болсуновського переважали книги з нумізматики, історії та археології російською, польською та іншими мовами. Крім зібрання книг, він мав колекцію російських та польських екслібрисів, медалей різних цехів тощо¹¹. Цінні речі зі своїх колекцій Болсуновський вважав своїм обов'язком передавати музеям¹². Приблизно на початку 1917 р. К. Болсуновський переїхав з Києва до Сквири. На основі своєї колекції він заснував тут музей. Після смерті К. Болсуновського 24 вересня 1924 р. музей припинив своє існування. У зв'язку з тим, що почалося розкрадання речей і книжок з музею, частина музейних речей була перевезена краєзнавцями до Білоцерківського музею. Крім цього, листування К. Болсуновського з різними особами та деякі ненадруковані праці й фотографії були передані до Київського музею українських діячів науки; література з нумізматики – Харківському інституту ім. Т. Шевченка, література з археології та частина нумізматичної колекції – Державному музею українського мистецтва, колекція екслібрисів – Українському науково-дослідному інституту книгознавства в м. Києві¹³. На сторінках "Альбому Болсуновського" збереглося листування між В. Гошкевичем та К. Болсуновським (БКМ, ТК-164/3 – лист "Скифія"). За заповітом К.В. Болсуновського, російськомовні

книги повинні були залишитись у Сквирському музеї, а видання польською та іншими мовами мали бути передані польському товариству, якого на той час уже не існувало. Тому ці книги були передані сквирському ксьондзу. Після його арешту в 1927 р. і вислання на Соловки всі речі і бібліотека були конфісковані. Частину книжок ДПУ передало Білоцерківському музею¹⁴. Багато речей із колекції К.В. Болсуновського зникли безслідно, зокрема збірка автографів XVI–XVIII ст.¹⁵ Два альбоми Болсуновського зберігаються серед архівної колекції документальних фондів БКМ. Один із них (БКМ, ТК-166) знайомить із колекцією візиток, які дають уявлення про коло знайомих, науковців, колекціонерів, редакторів журналів та багатьох інших людей, які спілкувались із Болсуновським.

В іншому альбомі (БКМ, ТК-164 – “Albums wykopalisk. 1871–1905. wt. K. Bolsunows”) представлені фото, листи і нотатки К. Болсуновського. Більша кількість фотографій та репродукцій відсутня, але та частина, що збереглася, дозволяє визначити коло інтересів і осіб, які спілкувались з ним, питання, що поставали перед автором при вивченні незнайомого або, навпаки, дуже цікавого матеріалу. Одним із таких особистостей був Вікентій Хвойка, про що свідчать малюнки та фотографії із альбому:

“Внутренний вид устройства курганов около местечка Жаботина Чигиринского уезда Киевской губернии” (малюнок олівцем В. Хвойки);

“Horodyszuze w Pasterskiem “ – 3 роботи В. Хвойки (фото);

“Paleolit. Chwoiko. 1891–1903” (фото);

“Керамика Трипольської культури періода неолита. Хвойка. 1907 г.” (фото);

“Раскопки В. Хвойки. 1908–1909. la culture greko – slave” (фотокопії);

“Раскопки В.В. Хвойки в селе Белгородка. 1908–1909” (фото);

В. Хвойка та група відвідувачів на розкопках в с. Белгородка. 12 серпня 1909 р. (фото);

“Остатки фундаментов древнего храма, открытые при раскопках, произведенных В.В Хвойки в с. Белгородка. 1909” (фото);

“Раскопки В. Хвойки у Десятинной церкви. 1908” (фото);

“В. Хвойка на раскопках” (фото);

“Раскопки. Акрополис. 1908” (фотокопія малюнка В. Хвойки);

“Белгородка. 1908–1909” (фото);

“Посудина трипільської культури після реставрації. 1906 р.” (фото);

“Посудини трипільської культури із зображенням зооморфних фігур, знайденої під час розкопок В. Хвойкою у 1906 р.” (фотокопія малюнка);

“Коллекция костяных амулетов из собрания Петра Дзбановского¹⁶ из Саварки” (малюнок, виконаний К. Болсуновським).

В “Альбомі” представлені:

“Коллекция амулетов Болсуновського. 1900 – 1910” (2 фото);

“Fouille de Khvoika. Погребение” (графічні відбитки 73 монет);

“Кресты сирийского прототипа в Княжескую эпоху” (2 фото);

“Amulettes Chretiens de II° et VII° siecles” (10 малюнків);

“Коллекции крестов офицеров Гизо. 1889–1893” (фото Г. Блоневського);

“La culture Chretienne collection de Ch Bolsunowski. 1877–1900” (фото);

Колекція хрестів і дарохранительниць Болсуновського (фото);

Експерсії в Білгородку 28 та 29 серпня 1908 р. (4 фотографії М.М. Гвоздика);

“Золотые ворота в Киеве до реставрации” (фото);

“Вход в храм Св. Владимира в Овруче. 1870” (фото);

“Коллекция С. Л. Дроздова. 1900–1910” (наконечники стріл, списів, кам’яні сокири, пряслиці, церковні хрести тощо – 8 фото);

“Древности Иркутского музея от хранителя Михаила Павловича Овчинникова. 1908” (фото);

“Из собрания Дроздова. Табл. VII” (фото);

“Указ Его Императорского Величества” (фотокопія);

“Труды XIII Археологического съезда. Таблицы №1, 3, 5, 7, 8, 11, 12” (репродукції).

К.В. Болсуновський у листі до Ф.О. Колодистого від 3.11.1908 р. писав: “Як Вам відомо, монетам нашого музею не вистачає детального опису, а той скорочений каталог, який склав за російськими монетами покійний жертвувач С.В. Бодилевський, не відповідає вимогам сучасної науки. Спроби нашого поважного директора М.Ф. Біляшівського звалити цю роботу на мої старечі плечі не увінчалися успіхом, і тепер він доручив мені прохати Вас, дорогий Федоре Олександровичу, прийняти цю роботу в свої руки. Приєднуючись до його прохання, я готовий обіцяти моє особисте співробітництво в складанні цього каталогу всякий раз, коли Ви цього від мене будете вимагати”¹⁷.

Засноване 1867 р. у Києві Товариство любителів старожитностей та мистецтв поклало початок збору експонатів для міського музею, що був заснований у 1899 р. на кошти київської громадськості і за безпосередньої участі українського колекціонера, мецената і археолога Б.І. Ханенка. К.В. Болсуновський збирав фото колекцій Ханенка. До "Альбому", зокрема, увійшли:

фото матеріалів трипільської культури (фрагменти кераміки, зернотерка, карта – схема трипільського поселення, кам'яні та кістяні знаряддя праці);

фото хрестів і медалей з колекції Ханенка (№ 567–573; № 1311–1317);

"Коллекция Чернева, которую купил Б.И. Ханенко" (фото);

6 фото колекції Ханенка в Києві (1904–1906 рр.);

фото жіночих прикрас з колекції Ханенка (Київ, 1906 р.);

фото колекцій Ханенка "La culture vizantik", "La culture slavo – russe", "La culturo neo – vizantik – знаменитый Мономахов крест с киотою";

фото "Прикраси XI–XII ст." з колекції Ханенка тощо.

У 1904 р. музей одержав статус Київського художньо-промислового і наукового ім. Імператора Миколи Олександровича. У ньому працювали М. Біляшівський, Д. Щербаківський, В. Хвойка, К. Болсуновський, В. Козловська та ін. Працівники музею неодноразово робили наукові виїзди в губернії, у тому числі і в повіті Київської губернії. Але вони не обмежувалися контактами з ближньою округою, а налагоджували тісні зв'язки з багатьма музеями Російської імперії, серед яких були громадські та приватні установи. В "Альбомі Болсуновського" містяться фото і малюнки експозицій та колекції багатьох музеїв Росії, що свідчить про широку музейну мережу, охоплену київськими музеєзнавцями. З українських музеїв представлені музей Рівненського сільськогосподарського товариства, приватний музей Є.Р. Запорозького та Херсонський міський музей, а з російських – Саратовський і Воронежський. Інтерес київських музеєзнавців, у тому числі Болсуновського, сягав і просторів Сибіру, звідки до них надходила інформація про колекції музеїв Мінусінська та Іркутська.

Архівні документи БКМ розкривають також невідомі сторінки життєвого і творчого шляху видатного українського композитора і фундатора національної духовно-музичної школи **Кирила Григоровича Стеценка**, який у багатьох своїх творах підсилив міць шев-

ченківського слова ніжною, мов сплетеною із сонячного проміння, піснею та музикою. Не всім відомо, що Кирилу Григоровичу належить одна з перших спроб створити мелодію до вірша-пісні П. Чубинського “Ще не вмерла Україна”, що за його життя написана ним літургія звучала колись по всій Україні, що багатогранність його таланту проявилась також у малярських і графічних роботах.

Народився К.Г. Стеценко 24 травня 1882 р. у с. Квітках у колишньому Канівському повіті у великій сім’ї (11 осіб) з дуже мізерними достатками. Але його дядько Данило Горянський звернув увагу на здібності маленького хлопця, який вдало виконував олівцем ескізи портрети гостей, забрав його до себе в Київ і віддав до малярської школи відомого тоді в Києві художника Мурашка. У Києві К. Стеценко вступив до Києво-Софійської духовної школи. 14 червня 1903 р. він закінчив семінарію і, відмовившись від духовного сану, вирішив присвятити себе музично-педагогічній діяльності, зокрема музичній підготовці вчителів. З 1908 р., одержавши з великими труднощами місце вчителя співів у Білоцерківських чоловічій та жіночій гімназіях, він, налагодивши заняття в гімназії, намагався активізувати культурне життя Білої Церкви: створив у гімназіях хори, організував їхні спільні виступи у приміщенні гімназії та в залі Громадського зібрання. Ці виступи мали благодійний характер, тобто кошти від них ішли на допомогу бідним гімназістам. У цей період свого життя він написав ряд творів: хор “Пам’яті Гоголя” на слова учня Білоцерківської гімназії, “Коваль” (слова І. Франка), “Сон” (слова П. Грабовського), пісні “І золоті й дорогої”, “Тече вода з-під явора” (слова Т. Шевченка), “Колискова” (слова Г. Коваленка), кілька романсів. Скрізь, де працював Кирило Григорович, спалахував вогник мистецького життя (БКМ, ПД 11204-16 – музика К. Стеценка, слова М. Бика “Пам’яті Н.В. Гоголя”). Білоцерківці вшанували пам’ять композитора меморіальною дошкою на будинку Білоцерківського державного аграрного університету (у минулому – гімназії).

Пам’ять про К.Г. Стеценка зберігають у своїх серцях і його земляки в с. Квітках (БКМ, KB-20169/ФН-973 – фото Меморіального музею К.Г. Стеценка в с. Квітки; БКМ, KB-20170/ФН-974 – фото відкриття меморіального музею в с. Квітки 23 травня 1982 р.; БКМ, KB-20172/ФН-976 – фото біля пам’ятника композитору в Квітках: син композитора В.К. Стеценко, племінниця композитора Н.П. Караван, сестра Г.Г. Новел-Стеценко, завмузеєм Н.П. Квітка,

музикознавець М.П. Булат, директор музичної школи М.І. Михальченко, голова колгоспу, товариш Вадима Кириловича М.Ф. Цюбко; БКМ, КВ-20173/ФН-977 – фото “Покладання вінків до пам’ятника К.Г. Стеценку в Квітках Корсунь-Шевченківського району 23 травня 1982 р.), онуки та родичі, які щорічно проводять у с. Веприку культурно-мистецькі заходи (БКМ, КВ-24369/ПД- 6618 – Свято пісні “Пісенні дзвони” в с. Веприк, жовтень 1987 р.; БКМ, КВ-24368/ПД-6617 – народне свято “Пісенні дзвони” 28 травня 1989 р. в с. Веприк) та святкування в Білій Церкві ювілейних дат – 90-річчя і 100-річчя від дня народження К.Г. Стеценка, які відзначались у закладах культури міста: музичній школі № 1, Білоцерківському районному будинку культури та парку культури ім. Г.І. Петровського (БКМ, КВ-19097/ФН-884 – фото онуки К. Стеценка – Тетяни; БКМ КВ-19096/ФН-883 – фото онуки К. Стеценка Олександри, БКМ, КВ-19095/ФН-882 – фото онука Кирила Вадимовича Стеценка; БКМ, КВ-19094/ФН-881 – фото групове “Онуки К. Стеценка – Олександра, Тетяна і Кирило виступають в органному залі м. Біла Церква”; БКМ, КВ-17305/ФН-668 – фото “Виступ оркестру музичної школи на вечорі, присвяченому 90-й річниці К. Стеценка в літньому театрі Білої Церкви 24 травня 1972 року”; БКМ, КВ-17306/ФН-669 – групове фото, на якому зображені директор БКМ Шуляк І.Т, колишня учениця Білоцерківської гімназії, учасниця хору під керівництвом Стеценка Баришполь Неоніла Михайлівна, дочка композитора Стеценка Анастасія Кирилівна, син композитора, викладач Київської державної консерваторії Стеченко Вадим Кирилович та працівник відділу пропаганди Білоцерківського комітету партії Дячук Олег Кузьмич у літньому театрі парку Петровського. 1972 р.”; БКМ, КВ-19098/ПД-3489, КВ-19442/1/ПД-3709/1 – фото “Святкування 100-річчя від дня народження композитора Кирила Григоровича Стеценка в Білоцерківському краєзнавчому музеї та театральному залі Палацу культури і творчості Білоцерківського комбінату шин. 1982 р.” БКМ, КВ-19443/ПД-3710; КВ-24365/ФН-1521 – фото “Музичний виступ онуків К. Стеценка – Тетяни, Олександри і Кирила на сцені Палацу культури в Білій Церкві до 100-річного ювілею композитора”; БКМ, КП-24367/ФН-1523 – фото “Вітання дочки К. Стеценка із 100-річним ювілеєм її батька”.

Серед архівних документів зберігається “Програма концерту до 100-річчя К. Стеценка”, що проходив у Колонному залі ім. М.В. Ли-

сенка в м. Києві 14 червня 1982 р. (БКМ, КВ-20174/ПД-4138). Цього ж року відбулися святкові заходи у Львові, так зокрема, в залі театру юного глядача ім. М. Горького Львівська державна консерваторія ім. М.В. Лисенка організувала науково-теоретичну конференцію та урочистий вечір.

Ім'я К.Г. Стеценка – одне з тих великих імен, які прикрашають невичерпно плодючу землю України. Кращі хори, романси й великі вокально-інструментальні твори композитора увійшли до золотого фонду вітчизняної культури. Загальновідомі його хори “Сон”, “Прометей”, кантата “Шевченкові”, романси “Стояла я і слухала весну”, “Дивлюсь я на ясні зорі...”, обробки “Заповіту” та колядок. Він створив чотири кантати, кілька опер, понад п'ятдесят хорових творів та близько п'ятдесяти романсів.

Останні два роки свого життя К. Стеценко прожив у селі Веприк Фастівського району. Тут він був священиком і помер у 1922 р. від тифу. Поховали К. Стеценка на цвинтарі біля церкви в с. Веприк, згідно з бажанням парафіян, які не захотіли віддати тіло свого “батьошки”, як цього вимагали кияни (БКМ, КВ-19547/ФН-897 – фото будинку меморіального музею-садиби композитора К. Стеценка в с. Веприк. 26 червня 1982 р.; БКМ, КВ-19557/ФН-901 – фото нащадків К. Стеценка; БКМ, ДФ-519 – фото К. Стеценка з дружиною і доньками; БКМ ДФ-985 – фото “К. Стеценко у Білій Церкві. 1909 р.”; БКМ, КВ-19554/ФН-898-900; ДФ-1014/1,2,3 – фото пам'ятника на могилі видатного українського композитора К. Стеценка в с. Веприк Фастівського району).

Доречно зауважити, що меморіальний музей-садиба К.Г. Стеценка в с. Веприк Фастівського району до 1997 р. був філіалом Білоцерківського краєзнавчого музею.

Вагоме місце у справі духовного відродження українського народу займала церква. Тому за якими б фасадами не ховалися вороги нашої державності, їхня суть зводилася до одного: одурманити душу народу через Божі храми. Це й визначило в композиторській діяльності К. Стеценка два рівноцінні напрями – світський і релігійний. Перебування композитора у с. Веприк можна вважати епохальною подією. У Веприцькій церкві прозвучали вперше створені композитором молитви українською мовою, на сцені Веприцької “Просвіти” задзвеніли чарівні українські пісні. Веприк став прикладом відродження гнобленої віками української церкви та національної культури.

Творчий шлях К.Г. Стеценка досить короткий, музична спадщина не надто велика, але значення його творчості в українській культурі значне і не достатньо вивчене. Ще попереду дослідження і знахідки, спогади і посвяти його лірико-драматичним образам, які створювалися на початку XX ст. у бурхливу епоху українського Відродження.

Яскравим явищем культурного життя Білої Церкви у 1920–1930-х роках є творчість надзвичайно талановитої та інтелектуальної людини – **Івана Івановича Міщенка**. Тернистою стежиною привела його доля до нашого міста, де він провів більше двадцяти років і залишив по собі добру пам'ять у багатьох поколіннях. Білоцерківський краєзнавчий музей володіє унікальною колекцією картин художника та архівними документами, які були передані в дар його дочкою Вірою Іванівною.

Народився Міщенко 1876 р. у с. Мар'янівці Лозівського повіту на Криворіжжі. Його батько був столяром і сільським скрипалем, але помер молодим, залишивши дружину з трьома дітьми. Здібний хлопець сам знайшов дорогу до обраної мети (БКМ, КВ-19177/ПД-3530 – “Особистий листок Івана Івановича Міщенка від 19 червня 1938 року”).

Короткий життєпис художника І.І. Міщенка постає з листа його дочки В.І. Коваленко (БКМ, КВ-18500/ПД-3100 – лист (рукопис), переписаний Н.І. Кобмовим 5 червня 1946 року). В юні літа доля звела майбутнього художника з добрими людьми – родиною архітектора Тодорова, де він отримав домашню освіту. Заробляючи сам на прожиття, Міщенко вступив до Одеського художнього училища, яке закінчив у 1904 р. (БКМ, ДФ-318 – каталог п'ятої осінньої виставки картин, влаштованої в 1929 р. художнім товариством ім. К.К. Костанді в м. Одесі). Будучи ще студентом училища, в 1901 р. Міщенко був запрошений до Києва, де виконував деякі художні роботи при оформленні Володимирського собору (БКМ, 9518-7311 – фото “Міщенко-студент”; БКМ, КВ-18208/ПД-2887 – документ (копія), затверджений нотаріально, від старости Володимирського собору від 30 березня 1901 р. про те, що І.І. Міщенко виконав кілька художніх робіт для собору св. Володимира, у яких виявив себе талановитим і сумлінним художником, про що свідчить генерал-майор П. Жуков). Тут він познайомився із художниками В. Васнецовим, М. Нестеровим, М. Врубелем та М. Мурашком, а також із майбутньою дружиною – Марією Михайлівною, родичкою композитора Я. Яциневича (БКМ, КВ-18501/ФН-795, КВ-23789/ФН-1449,

КВ-23787/ФН-1447 – фото дружини художника Коваленко М.М.).

У 1904 р. І. Міщенко вступив до Петербурзької академії мистецтв. Під час навчання він підтримував тісні дружні стосунки з І. Бродським, який навчався курсом нижче. У цей час у мистецтві поширювався “новий стиль” – модерн, який був компромісом між життям і мистецтвом і став дзеркалом епохи. Пізній академізм, що панував у Петербурзькій академії мистецтв на межі XIX і XX ст., першим наблизився до модерну. Учителями Міщенка були засновник російського реалізму І. Рєпін (БКМ, КВ-18215/ПД-2894 – записки І.І. Міщенка про І.Ю. Рєпіна), передвижник і прихильник побутового жанру К. Савицький, а також П. Чистяков – майстер академічного малюнка. Ці художники шліфували талант І. Міщенка, який формувався у складний історичний період першої російської революції. Можливо, саме тому серія робіт, яку І. Міщенко готував до конкурсної виставки випускників Академії, мала назву “1905-й рік” (БКМ, 9517-7310/1-4 – фото картин “Безробітний, або повернення з тюрми 1905 р.”, “Только на Бога”). Ця тема була особливо близькою художнику, перед очима якого довго стояв образ молодої дівчини – учасниці антиурядового страйку, якій жандарм відрубав руку, що тримала прапор. До серії “1905-й рік” належали також картини “Біля вікна”, “Без матері”, “Поранена” (БКМ, 318/2 – “Свідectво № 1385 з канцелярії Петроградської академії мистецтв від серпня 1917 року про те, щоб художнику Міщенку, який вирушає в Росію для художніх робіт з натури і зняття місцевих краєвидів, сприяти у виконанні цього завдання).

Після закінчення в 1912 р. академії Міщенко переїжджає до Києва, де працює завідуючим художньою школою; до 1915 р. вчителює у Лаврській іконописній школі (БКМ, 9517-7310/7 – фото майстерні живопису в Києво-Печерській лаврі з художником, 1910–1915 рр.; БКМ, КВ-18206/ПД-2885 – посвідчення від Духовного собору Києво-Печерської лаври 27 червня – 10 липня 1918 р. про те, що Міщенко І.І. був учителем живопису і малювання Лаврської іконописної школи і керівником іконописних робіт Лаврської іконописної майстерні з 15 вересня 1910 р. по 21 вересня 1915 р.), розписує церкву при Київській гімназії (БКМ, ДФ-2277 – фото “Міщенко розписує іконостас церкви І-ї класичної гімназії. м. Київ. 1910 рік”; БКМ, ДФ-2280 – фото “Міщенко під час роботи в іконописній майстерні. м. Київ. 1910 р.”; БКМ, КВ-18210/ПД-2889 – поштова листівка “Его высокородию г-ну художнику И.И. Мищенко изъ г. Екате-

ринодара от художественной картинной галереи им. Федора Акимовича Коваленко. 27 октября 1915 г.”; БКМ, КВ-18209/ПД-2888 – запрошення Міщенка І.І. на відкриття ювілейної XV періодичної виставки картин художників Імператорської академії мистецтв 13 березня 1916 р. у залах Картинної галереї ім. Ф.А. Коваленка; БКМ, КВ-18207/ПД-2886 – лист із канцелярії Імператорської художньої академії від 15 липня 1915 р. на ім'я Міщенка про сплату гербових марок для видачі свідоцтва за підписом секретаря, гофмейстера двору Його Величності; БКМ 9517-7310/8 – фото “Міщенко зі своєю дружиною біля картин “Пошутили” і “Скоро одни”; БКМ 9517-7310/5 – фото картин Міщенка І.І. “Поетеса”), брав участь у виставках м. Києва, Харкова та Катеринодара, був членом Всеросійського кооперативного промислового кредитного товариства “Художник” (БКМ, НДМ-318 – членський квиток № 394).

З 1917 по 1933 р. І. Міщенко жив у Білій Церкві, звідки родом була мати його дружини. Художник учителював в українській школі № 1 та педагогічному технікумі, був членом Білоцерківського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва, заснованого 15 серпня 1920 р. за ініціативою С.Л. Дроздова. Міщенко працював із Дроздовим у музеї, де займався реставрацією старих картин і писав нові, головним чином, на краєзнавчу тематику: “Міст у парку “Олександрія”, “Білоцерківський договір Богдана Хмельницького” (БКМ, КВ-18213/ПД-2892 – посвідчення від 5 грудня 1925 р., видане І.І. Міщенку про те, що він дійсно працював у Білоцерківському археологічно-етнографічному музеї, влаштовував окружну виставку на користь ліквідації безграмотності і що музей придбав у нього 8 картин; БКМ, ДФ-3184 – лист № 35 від завідуючого музеєм м. Краснодара Я. Жарка від 6.08.1926 р. про те, що картини Міщенка, які виставлялись у музеї, будуть йому повернуті). У 1927 р. він став членом Асоціації художників Радянської України, активізував культурне життя Білої Церкви, зокрема організовував цілий ряд виставок (БКМ, ДФ-318 – посвідчення № 591 члена Асоціації художників Червоної України, видане Міщенку І.І. Всеукраїнською Центральною Президією 27 жовтня 1927 р. (м. Харків); БКМ, КП-24336/23/ПД-6613/23 – квитанції № 400 про сплату членських внесків Білоцерківському окружному відділу “РОБІТОС” від 23.05. 1925 р.). У 1931 р. в місті відкрилася друга пересувна виставка, на якій експонувалося понад 100 робіт, 17 з яких належали пензлю І. Міщенка (БКМ, ДФ-318 – каталог художньої виставки Київської філії “ВУАПМИТ”, 1931 р., м. Біла Церква).

У своєму власному будинку на Заріччі, на мальовничому березі р. Рось (БKM, KB-23601/ПД-6179 – довідка від Білоцерківської міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів № 2088 від 26 червня 1930 р. про власність на хату, сарай, 0,2 десятини землі) І. Міщенко влаштував своєрідну художню студію, де навчав малюванню дітей та дорослих. У вільні години художник любив працювати на природі (БKM, 9518-7311 – фото “Міщенко в колі близьких родичів”; БKM, ДФ-2282 – фото “Сім’я Міщенко: дружина та чотири доньки в його майстерні на Заріччі. 1910 р.”). Звідти його чудові українські пейзажі, квіти, хмарне небо, бузок біля садиби художника (БKM, KB-18223/ФН-76 – фото “Студія на Заріччі. Художник за мольбертом. 1930 р.”; БKM, KB-18226/ФН-764 – фотолістівка “Міщенко І.І. за роботою”; БKM, KB-18224/ФН-762 – фото натурщиці у студії на Заріччі. 1930 р.; БKM, KB-23788/ФН-1448 – фото “Сім’я художника у студії на Заріччі: дочки Віра і Надя. м. Біла Церква. 1915 р.”; БKM, KB-18216/ФН-754 – фото сім’ї художника 1934 р.; БKM, KB-23593/ФН-1438 – фото дружини, дочки та сина І. Міщенка; БKM KB-18221/ФН-759) – фото дочок Міщенка І.І. 1920 р.; БKM KB-24336/20-22/ПД-6613/20-22 – квитанції про здачу грошей на потреби культурного будівництва. 1921–1932 рр.). З фото “Похорон сина художника”, який помер 1 травня 1900 р. о 10 год. вечора на 4-му році життя (БKM, KB-23595/ФН-1440) ми дізнаємося про трагічну подію з життя художника.

Однією з найбільш цікавих сторінок у творчій спадщині художника є написані ним портрети, які дають нам уявлення про сім’ю художника та про тих людей, які його оточували. Це, зокрема, портрети дружини та дітей художника, які досить часто виконували роль моделей (БKM, KB-23592/1-7/ ПД-6174/1-7 – листи І.І. Міщенку від дочок Віри та Надії; БKM, KB-23594/ФН-1439 – фото членів родини художника Міщенка І.І.; БKM, ДФ-424 – фото дочок Віри і Надії), портрети Животовських – вихователів дитячого будинку, натурщиків та ін.

Художній дар батька передався його молодшій доньці Вірі, яка закінчила у 1930 р. Київський художній інститут, працювала, як і батько, викладачем малювання в Білоцерківському педтехнікумі. На Республіканській виставці, присвяченій пам’яті Т. Шевченка, що відкрилася 1939 р. у м. Києві, увагу багатьох привернула її картина, на якій зображено могилу Шевченка в Каневі. Старша дочка – Надія Іванівна – працювала викладачем біології. Обидві доньки дуже любили і поважали свого батька, мріяли створити меморіаль-

ний музей. Саме завдяки їм, справжній інтелігентності цієї родини, творча спадщина батька надійшла до Білоцерківського краєзнавчого музею – це – понад сорок робіт, багато фото, документів, речей.

Останній період творчості художника пов'язаний із Ленінградом, куди він прибув у 1932 р., щоб добути гроші для сім'ї під час страшного голодомору (БКМ, ДФ-318 – довідка про те, що Міщенко І.І. працює в Ленінградському обласному кооперативному художньому товаристві художником-портретистом з 17.08.1932 р.; БКМ, КВ-19176/ПД-3529 – “Заявление в Ленинградское областное кооперативное общество художников “ИЗО” о принятии Мищенко И.И. в члены общества. 1932 г.”).

У Ленінграді І. Міщенко зустрічався з товаришами по Академії, зокрема Бродським і Ченцовим, працював копіювальником картин кращих майстрів, оформлював Будинок культури ім. Першої п'ятирічки, дитячі дошкільні установи (БКМ - 9517-7310 – фото “Міщенко І.І за роботою в дитячому садку у м. Ленінграді, 1934 рік”; БКМ, КВ-18212/ПД-2891 – довідка про те, що Міщенко дійсно оформлював роботи в дитячому садку № 20 при Будинку культури ім. Першої п'ятирічки в м. Ленінграді та про якісне і сумлінне виконання робіт).

У 1936–1937 рр. І.І. Міщенко працював у художній майстерні (БКМ, КВ-18214/ПД-2893 – довідка (копія) від 28 червня 1938 р., видана Міщенку І.І про те, що він з 1-го червня 1936 р. по січень 1937 р. працював у художньо-живописних майстернях (копіїстом) і виявив себе сумлінним працівником, який за вказаний час підготував гарні роботи для представлення в касу соціального страхування; БКМ, ДФ-318 – довідка № В/25 від 18.10.1940 р. про те, що Міщенко І.І дійсно готував ряд пейзажних творів до республіканської виставки “Ленін, Сталін і Україна”).

У 1938 р. І.І. Міщенко повернувся до Білої Церкви, готував твори для Республіканської виставки “Ленін, Сталін та Україна”, написав картини “Повернення з поля”, “Вихідний день у колгоспі”. У 1939 р. він створив картину “Шевченко – художник”, що знаходиться нині в Канівському музеї.

В листі академіка М.С. Самокиша до І.І. Міщенка від 24 травня 1941 р. розкривається ще одна грань таланту художника як портретиста (БКМ, ДФ 318/20 – фото М. Самокиша, подароване І. Міщенку 24.05.1941 р.; БКМ, НДМ-2859 – лист дружини художника М.С. Самокиша Наталії Георгіївни дочці художника Міщенка – Коваленко Вірі Іванівні м. Харків. 4 березня 1945 р.).

Останніми творами І. Міщенка є кілька ікон, виконаних для іконостасу церкви св. рівноапостольної Марії Магдалини в м. Біла Церква під час окупації міста нацистами. Богоматір Міщенко зобразив дуже схожою на свою дружину Марію, якій випало чимало страждань у житті. Можливо, що ця ікона є останньою даниною поваги до неї (БКМ, ДФ-227 – фото ікони “Образ Божої матері” І. Міщенка).

10 листопада 1941 р. І.І. Міщенка не стало. Художник помер на 65-му році життя. Похований він біля церкви св. рівноапостольної Марії Магдалини на Заріччі¹⁸ (БКМ, КВ-18227/ФН-765 – фото “Родичі художника на його могилі. 21.08 1952 р.”).

Люди, які знали І. Міщенка, бережуть добру пам'ять про цю людину. Вона – і в полотнах художника, у творінні його невтомних рук, що тримали пензель до останніх днів.

Видатна українська інтелігенція вплела квіти своєї любові до України у вінок історії і Білоцерківського краю. Берегти пам'ять про цих людей, метою життя яких було відродження нації і збереження духовності, – означає продовжувати їхню справу, любити й досліджувати свій рідний край, історію, культуру і мову свого народу.

¹ Власенко В., Чернецький Є. Коріння Білоцерківського державного аграрного університету : (Нариси історії). – Біла Церква, 2000. – 35 с.

² Іванців В. Незамулені джерела: документи про участь білоцерківців у польському листопадовому повстанні 1863 року та українських соціалістичних партіях поч. XX ст. // Поросся. Студії з історії Південної Київщини. – Біла Церква, 1999. – Т. 1.

² Власенко В., Чернецький Є. Указ. пр. – 35 с.

⁴ Семида Т.М. Директор Білоцерківської гімназії М.Чалий // Протоієрей Петро Лебединцев та українське відродження XIX – початку XX ст. : Матеріали наук. читань 29 листоп. 2001 р. – Біла Церква, 2002. – С. 43–46.

⁵ Діденко Л. Петро Гаврилович Лебединцев // Протоієрей Петро Лебединцев та українське Відродження XIX – початку XX ст. : Матеріали наук. читань 29 листоп. 2001 р. – Біла Церква, 2002. – С. 1.

⁶ Від 1998 р. до 2002 р. надруковано 6 випусків “Краєзнавчих читань імені о. Петра Лебединцева”.

⁷ Коломієць В. Ілля Нізков – представник славної плеяди педагогів початку XX ст. // Протоієрей Петро Лебединцев та українське Відродження XIX – початку XX ст. Матеріали наук. читань 29 листоп. 2001 р. – Біла Церква, 2002. – С. 77–91.

⁸ Шабатін І.М. 1917–1920 роки на Білоцерківщині (факти, документи). – Біла Церква, 1927. – С. 8.

⁹ Панам Нізковим не місце в радянській школі // Рад. нива. – 1930. – 13 верес.

- ¹⁰ Народный учитель. – 1928. – № 24. – 13 июня // БКМ НДМ-3271/5.
- ¹¹ *Иваск У.Г.* Описание русских книжных знаков (exlibris). – М., 1905. – С. 318.
- ¹² *Wedzicha L.* Korezpondencianuzmatyczna Michala Greima // Wiadomjzci numizmatyczne. – 1987. – № 3. – S 137.; *Болсуновский К.В.* Антонович В.Б. как нумизмат : Ист. очерк. – СПб., 1912. – С. 6.
- ¹³ Екслібрис. – Л., 1932. – Вип. 1. – 48 с.
- ¹⁴ *Стародуб О.В.* Розвиток краєзнавчого руху на Півдні Київщини (2-а пол. ХІХ – початок 30-х років ХХ ст. // Юр'ївський літопис. – Біла Церква, 1996. – № 1. – С.88–90.
- ¹⁵ Наук. арх. Ін-ту археології НАН України, ф. 10, од. зб. 16.
- ¹⁶ Дзбановський Петро Максимович (бл. 1867–1929?) – любитель археології, нумізматики та церковної старовини. Багато років був настоятелем парафій на Таращанщині. Приятелював із К. Болсуновським та С. Дроздовим, підтримував наукові стосунки з Білоцерківськими науковими товариствами – охорони пам'яток та краєзнавчим. Передавав частину своєї колекції, в тому числі амулети, до Білоцерківського музею (Інвентарна книга БКМ 1924 р.).
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 18, арк. 9.
- ¹⁸ *Козаченко В.А.* Художник І.І.Міщенко та його вплив на розвиток культурного життя Білої Церкви в 1920 роках // Протоісрей Петро Лебединцев та українське Відродження ХІХ – початку ХХ ст. : Матеріали наук. читань 29 листоп. 2001 р. – Біла Церква, 2002. – С. 92–94.

О. В. Січова
*Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського
м. Київ*

З ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННИХ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ПРИЄДНАННЯ ЇХ ДО ГЕТЬМАНЩИНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. відбувся процес колонізації Південноукраїнських земель. Вивчення процесу колонізації є надзвичайно важливим. Господарське освоєння і залюднення регіону в кінцевому результаті призвели до перетворення його в беззаперечну, невід’ємну складову етнічної території України, оскільки переважна більшість переселенців були українцями. Колонізація земель південного Правобережжя, або так званих “За-дніпровських місць” (термін, що використовувався в офіційних російських документах для позначення заселених територій південного Правобережжя в 40-х роках XVIII ст.), є одним з напрямів українського колонізаційного руху на південь першої половини XVIII ст. Дане дослідження має на меті показати, що протягом першої третини XVIII ст. відбувалося господарське освоєння південних земель в переважній більшості за рахунок підданих Гетьманщини.

Основне дослідження, що торкається даної проблеми, – це праця С. Шамрая¹, де він визначає способи залюднення території та приділяє значну увагу суперечкам козацької старшини з поляками. Державні кордони і вплив міжнародного становища на їх зміни досліджують О. Гуржій та М. Крикун².

На основі аналізу архівних матеріалів, передусім купчих та testamentів, що засвідчували право власності на землю вперше автор робить спробу висвітлити витоки колонізаційного руху початку XVIII ст. та походження колонізаторів.

Одиничні свідчення не дають можливості визначити масштаби залюднення в регіоні, проте є беззаперечними доказами того, що перші осередки господарської осілості, які отримали продовження

і розвиток у першій половині XVIII ст., існували на території південного Правобережжя ще з початку XVII ст.

Підставами для такого висновку, наприклад, є документи, що засвідчують земельну власність родини Волевачів, жителів м. Чигирин. Найдавнішим є тестамент чигиринського козака Т.Ф. Волевача, датований 1601 р.³ Тихон Федорович лишив у спадок своїм синам Антону, Андрію та Івану пасіку на р. Чута з 12 байраками (у XVIII ст. назва „Волевачеві байраки” використовувалася в якості топоніма для орієнтації в даній місцевості), орним полем, сінокосами і хутором, також пасіку в Мотрониному лісі з орним полем (у XVIII ст. це вже була польська територія); хутір на р. Березівка, 8 байраків з орним полем і сінокосами по обидва боки р. Цибульник; орне поле і сінокоси у Калантаєві (польському) і на р. Чута.

Оскільки догляд за пасіками і орними полями вимагав постійної присутності певної кількості робітників, можна припустити, що уже в той час почали виникати, а можливо й існували стаціонарні поселення.

У наступному документі, купчій від 1615 р.⁴, уже є згадка про поселення людей. І.Т. Волевач, знатний козак, по смерті батька і двох старших братів Антона і Андрія став єдиним власником нерухомості, що належала його родині. У 1615 р. він купує ліс (називається Плоский), який знаходився на витоках р. Цибульника. В купчій зазначається, що при лісі ще є 12 байраків з малими байраками, звірине поле і хуторище з сінокосом, степом і поселенням людей.

У 1648 р., перебуваючи на посаді обозного Війська Запорозького, І. Волевач додає до своїх володінь пасіку, яка простяглася до р. Інгульця, на Інгульці теж була гребля і хуторище з поселенням людей, сінокосами, полем, рибними і звіриними ловлями⁵. В обох купчих маєтності були придбані в чигиринських жителів – Максима Михайловича, “козака чигиринського”, і Федори Андріївої, “жительки чигиринської”. Отже, в першій половині XVII ст. колонізація в південному напрямі уже перейшла за межі адміністративних кордонів Речі Посполитої на територію “Задніпровських місць”.

Цей процес певно тривав і в період Хмельниччини. Гетьман Богдан Хмельницький підтримував розширення земельних володінь на південь, про що свідчить тестамент І.Т. Волевача, засвідчений особистим підписом і печаткою гетьмана. Сам Хмельницький прагнув прилучити до своїх земель “пряму пустиню” на південь від Чигирини, що простягалася від пасіки батька в Чорному лісі,

через р. Інгулець до устя р. Бешки і до байраків, з другого боку – від устя річки Камянки по р. Камянку, що впадає в р. Інгул⁶.

У період Руїни Українська Гетьманська держава розділилася на Правобережну і Лівобережну. Протягом останньої чверті XVII ст. українські гетьмани робили спроби об'єднати Лівобережжя і Правобережжя, спираючись на підтримку сусідніх держав Росії, Туреччини чи Польщі. Процес об'єднання набув міждержавної ваги і супроводжувався військовими діями. Найбільших втрат у результаті воєнних операцій зазнавали прикордонні регіони, зокрема південне Правобережжя і, як результат, повне знелюднення, перетворення на пустку.

Визначною подією для розвитку зазначеного регіону стало підписання "Вічного миру" 1686 р. між Росією і Польщею. Згідно з умовами трактату, територія південніше річок Тясмина і Висі переходила до Росії, хоча чіткого розмежування кордону зроблено не було⁷. Заборонялося також відновлювати зруйновані поселення чи створювати нові. Однак були дозволені промисли: рибальство, бортництво, мисливство.

Територія "Задніпровських місць" на межі століть потрапляє у сферу інтересів козаків прикордонних сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини. З XVII ст. збереглися 8 купчих, які датуються 1615⁸, 1648⁹, 1654¹⁰, 1663¹¹, 1665¹², 1670, 1674 і 1675¹³ рр., тобто до початку широкомасштабних воєнних дій, що призвели до розорення і руйнування південного Правобережжя. Згідно з правилами акти купівлі-продажу засвідчувалися представниками влади. Наведені купчі засвідчені урядовцями Чигирин і Крилова "за вряду атамана чигиринського...", "за вряду чигиринського войта...", "за підписом криловського писара...", "за уряду сотництва криловського...". Вищезгадані тестаменти родини Волевачів теж завірені чигиринськими урядовцями. По закінченні російсько-турецької війни з 80-х років XVII ст. до кінця 40-х років XVIII ст. документи на земельну власність підтверджуються адміністрацією сотень Миргородського і Полтавського полків або гетьманами України¹⁴. Однак це не означає, що після воєнних лихоліть у регіон прийшли абсолютно нові люди. Протягом другої половини XVII ст. жителі Чигиринського полку примусово або рятуючись від воєнних дій переселялися на територію Лівобережжя і осідали в тамтешніх полках (зокрема у Полтавському і Миргородському). Наприклад, у вирішенні суперечки між претендентами на колишню

пасіку Богдана Хмельницького в Чорному лісі свідками виступають “люде зацние Стецко Михно, Лаврен Димиденко, жители бившие Чигиринские, а теперь Уласовские...”¹⁵. Скоріше за все, саме такі переселенці по встановленні відносного спокою в регіоні почали знову займати свої або сусідні землі – землі, які вони добре знали.

У 1716 р. з'являється чергова згадка про родину Волевачів. А. Волевач займає посаду в уряді Потоцького сотника. Очевидно в період Руїни родина Волевачів переїхала в місто Потоки Миргородського полку на лівому березі Дніпра, де І. Волевач, Генеральний обозний Війська Запорозького в середині XVII ст., володів двома млинами¹⁶. А.Я. Волевач, онук Івана Тихоновича по синові Якову, продовжує справу діда і батька, купуючи нові землі на Правобережжі, не зважаючи на переїзд.

Напевно, починаючи з першого десятиліття XVIII ст., до колонізації в “Задніпровських місцях” долучається тоді ще Миргородський полковник Д. Апостол. Саме завдяки його діяльності колонізація в цьому регіоні активізувалася і швидко переросла в проблему державної.

Старожили, колишні жителі польського Крилова, під час опитування 1752 р. засвідчили, що всі вони перейшли на проживання в Крилов (пізніше він відійшов до Польщі) “до шведской баталии как би лет за десят...”¹⁷. Я. Омелай, житель слобідки Чернецької (власник В. Капніст), якому було близько 80 років, перейшов у старий Крилов з с. Трубаї (на Лівобережжі), коли воно почало заселятися. В той час отаманом був коваль Бокай.

Коли кількість населення почала збільшуватися, Д. Апостол „принял то мистечко в свое владение...”, призначив старосту В. Бара, після нього був О. Тля. Полковник Д. Апостол заволодів Криловим. Бо наступні старожили, час переселення яких в Крилов, як і Я. Омелая, був приблизно за десять років до шведської „баталії”, оселялися там уже як піддані полковника Д. Апостола. Двоє з них – Кузьма Позивай Батько (йому близько 70 років) та В. Васенко (70 „с небольшим” років), родом з Власівки, прийшли разом з батьками „на житло” в сам Крилов. А. Пальчин (більше 70 років) з дозволу Д. Апостола поселився, як його підданий, біля с. Андрусівки (відійшла до Польщі), яке теж належало полковнику¹⁸. Із розбудовою міста, населення почало переходити через р. Тясмин, вздовж якої і виникали порубіжні населені пункти, такі, як Крилов і Андрусівка. Таким чином, містечко Крилов розділилося на дві частини.

Внаслідок поразки Росії у Прутській кампанії 1711 р., російські війська згідно з новопідписаними міжнародними угодами були виведені з території Правобережжя¹⁹.

До того ж 15 грудня 1711 р. гетьман І.Скоропадський наказав перевести на лівий берег, з метою захисту від ворожих нападів, людей, які жили в “Задніпровських місцях”²⁰.

На звільнені території (Правобережне Придніпров’я) нахлинула польська шляхта, яка активно взялася залюднювати свої землі²¹. Поляки висунули свої претензії і на територію “Задніпровських місць”. Польський посол Хоментовський 23 червня 1720 р. звернувся до російського уряду з проханням повернути міста, які мали лишатися “в пустці”. Російський уряд висловив протест, висунувши зустрічні претензії, аргументуючи їх тим, що більші права на ці території має Гетьманщина. Однак, щоб не загострювати конфлікт, Росія згодом відмовилася від претензій з умовою, що ця територія і не буде заселятися. Але, користуючись підтримкою Туреччини, поляки почали захоплювати задніпровські поселення і селити нових колоністів-українців ще до 1720 р. (тобто офіційної заяви посла).

У 1720 р., будучи миргородським полковником, Д. Апостол повідомляв гетьману І. Скоропадському, що поляки почали захоплювати володіння Миргородського полку за Дніпром. Апостол пропонував, щоб за пограбування своїх підданих під час переїзду через Дніпро до своїх володінь, в свою чергу, “взаємне их поляков ограблывать”²². С. Шамрай вважає, що до 1725 р. цю територію було “вже зовсім заселено”²³.

У березні 1728 р. на прохання миргородської старшини гетьман Д. Апостол надіслав скаргу до російського уряду, в якій йшлося про те, що поляки почали утворювати нові поселення на південь від р.Тясмин на землях Російської імперії. Одночасно вони захопили задніпровську власність прочан Миргородського полку: хутори, пасіки, земельні угіддя, всі ліси, зокрема найбільший Чорний, і мешканцям Миргородського полку доводилося купувати їх власний ліс. Тому багато людей тікає з Лівобережжя до нових польських поселень. Щоб запобігти втечам і захистити власників, гетьман прохає втрутитися російську владу²⁴. Не дочекавшись відгуку з боку Колегії іноземних справ, у вересні цього ж року Д. Апостол пише скаргу на ім’я Канцлера. Гетьман повідомляє, що за свідченням сотників Городиської, Кременчуцької, Власівської, Потоцької та інших сотень Чигиринський губернатор Станіслав Орловський

наказав описати пасіки в “Задніпровських місцях” і збирає з них десятину, а зверху того вимагає” погребового, от каждой пчелы по деньге...” і на писаря “з десятка бортней” по копійці, – це збори, які належать гетьману.

Відповіддю на скарги української влади стало проведення опису прикордонних з Польщею територій. У 1732 р. київський генерал-губернатор граф фон Вейсбах відповідно до указу імператриці Анни Іоанівни і Колегії іноземних справ доручив генерал-квартирмейстру фон Штофелю зробити опис “Задніпровських місць” від гирла р. Тясмин вниз до Дніпра і Запорозької Січі, а з іншого боку – від гирла Тясмина вгору в поле прямо, не займаючи Чигирина, до Чорного лісу. Опис проводився з метою виявлення земель, захоплених і заселених поляками в межах кордонів Російської імперії, щоб повернути їх “к высокой державе Ея Императорского Величества”²⁵. Для здійснення опису в команду фон Штофеля гетьманом Д. Апостолом були призначені гадяцький полковник Г. Грабянка і бунчуковий товариш П. Волевач разом з старожилами Миргородського полку, які добре знали ці землі. Старшина і старожили підтвердили правдивість російсько-польського кордону, спираючись на умови Вічного миру. Кордон сягав від Дніпра до гирла р. Тясмина вгору Тясмином до гирла р. Ірклій, по ній, вгору, не займаючи Чигирина, прямим шляхом в урочище Провороття між лісами Мотрониним і Чута – наліво, далі Провороттям дорогою до Круглого байраку і до Чорного лісу. Всі володіння по лівий бік зазначеного кордону належать Російській імперії.

12 вересня фон Штофель з командою переправилися нижче Кременчука через Дніпро на Правобережжя. Експедиція рухалася вздовж прикордонних рік, описуючи заселені території. Дійшовши до Провороття, експедиція розмежувала лісові масиви: Чута, Чорний ліс, Великий ліс, Круглий байрак, Плоскі байраки відійшли до Російської імперії. Далі були описані поселення, що знаходилися на відмежованій території – “по лівий бік” вздовж рік Малого Інгульця і Цибульника.

В описі зустрічаються три види поселень – “старинные”, “новопоселенные” і “поселенные вновь”. До “старинных” належали поселення, залюднені українцями і згодом захоплені польською шляхтою. До таких поселень віднесені села Табурище, Кам’янка, “деревни” Золотарівка, Обламівка, Конотоп, Свинарна, Білецьківка, Пацьківка, Круків, що знаходилися вздовж узбережжя Дніпра²⁶. В описі за-

значено, що ці населені пункти здавна були заселені козаками і посполитими, але поляк К. Чайковський насильно захопив їх і привів у польське підданство.

До населених пунктів, існуючих раніше, але зруйнованих війнами і знову відновлених поляками, віднесені слобідка Криловська на р. Тясмин, на володіння якою заявив претензії гетьман Д. Апостол “по привилегиям”²⁷, “деревня” Воропцівка також на Тясміні, а вище неї с. Андрусівка. Щодо с. Андрусівки в описі містяться цікаві відомості – зазначено, що воно “старого поселения прежде бывшее, после же разрушенное и недавно от поляков возобновленное...”, а головне – в ньому знаходиться млин Дорошенківський²⁸. Можливо, це село належало раніше брату гетьмана П. Дорошенка А. Дорошенку, оскільки воно знаходилося недалеко від Чигирин, який був гетьманською столицею.

Комісія докладно описала нові поселення, створені під керівництвом польської адміністрації. Поблизу гирла р. Тясмин поляки заселили слобідку Походіївка, далі на березі цієї ж річки виникла слобідка Колонтаївська. Під Чорним лісом польські колонізатори заселили с. Цибулів і біля нього хутір Тонконогий поблизу р. Інгулець²⁹. Багато нових населених пунктів у період польського панування утворилося вздовж р. Цибульник: “деревни” Ковалівка, Биківка, Глинське і три хутори. Без означення способу і періоду заселення в описі згадується лише с. Войтове на р. Тясмин, на думку С. Шамрая, воно теж належить до заселених поляками³⁰.

Опис території “Задніпровських місць” дав можливість визначити масштаби колонізаційної політики польської влади. З 24 населених пунктів, зазначених в описі, 11 були заселені до приходу поляків. У період відсутності в регіоні російсько-українських військ з 1711 р. по 1732 р. поляки відновили тут три спустошені населені пункти і заселили 10 нових. Заселяли їх поляки, як зазначено в описі, малоросійськими жителями “из высокой державы Ея Императорского Величества перешедших...”³¹.

Українські колоністи в зазначений регіон приходили як з Гетьманщини, так і, передусім, з сусідніх територій, що належали Польщі. Таке ж беззаперечне означення походження переселенців в документі пояснюється політичною ситуацією. Згідно з російсько-польськими міждержавними угодами адміністрації однієї сторони заборонялося селити у себе підданих іншої, тобто потрібно було б перевести частину поселенців на територію Польщі.

Захоплені поляками населені пункти знаходяться, переважно, вздовж Дніпровського узбережжя, новопоселені – вглиб території, вздовж притоки Дніпра р.Цибульник.

Відповідно поселення, які були заново відбудовані, знаходилися вздовж р. Тясмин, яка до XVIII ст. була природним і адміністративним кордоном з “Диким полем”.

На жаль, не зберігся подвірний реєстр, зроблений комісією під час опису, тому невідомою лишається кількість населення в регіоні на початку 30-х років.

Усі населені пункти, які згідно з описом знаходилися в межах Російської імперії, були відібрані від поляків. Володіння Власівської, Городиської, Кременчуцької і Потоцької сотень Гетьманщини знову повернулися у відання сотенних адміністрацій. Поселення ж, які утворилися за час панування поляків, з 1732 р. були підпорядковані владі представника Миргородської полкової канцелярії, який перебував у слобідці Криловській і виконував обов’язки сотника.

Південніше володінь Миргородського полку освоювали землі козаки і посполиті Келебердянської і Переволочинської сотень Полтавського полку. Кордони полтавських володінь проходять від Дніпра до дач Миргородського, далі до р. Кам’янки 30 верст, а від неї ще 25 верст до р. Малого Інгульця, далі вниз по Дніпру близько 30 верст.

Не зважаючи на протести Польщі, землі на південь від р. Тясмин опинилися під владою Гетьманщини; на кінець 1732 р. уже існували поселення: Крилів, Походіївка, Воробцівка, Андрусівка, Войтово, Стецівка, Нестерівка, Цибулів, Тонконогівка, Ковалівка, Глинське і ряд хуторів.

З цього часу представники козацької старшини почали активно підтримувати процес залюднення і розширення своїх правобережних володінь. На жаль, діяльність козацької адміністрації була зупинена політичними планами Російської влади, яка прийняла рішення утворити на території “Задніпровських місць” сербське військове поселення, що отримало назву Нова Сербія. Колонізація даного регіону, місце і роль української старшини у заселенні території і вплив переселенської політики Російської імперії на процес української колонізації чекають на своїх дослідників.

¹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // ЗІФВ. – 1929. – Кн. 24. – С. 207–302.

² Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–

XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – 222 с.; *Крикун Н.* Адміністративно-територіальне устро́йство Правобережної України в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 150.

³ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр.20316, арк. 44 зв.

⁴ Там само, арк. 43 зв.

⁵ Там само, спр. 11437, арк. 115.

⁶ *Крип'якевич І.* Історія України. – Л., 1996. – С. 286.

⁷ *Крикун Н.* Указ. соч. – С. 133.

⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 20316, арк. 43 зв.

⁹ Там само, арк. 44.

¹⁰ Там само, арк. 35зв.

¹¹ Там само, арк. 29.

¹² Там само, арк. 32.

¹³ Там само, арк. 29 зв.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. І, спр. 63, № 59314, арк. 35.

¹⁵ Пасека Богдана Хмельницького // Киев. старина. – 1901. – Т. 72. – № 1/3. – С. 4.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 2036, арк. 44 зв.

¹⁷ Там само, спр. 11437, арк. 222 зв.

¹⁸ Там само, арк. 223.

¹⁹ *Гуржій О.* Вказ. пр. – С.66.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11144, арк. 3.

²¹ *Крикун Н.* Указ. соч. – С.125.

²² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11144, арк. 3.

²³ *Шамрай С.* Вказ. пр. – С.210.

²⁴ ІР НБУВ, ф. II, № 1689, арк. 124, 129–130.

²⁵ Там само, № 1965, арк. 941.

²⁶ Там само, арк. 942.

²⁷ Там само, арк. 943.

²⁸ Там само, арк. 943–944.

²⁹ Там само, арк. 944.

³⁰ *Шамрай С.* Вказ. пр. – С.213.

³¹ ІР НБУВ, ф. II, спр. 1965, арк. 945.

Т. М. Бабару (Семесько)
*Київський національний університет
театру, кіно та телебачення
імені І.К. Карпенка-Карого*

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ СИНАЙСЬКОГО МОНАСТІРЯ
СВ. КАТЕРИНИ У ЄГИПТІ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
(ЗА НАСЛІДКАМИ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1997 р.)**

Нині діючий Синайський монастир св. Катерини знаходиться у центрі Синайського півострова. За легендою на найвищій на Синаї скелі були знайдені мощі св. Катерини і перенесені до монастиря Преображення. За різними відомостями він існує від третього століття, коли неофіти оселялися невеликими групами навколо скелі Хориф – біля “Неопалимої Купини”, в оазисі Фаран та в інших містах Південного Синаю¹. Починаючи від XI ст. монастир Преображення стає відомим, як Синайський монастир св. Катерини (далі – СМК).

Вивчення історії СМК є актуальним для історії церкви в Україні, оскільки греки, які жили в Києві, особливо у період панування Оттоманської Порти, тривалий час намагалися отримати юридично рівні із ніжинськими греками права, але зустрічали невдоволення серед київських міщан. Однією зі спроб забезпечити собі привілейоване положення у Києві було заснування грецької церкви, підпорядкованої СМК, а згодом надання їй статусу монастиря, який є метохі (τό μετόχι[ον] – монастирське подвор’є) від СМК². Якщо брати до уваги докази Л. Похилевича, то грецький монастир у Києві був заснований близько 1738 р. спочатку як парафіяльна церква для греків, які приїздили до міста³. У праці М.І. Петрова “Греческий Екатерининский монастырь в Киеве”⁴ наводяться фрагменти із різних джерел та посилання на документи, які свідчать про те, що безпосереднім засновником грецького монастиря у м. Києві був синайський чернець Євгеній, підтриманий київськими міщанами-греками та Рафаїлом Заборовським. Чернець Євгеній у 1736 р. при-

був із Синаї до Києва уповноваженим Синайського архімандрита Кирила саме для вирішення питання про утворення у Києві грецького монастиря за прикладом Ніжинського та Московського св. Миколи грецьких чоловічих монастирів. Документальна спадщина київських греків (книжно-рукописна та, певною мірою, архівні документи, що нині зберігаються в різних київських сховищах) вивчається київським дослідником Є.К. Чернухіним⁵.

Відомості ж про архів патронуючого СМК майже не зустрічаються в науковій літературі. Останні археографічні експедиції до СМК здійснювалися вченими в XIX ст. Серед них були такі російські дослідники, як єпископ Порфирій (Успенський), архімандрит та настоятель Російської духовної місії в Єрусалимі Антонін Капустін, професор Кондаков. Необхідність перевірки наявних та пошук нових документів, які стосуються історії синайських метох на території колишньої Російської імперії, зокрема й на території сучасної України, і стали головною причиною для проведення досліджень в архіві СМК в Єгипті. Дозвіл на проведення пошуково-дослідницької роботи, яка здійснювалася протягом 26.04 – 22.05.1997 р. автором цієї статті, дали Рада ченців СМК та архієпископ Синайський Доміанос. У зазначений період посаду наглядача за бібліотеками та архівом обіймав ієромонах Симеон, який люб'язно допоміг у пошуках документів, пов'язаних з історією України.

Дослідницька робота з архівом СМК ускладнювалася, перш за все, тим, що архів не є упорядкованим, не має пошукового апарату та будь-якого поділу на фонди, описи, справи. Донедавна (приблизно до 1995 р.) архів був "переукомплектований" одним із ченців. Документи, які протягом тривалого часу зберігалися в окремому приміщенні просто в стосах, було розподілено на "нові" (приблизно XVIII–XX ст., у папках, із зазначенням географічної або мовної приналежності) та на "старі" (до XVIII ст., у конвертах, із зазначенням подекуди теми та мови документа).

Документи грецькою мовою є частково упорядкованими: вони зберігаються у папках та конвертах і розподілені за тематично-хронологічним принципом. Документи іншими мовами майже не систематизовані, що пояснюється тим, що в СМК нині, очевидно, немає знавців іноземних мов.

Документи, що стосуються метохі у Києві, зберігаються в "російськомовному" фонді. Нами були проаналізовані дві папки, означені як "Російська № 1" та "Російська № 2". Це лише частина ве-

личезного архіву, яку ми змогли опрацювати під час експедиції. В ній відсутній будь-який тематичний поділ, із супроводжувальних документів є лише аркуш паперу, на якому вказано хронологічні межі та мову документів.

Власне архів СМК має щонайменше два архіви: “старий” – на Синайському півострові, у монастирі Св. Катерини, та “новий” – в Каїрі, у метосі від Синайського монастиря. Щодо каїрського монастирського архіву, то це папки, наповнені документами, які зберігаються в окремій кімнаті під контролем архієпископа СКМ Доміана.

У папці “Російська № 1” (далі – Папка № 1), яка нині є об’єктом дослідження нашої статті, зберігаються документи іспанською та італійською мовами від 1670 р., російськомовні – від 1732 р. до 1915 р. (найдавнішим серед останніх є “Опис майна Київського Синайського монастиря св. Катерини”, датований 1 січня 1732 р.).

Для обліку документів Папки № 1 застосовувалися фоліація, пагінація та подокументна нумерація. Головною причиною наявності багатоваріантності при здійсненні нумерації та неправильного поділу на окремі, незалежні один від одного матеріали слід вважати незнання мови документа. Іноді під номером одного документа зберігається декілька, або навпаки – декілька порядкових номерів фізично відповідають одному документу тощо. Так, документ № 1 – “Опис майна Київського Синайського монастиря св. Катерини” – пронумерований за аркушами як документи № 1–10. Прикладом подокументної нумерації у Папці № 1 є документ № 11 – “Лист-привітання Архієпископа Синая і божого дому Гори Синай і Райфо Кирила до Православних християн” (який є фактично другим за порядком документом після “Опису майна”). За таким самим принципом нумерація здійснюється від документа № 11 до № 37 (“Книга”).

Під час нумерації припускалися похибки й суб’єктивного характеру, зокрема, є пропуски номерів, після виявлення чого додавалися літерні номери. У № 65 “Контракт” підшито чотири контракти; № 27 та 28 – це один “Лист до ченців монастиря” та ін.

Проведення аналізу змісту документів у порівнянні із системою нумерації, паперу, чорнила, засобів письма та інших зовнішніх ознак дозволило уточнити кількість документів у Папці № 1: їх – 77 та ще один літерний, на відміну від вказаних на обкладинці 86-ти.

Документи зберігаються у порядку за системою їх фізичного накопичення у даній папці, про що свідчить зворотна хронологічна послідовність та зворотна нумерація документів. Це висвіт-

лює те, що архівні документи не систематизовувалися і науково не опрацьовувалися, а лише формально переглядалися та рахувалися.

На жаль, не завжди можна встановити авторство документів та дату їхнього написання, оскільки на документах вони не проставлені.

За видовою ознакою документи поділяються на листи, контракти, повідомлення, записки, відношення, доповідні, звіти, донесення тощо.

Найбільш репрезентативною групою є приватне листування. В листах приватного характеру, як правило, містилося прохання про спомин певних осіб за “здравіє” або за “упокой”, інколи засвідчувалося, що на користь СМК переказувалися відповідні кошти.

Офіційна документація представлена донесеннями, рекомендаціями, зверненнями та повідомленнями, через які розкривається статус СМК, регулювання внутрішнього життя, економічні питання, зокрема, фінанси та майно, стосунки із світською та духовною владою, іншими методами тощо.

Прикладом офіційних повідомлень може бути документ № 61 “Про вручення 27 вересня 1858 року ордена Олександра Невського архієпископу Синайського монастиря”. При цьому слід зауважити, що документ № 13 є чернеткою листа-відповіді імператору з подякою за вручення нагороди. Документ № 41 – це “Паспорт” на орден, який було вручено у 1733 р., та текст привітання з нагоди вручення.

Стосунки з іншими монастирями розкриваються у документах, складених румунською мовою. Так, наприклад, у них висвітлювалася діяльність Грецького Синайського монастиря у Галаці (листи-звернення, записки, донесення, доручення, контракти – № 45 (1861 р.), № 69–71 (1862 р.), № 75 (1862 р.), № 84 (1860 р.). Майново-грошові питання представлені у контрактах, які у Папці № 1 містяться за № 63, 65, 66, 84 (1858–1863 рр.), квитанціях про сплату коштів згідно з попередньо укладеним контрактом – № 76–81 (1860 р.). Важливим є документ № 82, який свідчить про те, що архімандритом Синайського монастиря св. Катерини у Румунії був Кирило.

Серед фінансових документів винятково інформативним є документ № 73 “Прохання до високопревосходительства стосовно відсотків з суми, що була внесена на збереження в казну 1845 р., 19 січня”. З документа стає ясно, що капітал у 30 тис. крб. сріблом 19 січня 1845 р. на прохання автора був внесений в казну, і білет (на час написання листа) зберігався в Азіатському Департаменті на вкладі монастиря Св. Катерини, що на Синайському півострові. Відсотки від суми передавалися автором документа у Азіатський

Департамент через імператорську місію з 1846 до 1854 рр. Від 19 січня 1854 р. виплати відсотків з внесеної суми припинилися, – саме з цієї причини і було написано документ № 73, який дає можливість визначити відсоткові ставки за різні роки.

Економічну звітність репрезентують документи Київського Синайського монастиря св. Катерини, наприклад, документ № 29 – “Звіт” від 12 липня 1854 р., у якому розписуються витрачені грошові суми (на будівництво та огорожу монастирських володінь безпосередньо біля самого монастиря та на його дачах); пояснюються причини “нерачительности” архімандрита Хрисанфа, зокрема описуються економічні умови, які склалися перед його приходом, та грошова сума, що лишилася на рахунку Київського Синайського монастиря св. Катерини; доповідається про будівельні роботи і кошти, витрачені на них архімандритом.

Значний інтерес становить листування між духовенством СМК та київським духовенством. Зокрема, слід вказати два листи митрополита київського Рафаїла Заборовського до архієпископа Синайського. У документі № 40 (“Лист митрополита Київського Рафаїла до архієпископа Синайської Гори” від 15 березня 1745 р.) митрополит повідомляє архієпископа про те, що до Правительствующого Синоду відіслано прохання про надання грецькій церкві у м. Києві статусу монастиря із зазначенням власного ставлення до цього митрополита. У документі № 39 “Лист від митрополита Київського Рафаїла до архієпископа Синайської гори” йдеться про кошти, надіслані на ім’я митрополита Київського від архієпископа Синайського (побіжно згадується ігумен Євгеній, який старанно веде будівництво церкви).

Листування між духовними особами з російських монастирів та СМК репрезентоване у документі № 31 – “Лист до ігумені Олімпіади”, яка відвідувала СМК.

Окремий комплекс складають листи до СМК та записки від мирян та осіб, які колись були у СМК на прощі. Як правило, зміст цих листів зводився до прохання помолитися за “здравіє” та “упокій” знайомих чи близьких. У випадках, коли лист писався напередодні свята, паралельно з проханням надсилалося поздоровлення. Документ № 24 “Лист від Марії Михайлівни Кузьміної” від 10 вересня 1891 р. є саме таким листом, де авторка просить помянути “за упокій” її чоловіка, та “за здравіє” її саму.

Знання деякими ченцями СМК російської мови обумовлювало

ту обставину, що інколи дописувачі свої листи надсилали на адресу СМК, але з позначкою на ім'я конкретних ченців. Прикладом таких листів можуть бути документи № 43 та 30 – “Лист отцю Григорію ризничому”.

Листи приватних осіб потрапили у сховище, безумовно, за певними критеріями оцінки їхньої цінності за тогочасними мірками. У більшості своїй збереглися листи постійних дописувачів та осіб, які відвідали СМК або переказували кошти (від 25 до 1 крб.) (листи № 35, 33, 16).

Окремий комплекс складають документи про формування бібліотеки СМК, які свідчать про джерела надходжень до російського фонду “старої” монастирської бібліотеки, зокрема про приватні дари російських книг. Література надсилалась як безпосередньо на ім'я архієпископа СМК для приватного користування, так і на користь монастирської бібліотеки. У супроводжуючому листі автор інколи подавав біографічну інформацію про себе, пояснював причини надсилання тієї чи іншої книги, просив висловити думку з приводу надісланих книг. Особливо інтенсивно відбувалося формування російського фонду “старої” монастирської бібліотеки у період правління патріарха Константина (? – 1858 р.). Виходячи з того, що патріарх власноручно здійснював листування та читав роботи російських авторів в оригіналі, можна стверджувати те, що він добре володів російською мовою. Про це свідчать документ № 60 – анонімний лист до патріарха Константина про надсилання деяких книжок, а також листи № 62 від 6 лютого 1858 р. та № 51 від 31 липня 1845 р. про дари російських книг. Документ № 50 – “Копія з відношення на бланку” засвідчує те, що при приватному листуванні та при переправленні приватних бандеролей використовувалися державні “шляхи”. Так, відношенням на бланку Міністерства іноземних справ від 9 лютого 1845 р. повідомляється про те, що книжка під назвою “Описание Константинополя” отримана.

У Папці № 1 зберігаються документи, які опосередковано містять біографічні дані стосовно ченців СМК. Так, документ № 57 – “Список з відношення” Св. Синоду від Преосвященного Філарета, митрополита Київського, від 23 серпня 1854 року за № 6371, де містяться відомості про діяльність архімандрита Київського Синайського монастиря Хрисанфа та його добрі вчинки, зокрема будівництво грецьких монастирів у Києві та Ніжині.

Про будівництво монастирських споруд розповідає документ

№ 53 – “Лист-відповідь настоятеля Синайського монастиря”, який стосується вирішення питання влаштування у СМК необхідних п’яти келій, будинку для архімандрита та дзвінниці, пояснюються причини, згідно з якими не є можливим перевести Київський Синайський монастир св. Катерини до м. Ніжина. З’ясовується, що пропозицію щодо переведення Київського Синайського монастиря висував перед Св. Синодом митрополит Київський, який просив згоди патріарха Константина на перехід із Києва метохії Синайського монастиря св. Катерини до м. Ніжина.

Щодо питання земельної власності СМК за межами власне Синайського півострова, то документ № 38 – “Копія листа” дає можливість стверджувати те, що у 1709 р. у м. Сандоріні у власність СМК була передана церква.

Судові документи, зокрема позови, мають велике джерелознавче значення. Так, документ № 14 – “Лист обґрунтування позову” містить інформацію про засоби повернення СМК втрачених володінь, розкриває права архімандрита, який може діяти лише разом із братією СМК, а укласти “сам собою” угоди не може, тому всі питання повинен узгоджувати із Синайською Общиною.

За допомогою епістолярних документів є можливість частково поперсонально простежити осіб, які відшкодовували певні кошти та церковні речі на користь СМК. Документ № 22 – “Лист до архімандрита Іокима” репрезентує собою лист за підписом київського митрополита Євгенія. Автор листа говорить про те, що він хотів би надіслати ікону “Успіння”, вишиту бісером, але не знає, яку бажав би мати архімандрит – велику чи малу. У документі № 36 – зверненні до Миколи Даниловича говориться про раку для решток Св. Катерини. Автор листа зазначає точні розміри, які повинна мати рака. Лист завірений підписом архімандрита Макарія. У документі № 34 – “Листі до отця Віталія ризника” від 14 липня 1865 р. повідомляється, що автор разом з міщанкою м. Сімбірськ Натальєю Антонівною Члорновою жертвують корону для решток Св. Катерини, посуд для церкви, ложечку, дві тарілочки та кредитний квиток на 10 крб.

Отже, слід відзначити, що “російські” папки є лише частиною архівних документів СМК, що стосуються історії церкви в Україні. Вони відображають його діяльність переважно у ХІХ ст. Архів формувався безпосередньо ченцями СМК, тому визначеної системи чи принципу, згідно з яким документи були накопичені, а в по-

дальшому розкладені за папками та пронумеровані, простежити майже неможливо. Відсутність фахівців-архівістів на момент упорядкування архіву стало причиною того, що “справи” в архіві СМК є несистематизованими, відсутні каталоги та описи, тому скласти повне уявлення про склад і зміст документів неможливо. До так званих “російськомовних” віднесені як кириличні тексти, так і ті, мова яких була незрозумілою упоряднику (в тому числі – французька, румунська, англійська, португальська, іспанська). Нумерація документів також не уніфікована, що призвело до великих розбіжностей у нумерованій та фізичній кількості документів архіву СМК.

Архівні документи СМК – це важливі джерела з історії церкви в Україні, тому його архів потребує подальших ґрунтовних досліджень, що є аргументом для проведення майбутніх експедицій.

¹ *Архимандрит Порфирий*. Путешествие по святой земле // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1889. – Ч. 60, отд. 2. – С. 167.

² Найчастіше в історіографії зустрічається назва не Синайський, а грецький монастир.

³ *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева : Прил. и нынешние их состояние и средства содержания приходов. – К., 1865. – С. 185.

⁴ *Петров Н. И.* Греческий Екатерининский монастырь в Киеве // Тр. Киев. духовной акад. – 1896. – Т. 1. – С. 55–112.

⁵ *Чернухін Є.К.* Книжкова спадщина греків України (Монастир св. Катерини в Києві) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 262–280; Грецькі актові документи і листи з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН УРСР : Кат. рукописів XVI–XIX ст. / Уклад. К.Є. Чернухін. – К., 1991; *Чернухін Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві : Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. – К., 2002. – 326 с.

Л. В. Скрипка
кандидат біологічних наук
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

**ФОНДИ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ
У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ
АКАДЕМІЇ НАУК В 20–30-х роках ХХ ст.**

Дослідження історії біологічної науки в Україні має усталені традиції: ґрунтовні наукові праці присвячувалися як висвітленню певних напрямів біологічної науки, науковим та навчальним установам, так і окремим фахівцям-біологам. Слід відзначити, що період від 1918 до 1941 рр. є одним з найменш вивчених. Причина цього полягає у обмеженій джерельній базі, яка має значні лакуни в документальних комплексах, що пояснюється складними соціальними умовами цього часу, передусім революційними подіями 1917–1920 рр., репресивною державницькою політикою та постійними реформуваннями академічної системи в 20–30-х роках ХХ ст. Ці загальновідомі для сучасної історичної науки явища потребують, однак, уважного вивчення та копіткої праці стосовно виявлення джерельної бази з історії біології. Загальний огляд документів з історії УАН–ВУАН та публікація окремих документів вже здійснювалися у виданні “Історія Національної академії наук України”¹. У науково-довідковому апараті до зазначеного видання² було подано огляд історії формування архівного фонду НАН (1918–1933), зібрано бібліографію праць академічних учених, у тому числі біологів, а також уміщено міжархівний покажчик документів з історії НАН України. Хоча ця інформація не претендує на вичерпність, разом з тим, навіть і побіжного ознайомлення вистачає для усвідомлення обмеженості джерел з історії розвитку біологічної науки в досліджуваному періоді в системі ВУАН.

У 20–30-х роках ХХ ст. в Україні після деструктивних соціальних змін почали паралельно, однак у тісному взаємозв’язку, складатися дві важливі складові біологічної науки – вузівська та академічна, формуватися основні її інституції, напрацьовуватися форми

й методи співпраці, що з деякими змінами збереглися й донині. В Києві провідними центрами біологічної науки стали Університет та Всеукраїнська академія наук. Основною особливістю цього періоду стало те, що українські академічні та університетські вчені співпрацювали іноді навіть у штатах обох установ: ВУАН не лише давала можливість університетським викладачам працювати в академічних інституціях, а й під час реорганізаційних реформ 30-х років направляла свої кадри та деякі підрозділи до Університету.

У цей період у складі Другого відділу ВУАН функціонувало декілька установ біологічного спрямування, зокрема: *Лабораторія біохімії* (була створена 12 листопада 1931 р., від 13 лютого 1934 р. увійшла до складу Інституту біохімії); *Акліматизаційний сад* (був створений проф. М.Ф. Кащенком у 1915 р., від 30 листопада 1918 р. перебував у складі Академії; 1922 р. – Кабінет акліматизації, 1929 р. – Музей акліматизації; від 13 лютого 1934 р. увійшов до складу Інституту ботаніки); *Комітет для вивчення фауни України* (існував від 22 березня 1919 р.; 1919 р. – Біологічна секція, згодом – Комісія для вивчення біології тварин); *Зоологічний музей* (заснований 22 березня 1919 р., у 1931 р. увійшов до складу Інституту мікробіології та епідеміології); *Зоологічна секція* (перейшла від УНТ 1 червня 1921 р., у 1922 р. приєднаний до Зоологічного музею); *Інститут мікробіології ім. Ф.З. Омельченка* (функціонував з 18 липня 1921 р., у 1925 р. його очолив І.І. Шмальгаузен, з 8 квітня 1931 р. переданий до складу установ Біо-зоологічного циклу Першого Природничо-технічного відділу); *Дніпровська біологічна станція* (Прісноводська станція, Дніпрянська біологічна станція); *Одеська приморська біологічна станція* (Лиманно-біологічна станція); *Мікробіологічна комісія* (створена 1929 р., при Комісії функціонувала мікробіологічна станція, від 1930 р. приєднана до Кафедри епідеміології та мікробіології на чолі з Д.К. Заболотним, 8 квітня 1931 р. увійшла до Медичного циклу Першого Природничо-технічного відділу, від 1934 р. увійшла до складу Інституту мікробіології та епідеміології); *Ботанічний сад* (заснований 18 січня 1918 р. на чолі з В.І. Липським); *Комісія для вивчення флори України* (створена у 1919 р. на чолі з акад. О.В. Фомінім; від 1922 р. передано до Ботанічного кабінету (музею) та Гербарію); *Ботанічна секція* (функціонувала від 1921 р. на чолі з О.А. Янатою, у 1922 р. припинила діяльність та відновлена як Ботанічне товариство при ВУАН у 1925 р.); *Ботанічний кабінет та Гербарій* (заснований 1922 р., директор В.І. Липський, з 1928 р. – Ботанічний музей, у 1930 р. Кабінет та Гербарій приєднано до Кафедри квіткових рос-

лин, від 1931 р. об'єднані з Інститутом ботаніки з філіями у Харкові та Одесі); *Комісія підсоочки та її впливу на дерево* (працює від 1926 р. на чолі з Є.П. Вотчалом, з 1929 р. приєднана до Кафедри біології сільськогосподарських рослин, з 1931 р. – до складу Біоботанічного циклу Першого Природничо-технічного відділу, у 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Лабораторія фізичної фізіології рослин* (Лабораторія фізіологічна) (створена 1929 р. на чолі з акад. М.Г. Холодним, з 1930 р. приєднана до Кафедри фізичної фізіології рослин, з 1931 р. – до складу Біоботанічного циклу Першого Природничо-технічного відділу, від 1934 р. – до складу Інституту ботаніки); *Комісія вивчення сортів сільськогосподарських рослин та врожаю* (працює від 1929 р. на чолі з акад. Є.П. Вотчалом, з 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Лабораторія фотосинтезу* (заснована 1929 р., приєднана до Кафедри хімічної фізіології рослин акад. М.В. Любименка, з 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Кафедра генетики і селекції* (функціонує від 1930 р., у 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Комісія експериментальної біології та генетики* (існує з 1923 р.)³.

У складі академічної біологічної науки досліджуваного періоду працювали такі видатні вчені, як М.Ф. Кащенко, М.М. Воскобойников, І.Я. Северьов, В.В. Добровлянський, М.В. Шарлемань, В.О. Караваєв, Д.К. Заболотний, А.М. Окснер, Д.К. Зеров, О.В. Фомін, О.А. Яната, В.І. Липський, Є.П. Вотчал, М.Г. Холодний, В.М. Любиманко Є.В. Зверезомб-Зубовський, М.М. Підоплічко та ін. Майже всі вони одночасно викладали в Університеті.

Важливе значення для встановлення етапів розвитку біологічної науки мають архівні джерела з історії науки, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Інституту рукопису та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, в яких зберігаються архіви УАН–ВУАН, особові архівні фонди визначних діячів біологічної науки, а також Президії НАН України та Державного архіву м. Києва, де міститься архів університету. Крім того, багато документів нині знаходиться у відомчих архівах Інститутів зоології, ботаніки, біохімії.

Так, у ЦДАВО України основна інформація зберігається у ф. № 166 “Народний комісаріат освіти УРСР”, де відклалися організаційно-розпорядча документація УАН–ВУАН, надіслана до керівних органів, а також документи, створювані керівними органами стосовно завдань, пов'язаних з питаннями організації та керівництва

наукою. Без урахування цього комплексу внутрішні документи української біологічної науки не завжди в змозі об'єктивно, з точки зору історизму, висвітлювати як вузлові, так і другорядні питання. Розпорядчі документи – декрети, постанови, протоколи – відправлялися в копіях до УАН–ВУАН і відкладалися в документальних комплексах Спільного зібрання академії (1918–1928) та Президії (1929–1934).

Документи про розбудову національної науки у 1918 р. відклалися у ф. № 2201 “Міністерство народної освіти і мистецтва Української Держави”, де міститься інформація стосовно підготовчого процесу до створення УАН у м. Києві (оп.1, спр. 1, 92, 117, 135, 136; оп. 2, спр. 7, 224). Серед цих документів слід звернути увагу на важливі документи 1918 р., що стосуються відведення території Кадетського гаю для УАН та її установ, Акліматизаційного саду (оп. 1, спр. 13-а, арк. 2 зв., спр. 136, арк. 1–1 зв., оп. 2, спр. 7, арк. 64–65), а також про відведення земельних площ під обсерваторію і Ботанічний сад на території Києво-Печерської лаври, штати та витрати Ботанічного саду (оп. 1, спр. 135, арк. 48; спр. 136, арк. 3–3 зв.; оп. 2, спр. 7, арк. 19); про порятунок національних заповідників, зокрема “Асканії-Нови” у складний період боротьби різних влад (оп. 1, спр. 5, арк. 73 зв.).

Документи 1919 р. (Пояснювальна записка до Законопроекту Директорії УНР) свідчать про рішення передати в користування Київському університету Кадетського гаю (ф. 2582, оп.1, спр.2, арк. 31).

У фонді ВУЦВК (ф. 1) та Раднаркому УРСР (ф. 2) відклалися документи, що стосуються майна та матеріального забезпечення академіків і академічних установ, забезпечення їх медичним обслуговуванням; положення про ВУАН, статuti та бюджет академії, листування, (ф. 1, оп. 2, спр. 1690, 3884 та ін.; ф. 2, оп. 2, спр. 9, 20, 388, 660, 685; оп. 3, спр. 342 та ін.).

Важливі матеріали про діяльність Академії наук у 1919–1933 рр. зберігаються у фонді НКО УСРР (ф. 166). У березні–серпні 1919 р. було ліквідовано установи Міністерства народної освіти й мистецтва Української Держави. Через це певна частина документів за 1918–1919 рр. потрапила у розпорядження Наркомосу. У структурному підрозділі фонду НКО – Відділі вищих шкіл – відклалися документи про діяльність ВУАН за 1919–1920 рр., хоча чіткої структурованої освіти ще на той час не існувало. 20 серпня 1920 р. для координування загальноосвітньої і виробничо-навчальної роботи в Україні було створено Комітет наукової та професійно-технічної освіти

(Укрголовпрофос) НКО, а в 1921 р. при ньому, як структурний підрозділ, організувався Науковий комітет, якому підпорядковувалися УАН та інші наукові організації. З кінця 1924 р. його було реорганізовано в Головнауку НКО, у віданні якої наукові та освітні установи перебували до 1934 р. У ф. 166 відклалися документи про нагальні потреби ВУАН за зазначений період: стосовно виділення коштів на діяльність установ, клопотання про надання приміщень, штатні розклади, поіменні списки співробітників установ, проекти статутів ВУАН, які опрацьовувала академічна комісія в 1921 р., та в 1925–1927 рр. (оп. 1, спр. 46, 53, 146, 270, 603, 1166; оп. 2, спр. 4). У фонді зберігаються матеріали щодо об'єднання установ УАН і УНТ (оп. 4, спр. 244), документи про утворення науково-дослідних кафедр (оп. 2, спр. 451). Матеріали про проведення Всеукраїнського Наукового конгресу з питань планування наукової роботи містяться в описах 2 (спр. 451–453), 4 (спр. 244 та ін.).

У 1921–1930 рр. фонд поповнився значною кількістю документів, які висвітлюють умови становлення ВУАН, розкривають зміст наукової та видавничої діяльності. Найінформативнішими з них є постанови РНК про розвиток науково-дослідних установ м. Києва (спр. 1154), інструкції НКО, звідомлення ВУАН за 1918–1923 рр. і документи про роботу науково-дослідних установ академії (оп. 3, спр. 412–414; оп. 4, спр. 240, 244; оп. 10, спр. 551) та вузів (оп. 2, спр. 454–4881, спр. 1172–1187; оп. 3, спр. 411; оп. 9, спр. 531–587). Плани робіт структурних підрозділів вузів (оп. 5, спр. 442–473, 750, 752–757, 760) розкриваються у документах, зокрема, науково-дослідної кафедри ботаніки і Ботанічного саду (оп. 2, спр. 1187), зоології (оп. 3, спр. 425), кафедри ботаніки (оп. 4, спр. 274–275), у доповідній записці М.Ф. Кашенка про роботу Акліматизаційного саду за 1922 р. (оп. 4, спр. 244, арк. 256) та звіт про діяльність саду за 1923 р. (оп. 2, спр. 451, арк. 395–396). У документах можна знайти інформацію про сприяння роботі біологічних станцій, зокрема, Дніпрянської біологічної станції за 1919 р. (оп. 1, спр. 282, арк. 1–3). Там само зберігаються документи про діяльність Київської асоціації зоологів при ВУАН за 1922 р. (оп. 2, спр. 451, арк. 474), Науково-дослідної кафедри біології в Одесі 1924 р. (оп. 2, спр. 1190, арк. 38–39), Інституту мікробіології, про переведення з Ростова до Києва проф. М.Г. Штуцера на посаду директора Мікробіологічного інституту ВУАН (ф. 166, оп. 6, спр. 7457, арк. 32; спр. 7458, арк. 2), доповідна записка Неодмінного секретаря ВУАН до НКО про стан вивчення флори України (оп. 4, спр. 953, арк. 48), а також

матеріали про організацію Інституту експериментальної біології у Харкові в 1930 р. (оп.6, спр. 9108, арк. 5).

В архіві є документи про діяльність Інституту мікробіології в 1924 р. (ІР НБУВ, ф. Х, спр. 26294, арк. 10–11), повідомлення про заснування в Празі Українського біологічного товариства 28 червня 1924 р. (ІР НБУВ, ф. І, спр. 26307), звіт М.Ф. Кащенко про роботу в складі ВУАН від 2 лютого 1930 р. (ІР НБУВ, ф. Х, спр. 35135, арк. 8–13), лист директора Ботанічного саду СРСР акад. АН СРСР Б.О. Келлера до О.В. Фомина з пропозицією включити наукову працю “Рослинність України” у випуск академічної серії АН СРСР (ІА НБУВ, ф. 10, спр. 79, арк. 3).

Обставини створення нових академічних установ можна відтворити за різноманітними документами – зверненнями, обґрунтуваннями і висновками щодо них НКО УСРР, Головпрофосу, Наукового комітету, Головнауки, а також статутами, положеннями, кошторисами, пояснювальними записками (оп. 2, спр. 451; оп. 4, спр. 241, 953; оп. 8, спр. 34).

Наукові зв’язки українських учених, відрядження на всесвітні конгреси, обмін літературою, вступ до наукових міжнародних товариств відтворені в таких документах, як рішення НКО, зокрема Головпрофосу, протоколи, постанови, документи про надання коштів на відрядження, звіти про поїздки (оп. 2, спр. 451; оп. 4, спр. 235, 244, 277; оп. 5, спр. 724; оп. 7, спр. 647–649, 650, 653; оп. 8, спр. 494–499, 502–503; оп. 9, спр. 419–424; оп. 10, спр. 552, 558).

Забезпечення умов життя вчених України, їхніх прав та потреб висвітлюється у документах ф. 331 “Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР”. У фонді відклався комплекс декретів, постанов, протокольних рішень, наказів, розпоряджень ВУЦВК, РНК УСРР відносно поліпшення побуту вчених, їхнього медичного обслуговування, призначення персональних пенсій, про створення будинків відпочинку, санаторіїв (оп. 1, спр. 8–11, 46–47, 23–26, 28, 48, 61, 131–133, 181–195, 265–266).

У фонді зберігаються документи Експертної комісії ВУКСВ, яка присвоювала різні ступені кваліфікації науковим працівникам (протоколи та матеріали до них, рішення комісії), матеріали про призначення премій за кращі наукові роботи, про надання матеріальної допомоги українським ученим зарубіжними організаціями (оп. 1, спр. 22, 64 – 66, 135, 137).

Такі ж документи стосовно діяльності Експертно-кваліфікаційної комісії відклалися в описах 4–9 (оп. 4, спр. 952, 955; оп. 5,

спр. 806–815; оп. 6, спр. 676–677, 679–681; оп. 7, спр. 626–642; оп. 8, спр. 466–470, 477–482; оп. 9, спр. 391–398).

Найзначніший за обсягом фонд, в якому відклалися документи з історії академічної науки в Україні за 1918–1933 рр., – це “Архів АН УРСР” (ІР НБУВ, ф. Х), що зберігає близько 38 тис. справ з понад 51 установи та 10 наукових товариств. Науково-інформативними є звіти Ботанічної, Зоологічної та Геологічної секцій, доповідь голови Ботанічного саду О.А. Янати про заснування при УАН Флористичного комітету, доповідна записка І.І. Клодницького про скорочення курсу лекцій з експериментальної біології та генетики в ІНО; важливе значення мають також індивідуальні плани співробітників установ.

Комплекс у понад 2600 справ складають документи з діловодства Українського наукового товариства за 1907–1921 рр. Діяльність Відділу природничих наук УНТ розкривають протоколи установчих зборів та засідань Ради Відділу, засідань секцій (1918–1920), звіти та повідомлення окремих осіб і секцій, біографічні матеріали щодо діяльності Відділу природничих наук та документи про вступ окремих осіб до УНТ (заяви, автобіографії, списки наукових праць та рекомендації дійсних членів, списки членів і співробітників товариства).

Історія української біологічної науки 20-30-х років ХХ ст. відображається у звітах про роботу Гідробіологічної станції ВУАН за 1934 р., коротких відомостях про роботу Інституту зоології та біології АН УСРР за 1933–1935 рр., доповідних записках АН УСРР до ЦК КП(б)У про роботу академії за 1935 р., звітах Інституту зоології та біології за 1936 р., звітах Відділу біологічних наук АН УРСР про науково-дослідну роботу за 1938 р.

У цей період біологічна наука розвивалася в умовах постійних реорганізацій та реформ, що не завжди мали позитивний вплив на наукові кадри та результати досліджень. Реконструкція джерельної бази стосовно становлення та розвитку національної науки є важливим завданням українських істориків.

¹ Історія Академії наук України, 1918–1923 : Документи і матеріали. – К., 1993; Історія Національної академії наук України, 1924–1928 : Документи і матеріали. – К., 1998; Історія Національної академії наук України, 1929–1933. – К., 1998.

² Історія Національної академії наук України, 1918–1933 : Наук.-довід. апарат. – К., 2002.

³ Історія Національної академії наук України, 1929–1933 : Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 507–510.

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕК ТА ІСТОРИЧНИХ КОЛЕКЦІЙ

Ю. П. Ясіновський

доктор мистецтвознавства
Львівська державна музична академія
імені М.В. Лисенка

ДРУКАРНЯ І БІБЛІОТЕКА СВЯТОУСПЕНСЬКОЇ УНІВСЬКОЇ ЛАВРИ

Унівський Святоуспенський монастир (тепер Лавра) на Львівщині здавна славився друкарнею та бібліотекою. Друкарня тут працювала понад сто років (з перервами). Її видання відзначалися ретельною редакторською працею й увагою до літургійної і богословської літератури¹. Початки друкарні пов'язані з іменем львівського єпископа Арсенія Желиборського, який переніс до Унева свою друкарню зі Львова, де у 1648 р. побачило світ її перше видання – Псалтир. У передмові друкаря Андрія Скольського йшлося про серйозні видавничі плани цієї друкарні як “книготорної і піснетворительної”². Згодом тут були надруковані Акафисти (1660) з передмовою Арсенія Желиборського, а постійне книгодрукування започаткував новий архимандрит Варлаам Шептицький, який 1669 р. отримав королівський привілей на друкарню. Розуміючи непрості конкурентні відносини з друкарнями Львова і Києва, Унівська друкарня зуміла виробити чітку програму видання книг: переважно дешеві малоформатні видання та підручники – Псалтирі, Часослови, Молитовники, Акафісти, Букварі. 1673 р. тут було надруковано дві книги сучавського митрополита Досифея: “Акафист і молебєн Пресвятій Богородиці і прочія спасительная мольби” та віршований Псалтир³. Важливою рисою унівських видань було також намагання видавати українською мовою богословські та катехитичні праці: передрук київського видання “Виклад о церкві” Феодосія Софоновича, до якої включено у перекладі українською книжною мовою *Життя князя Володимира* (1670). Пізніше, 1680 р. було надруковано “Зерцало до преїзріння і латвійшого зрозуміння віри святої” Йосифа Шумлянського і також українською мовою, з додатком київського пере-

друку твору Сильвестра Косова “О мистиріях”. За благословенням перемишльського єпископа Іннокентія Винницького 1685 р. опубліковано Катехизис, до якого додано трактат “Наука або способ диспуовання на смерть кожному християнину”. У 90-х роках було передруковано два популярні видання Кирила Транквіліона Ставровцького – *Зерцало богословії* (1692) та *Євангеліє учительне* (1696)⁴.

У 90-х роках в Унівській друкарні було розпочато підготовку до видання першого нотного Ірмологіону, який з’явився 1700 р. у перенесеній з Унева до Львова друкарні єпископа Йосифа Шумлянського⁵. Таким чином, був реалізований первісний видавничий проект Андрія Скольського з видання нот.

Протягом наступних трьох десятиліть друкарня не діяла і друкування книг відновилося лише у 1732 р., продовжуючи попередню практику малоформатних богословсько-катехитичних і літургійних видань.

У бібліотеці Унівського монастиря свого часу знаходилися пергаментні *Буцацьке євангеліє* XIII ст. і *Пандекти Антіоха Чорноризця*, переписані 1307 р. Марком *мнихом*, ймовірно, для Унівської лаври⁶, які нині зберігаються у Національному музеї у Львові. Для поповнення бібліотеки багато зусиль доклав галицький митрополит Михайло Левицький († 1858 р.). Обравши для себе місцем постійного перебування Унівську лавру, він відновив монастир, а також побудував митрополичі палати, де розмістив бібліотеку, яку постійно поповнював, дбайливо реставруючи пошкоджені книги. Свої книги маркував штампом *Ex Libris M. M* (“з книг митрополита Михайла”). Тут і помер і похований у крипті Успенської церкви, про що повідомляє встановлена меморіальна плита: “Здѣ починаєть въ Бозѣ его еміненція високопреосвященний Міхаиль Левицкій святой римской церкви кардиналь митрополитъ галицкій архієпископъ лвовскій єпископъ каменецкій его цісарско-королівський апостолярій дѣйствителный тайный совѣтникъ цісарского австрійского ордена Леополда великокрестникъ королевствъ Галиціи и Володомеріи примась святого богословія доктор рожденъ въ Ланчинѣ дня 14 августа 1774 упокоилъся въ Уневѣ дня януарія 1858”.

Згодом бібліотека перейшла до митрополичого двору у Львові і її поповнювали наступні митрополити. Так, митрополит Андрей Шептицький, заснувавши Національний музей у Львові, подарував українському народові також митрополичу колекцію рукописів і стародруків, яка сьогодні є однією з найбільших збірок рукописів і стародруків в Україні.

У радянський час монастирська бібліотека швидко перестала існувати. Багато книг було знищено, чимало розкрадено, і лише дещо встигли сховати ченці та жителі Унева та навколишніх сіл. Після повернення у 1991 р. монастирських будівель ченцям переховуване майно, зокрема, церковні книги, повернуто їх колишнім власникам. Зокрема, були повернуті найбільші святині Лаври: храмова ікона Пресв. Богородиці з коштовними срібними шатами та величезного формату напрестольне Євангеліє київського друку 1707 р. Євангеліє врятували жителі села Унева – спершу довгі роки книгу у стелі сіней власної хати переховувала родина Лесіцьких, а пізніше старенька вдова Ксеня Чабан⁷. До бібліотеки Лаври повертаються як її власні книги, так і надходять нові дари від різних релігійних громад та окремих осіб.

Сьогодні у колекції стародруків Унівської лаври, що налічує 196 книг, переважають львівські та почаївські видання XVII–XVIII ст.; є також київські, унівські, декілька білоруських та російських. Серед київських видань варто відзначити Анфологійон 1619 р. (третє видання у Києві взагалі, Стд. 8), Службник 1629 р. (Стд. 63), Євангеліє учительне 1637 р. (Стд. 97) та ін. Цікавий слід подій останньої війни залишився у вигляді пробитої наскрізь осколком грубезної книги Октоїха почаївського друку 1758 р.: осколок гарматної бомби застряг у нижній оправі. Біля осколка хтось написав по свіжих подіях: “14 серпня 1944 [року] була війна осколок з ...” (далі не дописано, Стд. 110).

Зберігаються тут також нотолінійний Ірмолой середини XVII ст. з багатою мелізматичними прикрасами мелодикою і досить архаїчними елементами мови у вигляді хомонії (Рук. 1).

Особливо раритетним є київське Євангеліє 1707 р. з прекрасним срібним окладом києво-печерських майстрів (Стд. 139). 1715 р. це Євангеліє у секстернах придбав унівський ієромонах Лаврентій. Згодом книгу знову повезли до Києва, де над оправою та її оздобою трудилися лаврські майстри. Ними був виготовлений дорогоцінний срібний оклад з монограмою майстра ІСН. 1741 р. Євангеліє знову повернулося до Унівського монастиря і служило як напрестольне у Святоуспенській церкві монастиря. За каталогом Яким Запаса та Ярослава Ісаєвича⁸ відомо лише три примірники цього друку: Києво-Печерського історико-культурного заповідника⁹, Чернігівського історичного музею¹⁰ та Бібліотеки Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі. Отже, віднайдений Унівський примірник є четвертим з відомих. Подаємо короткий опис пам’ятки.

За митрополита Михайла Левицького книгу поновлено, зокрема, ошатну оправу, про що повідомляє кириличний запис XIX ст., починаючи з арк. 14: "Я понеже долговременнымъ оупотребленіємъ и азамить сотреса и много сребренныхъ вкладковъ изгъбьса, сего ради ѡновлена бысть сіа книна ѡуггеліа (!) рокѡ ѡ Рождества Хрістова даѡле [1835] / мѣсца ноемберіа. Оупотреблено же на шесть на десять новыхъ скобей оукорене Книги, и на направо оучербленныхъ ѡ борковъ сребра лотовъ вѣдѣнскихъ кѣ [22], а на изображеніе С. Архїстрати / га Міхана лотвъ И-е-с. Кспнѡ тридесать -е-с. лотвъ, за золотыхъ рейскихъ лѣс [36] и грайцарвъ кѡ [24], / монети сребренной - златарѡ далоса за роботѡ кї [28] золотыхъ рейскихъ и лѣс [36] грайцарвъ тоей / же монети - Язамить кшштоваль дї [14] золотыхъ рейскихъ

и граицарѡвъ ѿ [30] монети сребреннѡй, / а робота книгоѡзатеѡѡ ѿ [11] золотыхъ рейскихъ сребренныхъ. Все сіе заплатилъ смиренній / Архієрей Міхаилъ Левѣцкій Митрополитъ Галицкій, Архієпископъ Львовскій, Єпископъ Ка / менца Подольскаго, Єго Кес: Крал: Милости Дѣйствителній тайній Совѣтникъ, в честь и / хвалѡ Бога къ Благолѣпію Храма Оуспенія Престыѡ Бѣты въ Оуневѣ, а за ѡпещеніє всѣхъ / грѣховъ своихъ. Аминь”.

Те, що Унівський монастир придбав для свого вжитку, та ще й у якості напрестольної книги, видання православної друкарні свідчить про те, що в культурно-мистецькому прояві та й великою мірою у релігійному, істотного протистояння на початку XVIII ст. в Україні вже не було. Культурна єдність, єдність мистецьких уподобань виявилися сильнішими від релігійних непорозумінь.

Сьогодні Святоуспенська Унівська лавра знову відроджується. Вона знову стає одним з важливих духовних центрів Української греко-католицької церкви. А її Студійський чин спонукає до глибшого усвідомлення візантійської основи Української Церкви, її давніх богослужбових форм, використання церковнослов'янської мови у службах, молитвах і співах, у відтворенні давніх форм ірмолійного (монодичного) співу. Усвідомлення свого минулого зобов'язує.

¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. – Л., 1925. – С. 176–178; Те саме. – К., 1994; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С. 218–219, 276–278.

² Ісаєвич Я. Вказ. пр. – С. 218–219.

³ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, вид. на Україні. – Л., 1981. – Кн. 1. – № 511, 512; Ісаєвич Я. Вказ. пр. – С. 276–277.

⁴ Ісаєвич Я. Цит. пр. – С. 276–278.

⁵ Видашенко М. Йосиф Городецький – засновник східнослов'янського наборного нотодрукування // Книгознавство та бібліографія. – К., 1983. – С. 146–150; Теж // Калофонія. – Л., 2002. – Ч. 1. – С. 252–255; Ясіновський Ю. Львівські нотні першодруки // Калофонія. – Л., 2002. – Ч. 1. – С. 25–36.

⁶ Мицько І. Святоуспенська лавра в Уневі. – Л., 1998. – С. 62–63.

⁷ Там само. – С. 106.

⁸ Запаско Я., Ісаєвич Я. Цит. пр. – № 825.

⁹ Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст. : Кат. / Авт. тексту та упоряд. М.М. Кубанська. – К. 1971. – С. 77, № 81.

¹⁰ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею : Кат. / Упоряд. С.О. Половникова, І.М. Ситий. – К., 1998. – С. 30, № 39.

С. О. Булатова
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

ДО ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕКИ СТАНІСЛАВА ЯНА ЯБЛОНОВСЬКОГО, КРАКІВСЬКОГО КАШТЕЛЯНА

Історико-книгознавча реконструкція бібліотечного зібрання польських магнатів Яблоновських, що зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, неможлива без дослідження бібліофільства окремих представників роду.

Суттєву роль в історії родового зібрання відіграв Яблоновський Станіслав Ян на Яблонові та Острозі герба “Прус III” – йому належить формування ядра бібліотеки Ляховецького замку. Для висвітлення формування світогляду, літературних і наукових уподобань цієї особистості зупинимось на фактах біографії, передусім стосовно освіти.

С.Я. Яблоновський народився 3 квітня 1634 р. у родовому маєтку Лучі у сім’ї Яна Станіслава, коронного мечника, та Анни Остророг. Після ряду трагічних подій – смерті батька у 1647 р. і спалення селянами Лучі у 1648 р. – Станіслав Ян був відправлений до Кракова для навчання в університеті¹. Однак М. Вагнер, дослідник військової діяльності С.Я. Яблоновського, справедливо вважає, що його краківські студії слід пов’язувати не з університетом, а з Новодворським колегіумом – середнім навчальним закладом гуманітарного профілю, де навчалися сини шляхти й магнатів (зокрема, родичі Станіслава Яна за матір’ю – Остророги)². Навчання у Новодворському колегіумі тривало чотири – шість років: від класу граматики – до класу діалектики. За програмою в класі граматики вивчалися основи латини, біблійної історії, далі, в класі поетики, – класичні автори (Вергілій, Гораций, Клаудіан та ін.), грецька мова, історія та математика; в класі риторики – промови Ціцерона, старожитна історія, основи географії та катехізис; у класі діалектики продовжувалося вивчення ораторського мистецтва, яке доповнювалося й практичними навичками виголошення

промов, історією, основами астрономії, логікою³. Однак, за даними М. Вагнера, освіта Станіслава Яна тривала до кінця 1648 – початку 1649 р. і обмежувалася двома–трьома півріччями, тому важко конкретно встановити, якого класу він досяг, очевидно, – класу граматики або поетики⁴.

Після початкового навчання в Кракові С.Я. Яблоновський, згідно зі звичаями виховання шляхетської молоді, був відправлений в подорож Європою у супроводі гувернера, кьондза Йоганна Янсонія, який був близький до родини Яблоновських ще за життя батька – Яна Станіслава⁵.

Маршрут закордонної подорожі Станіслава Яна був традиційним для польської аристократії: до Праги,⁶ де, вірогідно, його перебування обмежувалося осередком пражських єзуїтів, потім через Німеччину – до Парижа, де, очевидно, він навчався у рицарській академії, розташованій у передмісті Сен-Жермен, до якої Станіслав Ян через тридцять з лишнім років направив своїх синів⁷. У 1650 р. Станіслав Ян вивчав у Парижі військову, інженерну справу і фортифікацію, математику та астрономію, причому вчився досить успішно; П. Жонсак, його біограф у XVIII ст., у властивій йому панегіричній манері стверджував, що молодий шляхтич вражав своїми знаннями професорів математики та астрономії⁸.

На жаль, не збереглося щоденника подорожі Станіслава Яна або інструкції, яка, як правило, надавалася досвідченими батьками своїм дітям, такої, наприклад, як згодом сам Станіслав Ян, вже будучи великим коронним гетьманом, уклав для Станіслава Матеуша Ржевуського (1662–1728), хелмського старости – “Informacya J.Mci Panu Stanisławowi Rzewuskiemu Staroście Chełmskiemu iadącemu do cudzych krajów od J.W. Jmci Pana Jabłonowskiego H. W. K. 1682 A.”⁹. З метою з’ясування фактів подорожі власне Станіслава Яна зупинимось на згаданому документі детальніше. Інструкція, датована С.Я. Яблоновським 1 жовтня 1682 р. і написана у Львові, призначалася С. Ржевуському для закордонної подорожі, яку останній здійснив разом з синами Станіслава Яна – Яном Станіславом та Олександром Яном. Очевидно, С.Я. Яблоновський уклав подібну інструкцію також і для синів, проте, на жаль, вона не збереглася¹⁰. Характерно, що гетьман вказував конкретний маршрут – спочатку належало їхати до Праги, потім – до Парижа. В інструкції С.Я. Яблоновський визначає С. Ржевуському коло наук для навчання, очевидно, беручи до уваги власне ті дисципліни, які сам опановував у молоді роки. С.Я. Яблоновський, рекомен-

дуючи С. Ржевуському навчальний заклад, радив залишитися в Парижі, в рицарській академії, директором якої був на той час італієць Бернарді, де спочатку С. Ржевуському належало оволодіти французькою мовою та мистецтвом танцю, а потім вивчати арифметику, геометрію, архітектуру, космографію, географію, мистецтво укладання мап¹¹.

Маршрут подорожі молодого С.Я. Яблоновського у Європі також можна визначити завдяки рекомендованому Ржевуському детальному шляху, який, вірогідно, був добре відомим гетьману. Власні дорожні враження С.Я. Яблоновський радив Ржевуському записувати у щоденнику¹². Так, згідно з інструкцією, Ржевуському у період його перебування у Франції С.Я. Яблоновський пропонував протягом двох місяців також відвідати сусідні з Францією країни для оволодіння мистецтвом фортифікації: Англію, Голландію, Бельгію, Фландрію, а потім повернутися до Парижа. Освіту в Франції передбачалося завершити службою в королівських мушкетерах, де слід було вивчати артилерію та військово-морську справу¹³. На третій рік навчання він з Парижа вказував виїхати до Рима, потім до Лоретто, далі – до Флоренції, Венеції, звідти – до Відня, й на вітчизну – до Польщі. Ймовірно, що у молоді роки за таким самим маршрутом, із відвіданням згаданих міст й пролягав шлях С.Я. Яблоновського.

Водночас певне уявлення про пріоритети С.Я. Яблоновського у відборі дисциплін за часів закордонного навчання дають змогу скласти спогади Яна Станіслава, його старшого сина. Він відмічав, що в інструкції для навчання у Франції, яку С.Я. Яблоновський власноручно передав йому з братом Олександром Яном, батько заборонив їм навчатися танцям, фехтуванню, музиці та грі на музичних інструментах, чого брати притримувалися¹⁴. Маємо підстави вважати, що й сам Станіслав Ян у період навчання ігнорував ці заняття, що відповідало кодексу поведінки шляхтича-сармата середини XVII ст., для котрого в ту бурхливу епоху в історії Польщі актуальності здебільшого набували точні (математика, географія, астрономія) та військові науки (архітектура, фортифікація, артилерія, їзда на конях, морська справа). Безперечно, пріоритетними залишалися й класичні дисципліни: теологія, філософія, історія, класична література.

Нарешті, перебування у Франції надавало змогу оволодіти французькою мовою. Природно, що літературні уподобання С.Я. Яблоновського формувалися під впливом тогочасних творів французьких авторів XVII ст. Так, єдині власні бібліофільські враження С.Я. Яблоновського, зафіксовані у його документах, містяться в інструкції

С.Я. Ржевуському: Яблоновський радив після оволодіння французькою мовою прочитати “Oeuvres” французького письменника Франсуа де Ламот ле-Вайє (1588–1672), опубліковану у п’яти невеличких томах у Парижі у 1680 р. Точні вихідні дані свідчать, що С.Я. Яблоновський, ймовірно, мав видання цього автора безпосередньо у власній збірці¹⁵. За спостереженням С.Я. Яблоновського, твір ле-Вайє був своєрідним керівництвом, необхідним у придворному житті молодого аристократа¹⁶.

Читанню С.Я. Яблоновський надавав важливе значення: так, у переліку рекомендованих авторів, насамперед, як вказує С.Я. Яблоновський, – “наш” Мартін Крьомер (маючи на увазі, що той був фундатором вітчизняної польської історіографії), й, безперечно, праці класичних авторів – трагедії Сенеки, твори Лукіана, Вергілія, старожитніх істориків Лівія, Светонія “Historiam Universalem”¹⁷.

Згідно з відомостями з епістолярію Томаша Перковича, на які звернув увагу М. Вагнер, С.Я. Яблоновський після Парижа навчався в Лувенському університеті (іспанські Нідерланди), що було надзвичайно популярним для польської молоді, вихованої в дусі католицизму¹⁸. Зауважимо, що напередодні перебування С.Я. Яблоновського в Лувенському університеті в ньому викладав Генріх Путанус, професор класичної філології (1574–1646). Очевидно, з перебуванням в Лувені пов’язано надходження до С.Я. Яблоновського видань творів учених Г. Путануса і М. Вернулаєуса (пом. у 1649 р.) Зазначимо, що саме в Лувені Станіслава Яна спіткало розчарування в гувернері Й. Янсонії, який покинув там свого вихованця без грошей. Цей біографічний епізод мав психологічні наслідки, які згодом сформувалися у переконання про неспроможність “світського ксьондза” (на протилежність ксьондзам з кляшторів) виховувати дітей: за відомостями Т. Перковича у листі 5 жовтня 1695 р. із Підкаменя, С.Я. Яблоновський, згадуючи на схилі життя лувенський інцидент, зробив такий висновок: “якщо б я мав десять синів, жодного з них ніколи не доручив світському ксьондзові”¹⁹. Отже, за часів подорожі Західною Європою здійснювалося духовне, інтелектуальне та психологічне становлення молодого магната, що, в свою чергу, визначило його бібліофільські уподобання.

У 1651 р. С.Я. Яблоновський повернувся до Польщі, де в його біографії простежуються важливі етапи військової й суспільно-політичної діяльності. Будучи спочатку великим коронним обозним і стражником, з 1664 р. він – руський воєвода, з 1676 р. – польний коронний гетьман, з 1682 р. – великий коронний гетьман, а з 1693 р. – краківський каштелян.

У цю бурхливу в історії Речі Посполитої епоху відбувається зростання військової кар'єри С.Я. Яблоновського. Після повернення до Польщі в 1651 р. С.Я. Яблоновський служив під командуванням Стефана Чарнецького, був близьким соратником короля Яна III Собеського, брав участь у шведській війні та військових кампаніях: у переможній битві з турецьким військом під Віднем у 1683 р., у походах до Угорщини і Молдови, а також у битвах проти козаків і росіян, татарсько-турецьких воєнних кампаніях, зокрема очолив битву з турками за здобуття Кам'янець-Подільської фортеці в 1699 р.

У 1658 р. він одружився з Маріанною (з Казановських), дочкою брацлавського воєводи, та мав трьох синів – Яна Станіслава, Олександра Яна і Станіслава Кароля (останній був великим коронним обозним і помер молодим, у 1703 р.) і трьох дочок. Помер С.Я. Яблоновський у 1702 р. у Львові, де похований в костьолі єзуїтів²⁰.

Бібліотека С.Я. Яблоновського: датування, місцезнаходження, вплив близького оточення на становлення духовних, наукових і бібліофільських інтересів гетьмана

У 1681 р. Станіслав Ян та Маріанна Яблоновські придбали маєток Ляхівці на річці Горинь у Кременецькому повіті Волинського воєводства²¹. У Ляхівцях, в оборонному дерев'яному замку на острові посеред озера, у 80-х роках XVII – на початку XVIII ст. розміщувалася бібліотека С.Я. Яблоновського²². Власник Ляховецької бібліотеки С.Я. Яблоновський успадкував літературні уподобання та наукові інтереси свого батька Я.С. Яблоновського, хоча сформував і власні – в галузі математики, малювання, архітектури, астрономії, військової справи, мистецтва²³.

На пріоритетне ставлення Станіслава Яна до бібліотеки як до осередку просвіти значний вплив здійснили єзуїти, які взагалі сприяли зростанню авторитету бібліотек у магнатському середовищі XVII ст. С. Заленський, дослідник єзуїтства XVII–XVIII ст., підкреслює традиційну фінансову підтримку С.Я. Яблоновським єзуїтського колегіуму у Львові як на будівництво, так і на видавничу діяльність²⁴. Там друкувалися праці Яблоновських, він і члени його родини були поховані також у костьолі єзуїтів. Яблоновський розвивав особисті контакти з письменниками, фінансував видання їхніх творів, що, в свою чергу, присвячувалися своєму меценатові. Серед них: єзуїт, теолог і місіонер Теофіл Рутка (1623–1700), пристрасний поборник церковної унії, ав-

тор полемічних творів, духівник і надворний капелан гетьмана Яблоновського у 1676–1700 рр., який мав на нього великий вплив. Т. Рутка неодноразово присвячував твори гетьману та членам його родини²⁵, зокрема “*Defensio sanctae orthodoxae orientalis ecclesiae*” (Познань, 1678). Інший історик та панегірист пізнього бароко, професор Краківського університету Станіслав Юзеф Бежановський (1628–1693)²⁶ на честь обрання Яблоновського краківським каштеляном присвятив йому від імені Краківського університету панегірик “*Clava Martis Sarmatici bellis victoriis*” (Краків, 1693) (нетиповий для свого жанру – тринадцяти-аркушевий – звичайно обсяг панегіриків не перевищував 4–5 арк.)²⁷; письменник-єзуїт, теоретик мови Ян Квяткевич (1629–1703) присвятив Яблоновському полемічний твір “*Fascinus e Luthero, Zvinglio, Calvino alisque haeresiarchis*” (Оліва, 1673)²⁸; єзуїт Криштоф Станіслав Грущинський, перекладач релігійного твору Якуба Мерло “*Raj duszy chrześcijańskiej*” (Каліш, 1678), присвятив його Маріанні Казановській, дружині гетьмана; їй ж присвячений твір єзуїта Рудзького “*Uspokojenie w Bogu ... Jabłonowskiej hetmanowej koronnej*” (Львів, 1677). Кармеліт Адам Ангел Остророг (1652–1732), проповідник, перекладач з італійської на польську мову, автор теологічних творів, діяльність котрого пов’язана з кляшторами Познані, Кракова, Замостя, Львова²⁹, певний період перебував при дворі С.Я. Яблоновського – спочатку вихователем його синів і згодом – онука Юзефа Олександра. А. Остророг також присвятив Станіславу Яну твір “*Gemma Carmeli pretiosa...*” (Краків, 1674). З С.Я. Яблоновським його поєднували й бібліофільські уподобання: в хроніках чину босих кармелітів згадуються заслуги А. Остророга як бібліотекаря в поповненні кляшторної книгозбірні³⁰. Французький єзуїт-місіонер Філіп д’Авріль присвятив гетьманові “*Voyage en divers Etats d’Europe et d’Asie*” (Париж, 1692). Він підкреслював його вченість, інтерес до математики та історії, описав організацію ним астрономічних спостережень разом з ученими-єзуїтами підтримку зацікавлення науками його синів³¹. Французький єзуїт Леонард Фрізон (1628–1700), який описав військові походи С.Я. Яблоновського в “*Magni Polemarchi expeditio bellica*” (Бордо, 1685), присвятив цей твір синам Станіслава Яна – Яну Станіславу та Олександру Яну. Підкреслюємо, що взаємні контакти з авторами розвивалися на основі меценатства гетьмана, що свідчить про близькість ідей їхніх творів до С.Я. Яблоновського. Закономірно, що більшість авторів походили з єзуїтського середовища та пропагували у своїх творах цінності єзуїтської ідеології.

Духовні інтереси гетьмана були досить різнобічними. С.Я. Яблоновський цікавився актуальними для історії України XVII ст. питаннями полеміки навколо процесів церковної унії, яку він підтримував. За його дорученням єзуїт Томаш Перкович (1652–1720) – перекладач проповідницької літератури – займався новим повним перекладом трактату єзуїтського письменника Людвіка Маймбурга з французької на польську “*Historia schizmy greckiej*” (Замостя, 1698), про що містяться численні згадки у листах 90-х років XVII ст. Т. Перковича до Анни Замойської, коронної підскарбін³². Зауважимо, що твори Л. Маймбурга щодо питання церковного “розколу” викликали жвавий інтерес у С.Я. Яблоновського – у його зібранні знаходилися три паризьких видання “*Histoire des Croissades pour la delivrance de la Terre Sainte*” (1685, 1672 та 1681 pp.) (Віцл. III, 156, 166).

С.Я. Яблоновський також захоплювався історією та археологією. Однак цей інтерес реалізовувався знов-таки завдяки контактам з єзуїтськими науковцями, під впливом їхньої ідеології на світогляд магнатів XVII ст. За дорученням С.Я. Яблоновського та від його імені єзуїт Криштоф Станіслав Грушинський, який перебував при дворі магната, на початку 70-х років XVII ст. підтримував листування з німецьким єзуїтом-енциклопедистом Атаназієм Кірхером, якого неодноразово інформував про археологічні знахідки під час фортифікаційних розкопок у Підкамені, маєтку С.Я. Яблоновського, надсилав паперові моделі та малюнки знахідок. У свою чергу, С.Я. Яблоновський цікавився авторитетною думкою А. Кірхера з цього приводу³³. Цей факт дозволяє розглядати його в контексті пошуків Кірхером мецената з середовища польських магнатів³⁴. Водночас вказує на стосунки С.Я. Яблоновського з А. Кірхером його інтерес до особи та розвідок науковця: А. Кірхер у них висвітлював такі різнобічні галузі, як археологія (особливу цінність становили його дослідження в ієрогліфіці), фізика, математика, політичний лад держави – все це охоплювало також і сферу інтелектуальних інтересів С.Я. Яблоновського. Очевидно, саме тим обумовлена значна кількість видань цього автора у бібліотеці: в каталозі зафіксовано 15 бібліографічних позицій³⁵. Таким чином, численні факти інтелектуальних контактів і науково-культурних ініціатив С.Я. Яблоновського дозволяють визначити широкий спектр його духовних інтересів.

На жаль, у першоджерелах не збереглося даних щодо існування бібліотеки за часів С.Я. Яблоновського. Цінним і єдиним архівним джерелом, де зустрічаються відомості про бібліотеку С.Я. Яблоновського,

є лист К.С. Грушинського від 21 січня 1672 р. з Підкаменя до А. Кірхера у Римі³⁶. Проте аналіз тексту листа переконливо доводить, що особиста бібліотека Станіслава Яна існувала на початку 70-х років XVII ст., тобто ще до фундації бібліотеки в Ляховецькому замку.

У листі К.С. Грушинський згадує про користування бібліотекою, зокрема виданням дослідження А. Кірхера, присвяченого географії, природничій історії та культурі Китаю, що спиралося на відкриття єзуїтів у XVII ст. Особливу увагу К.С. Грушинський звернув на гравюри китайських пам'яток. Ймовірно, у листі мається на увазі прижиттєве видання фундаментальної праці Кірхера *“China monumentis, que sacris qua profanis ... illustrata”* (Амстердам, 1667), опубліковане видавництвом Янсзон-Вассберг та Єлізеум Вейєрстрат, або йдеться про французький переклад цього твору, видрукований також в Амстердамі у 1670 р. (Донині у збірці збереглися ці фоліанти 1667 р. з численними мідьоритами у двох примірниках, з яких один (Coll. Jabl. 496) має на форзаці акуратні помітки (можливо, К.С. Грушинського) із зазначенням сторінок, ілюстрованих гравюрами). Зауважимо, що інтерес до видання Кірхера був актуальним для читацької аудиторії Європи XVII ст. у руслі наукових відкриттів єзуїтських місіонерів у країнах Сходу. Водночас підкреслимо, що до власної бібліотеки С.Я. Яблоновський надавав доступ також й іншим особам – інтелектуалам, здебільшого, єзуїтам, наближеним до магнатського двору, зокрема, К.С. Грушинському.

Нарешті, з важливим висновком щодо функціонування бібліотеки Станіслава Яна до середини 80-х років XVII ст. (до заснування Ляховецького зібрання) пов'язане питання про місцезнаходження цього зібрання. В якій з резиденцій була розташована бібліотека, матеріалами котрої на початку 70-х років XVII ст. користувався Грушинський, – можливо, у Підкамені (звідкіля він інформував Кірхера) або у Львівській резиденції, – за браком архівних даних це невстановлено. Ймовірно, С.Я. Яблоновський задовго до заснування Ляховецької бібліотеки або вже після її заснування – тобто паралельно з нею, – також мав збірку книжок у Львові. Оскільки у Львівському палаці розташовувалася головна резиденція гетьмана, де він проводив значну частину часу, – можливо, йому була необхідна підручна література й для військово-політичної діяльності, й для занять наукою (астрономією, математикою). У цьому зв'язку логічним є припущення щодо існування у Львові частини зібрання (це могли бути й книжки, перевезені з Ляхівців)³⁷, котрою він міг користуватися у періоди перебування в місті.

**Склад і обсяг Ляховецького зібрання С.Я. Яблоновського
(за каталогом Ф.С. Віцлебена)**

Склад зібрання С.Я. Яблоновського дає змогу змодельовати каталог, укладений у XVIII ст. Фридеріком Сигізмундом Віцлебенем, де зафіксовані позиції книжок (видань і рукописів) бібліотеки з Ляхівців, які позначені літерою "L". Щоправда, такий розподіл дещо умовний, оскільки зібрання Ляховецького замку, заснованого С.Я. Яблоновським, включало також частину, успадковану від його батька, та книжки, придбані представниками двох наступних поколінь. Водночас слід враховувати те, що певні бібліографічні позиції каталогу, позначені літерою "P" (тобто з Підгорецького зібрання, яке було засноване у XVIII ст. Ю.О. Яблоновським, онуком гетьмана), пов'язані за походженням з постаттю саме С.Я. Яблоновського. Цей факт ілюструє процес подальшого змішування зібрання, сформованого кількома поколіннями і розташованого у різних маєтках. Подібні позиції також враховувалися як приналежні до збірки С.Я. Яблоновського. Отже, за каталогом, де зафіксовані позиції видань до 1702 р. – року смерті С.Я. Яблоновського, його збірка сягала 346 бібліографічних позицій.

Щодо хронології видань, то очевидно, що бібліотека не була багата на видання епохи зародження книгодрукування – інкунабули. Значну частину складають стародруки XVI ст. – 72 позиції (серед них – чимало палеотипів). Основний же масив – це стародруки XVII ст. – 276 позицій, більшість – французькі видання. В мовному відношенні переважають твори латиною та французькою мовою. На підставі даних каталогу Ф.С. Віцлебена спробуємо визначити склад зібрання.

У збірці Станіслава Яна знаходилися латиномовні видання класиків: Вергілія "Opera" (1665) (Віцл. I, 320)³⁸, "Novus Apparatus poeticus ex Virgile poematibus" (1657) (I, 320), Плутарха "Vitae illustr. virorum" (1652) (I, 365), видання комедій Теренція "Comoediae" (1649) (I, 318). Проте поряд із класичними творами латиною Станіслав Ян мав сучасні йому французькі переклади. Серед них – видання форматом у 12-ку перекладених Цезарем-Августиним Коста французькою мовою комедій Теренція "Comedies" (1652) (II, 226), французький переклад Овідія "In Ibin" (Лейпциг, 1651) (I, 226) тощо. Не втрачав актуальності й щойно виданий французький переклад байок Езопа "Les Fables d'Esop" (1649) (III, 280), який належав Жану Бодуену, французькому письменнику та перекладачу античних авторів.

У Ляхівцях знаходилися французьке видання філософських

творів ле-Байє “Les Oeuvres petis ecrites en forme de Traités a diverses personnes,” (1648) (II, 149), філософські праці Арістотеля у тогочасній інтерпретації Хризостома Явеллія “*Questiones in metaphisica Aristotelis*” (Ганновер, 165) (IV, 31), французький друк “*Artes Liberales et mentem veterum explicatae*” (Ліон, 1658) (IV, 129) – енциклопедії про сім вільних мистецтв авторства Мартіана Капелли, латинського письменника, філософа V ст., видання філософського трактату англійського матеріаліста Томаса Гоббса “*Elementa philosophiae civis*” (Амстердам, 1647) (IV, 106) та видання “*Leviathan*” (Амстердам, 1667) (IV, 94).

Географію та історичні описи пам'яток різних держав репрезентують ілюстроване мідьоритами видання Сен-Марі де Ансельмі “*Le Palais de l' Honneur*”, присвячене пам'яткам Франції (Париж, 1658) (I, 281), Італії – “*Doze fructos de la mui antiqua*” (1670) (I, 278), Греції авторства Жана Лауренберга “*Description exacte et Curieuse de l'ancienne et nouvelle Grece*” (1666) (I, 271). Зберігалися в бібліотеці і картографічні видання – оздоблені мідьоритами атласи XVI–XVII ст. та наукові твори з космографії, історико-статистичні та історико-географічні описи країн Європи, Сходу та Африки – “*Histoire de Persie*”, Олфферта Дампера “*Description de l'Afrique*” (Амстердам, 1676) (I, 251), Георга Брауна “*Civitates orbis terrarum*” (Кельн, 1577) (I, 273), виданий Яном Янссоном “*Typus generalis Ucraniae sive Palatinatum Podoliae, Kiioviensis et Braczlaviensis terras*” (Амстердам, 1658) (I, 273).

Колекціонуванню старожитностей присвячений невеличкий, у 12-ку, друк Бенедикта Бальдуїні “*De Calceo antiquo et Julius Nigronus Clod Salmasii et Alb. Rubenii*” (Амстердам, 1667) (III, 11) та друк праці Іоанна Меурсія, відомого історика та філолога, з описанням пам'яток давньої Греції “*Creta, Rhodos, Cypus...*” (Амстердам, 1675) (I, 91). Історичному минулому Німеччини присвячена праця Еліаса Шеде “*De diis Germanis*” (Амстердам, 1648) (III, 77).

Частина стародруків висвітлювала історію країн Європи, зокрема, Угорщини авторства Іоанна Наданія “*Florus Hungaricus*” (Амстердам, 1663) (III, 109), Флоренції – Ніколо Макіавеллі “*Historia Florentina*” (Гаага, 1658) (I, 119), Бельгії – праця Гуго Гроція “*Annales et historiae de rebus Belgicis*” (Амстердам, 1658) (III, 151). Історико-політичному ладу Франції присвячений твір Франциска Хотомана “*Franco-Gallia*” (Франкфурт, 1665) (III, 132). З історичною тематикою також пов'язані видання дослідження Адольфа Брашелія “*Historiarum nostri temporis*” (1655) (II, 163), ілюстроване мідьоритами видання праці Габріеля Буцеліні “*Historia Universalis*” (Ульм, 1654) (III, 21), рідкісне ліонське

видання двотомника праці П'єра Лувє "Histoire des plus illustres Favoris anciens" (Ліон, 1667) (III, 21). Політичні питання висвітлюють праці Йоганна Хокієра де Сурле "Thesaurus Politicorum Aphorismorum" (Майнц, 1649) та Георга Шонборна "Libri Politicorum" (1650) (IV, 138).

У зібранні були представлені й історичні трактати старожитних авторів – видання праць Полібія "Historia" (Амстердам, 1670) (III, 279), Тіта Лівія "Historiarum Libri" (Амстердам, 1665) (III, 223), історію Давнього Риму репрезентувала праця Флора, давньоримського історика, – компендіум праць Тіта Лівія "Rerum Romanorum libri IV" (Ганновер, 1665) (IV, 68)

Оскільки С.Я. Яблоновський студіював архітектуру та мистецтво військової фортифікації, в Ляховецькій збірці містилося видання "Cours de l'Architecture" (Париж, 1665) (II, 170) – трактат Франсуа Блонделя, французького архітектора першої половини XVII ст, який розробляв плани міст і фортифікаційних споруд. Перебуваючи у Франції, С.Я. Яблоновський навіть міг ознайомитися зі зразками будівництва цього інженера-фортифікатора. Крім друків, у збірці також зберігалися й рукописи, на жаль, описані досить приблизно: так, згідно з каталогом, у бібліотеці знаходився "манускрипт Фортифікації" (II, 174). У Ляхівцях зберігалися французькі фортифікаційні атласи "Atlas des vues des fortifications", "Atlas des diverses Places, Vuies, plans..." (II, 172). З галузі архітектури згадаємо німецьке видання праці Бернардіні Бальді "De verborum Vitruvianorum significatione..." (Аусбург, s.a.) (II, 183).

Військовій тематиці присвячені дослідження німецького інженера-фортифікатора Георга Рімплера "Von Festung Artillerie und der Infanterie mit drey Treffen in Bataille gestellet" (Нюрнберг, 1674) (IV, 175), спогади французького маршала Франсуа де Бассомп'єра "Memoires" (1666) (III, 136), видання "La Campagne Royale ou le Triomphe des Armees de S.A. Majeste 1667 et 1668" (III, 139). Військове мистецтво давніх римлян репрезентовано працею нідерландського ерудита, класичного філолога Клавдія Салмазія "De re militarii Romanorum" (Лейден, 1657) (IV, 51).

Оскільки С.Я. Яблоновський протягом усього життя захоплювався математикою, в збірці відклалися математичні видання: "Tabulae Sinusum tangentium et secantium" (1660) (IV, 147), паризький друк геометрії Жака Озанама "La Geometrie pratique" (Париж, 1674) (IV, 147), видання твору французького вченого Клода Мидорга "Le Recreations Mathematiques" (1669) (IV, 147), фоліант Йоганна Циєрманна "Disciplinae Mathematicae" (1640) (II, 170), "Machina" (Краків, 1663) Станіслава Сольського (II, 181).

Варто відмітити у каталозі першу французьку універсальну бібліографію Філіппа Ляббе *"Novae bibliothecae specimen"* (Париж, 1657) (I, 286) Серед паризьких друків С.Я. Яблоновського зберігалось прижиттєве видання творця французької трагедії П'єра Корнеля *"Le Theatre"* (Париж, 1664) (III, 236), а також його *"Tragedie"* (Брюсель, 1657) (III, 242). Знайшлося місце й творам іншого видатного французького драматурга – виданню Жана-Батіста Мольєра *"Les oeuvres"* (Амстердам, 1675) (III, 249). З белетристики було представлено видання славнозвісного в ту епоху історичного роману, що належав перу французької письменниці Мадлен де Скюдєрі *"Clelie"* (Париж, 1666) (I, 186).

У Ляховецькому зібранні міститься багато видань з "полоніки". Історія Польщі була репрезентована творами Йоахіма Пасторія *"Florus Polonicus ... seu Polonicae historiae epitome"* (Гданськ, Франкфурт, 1679) (III, 104), Павла Пясецького *"Chronica gestorum in Europa singularium"* (Краків, 1648) (I, 21), єзуїтського письменника Войцеха Кояловича *"Historia Lithuaniae"* (Гданськ, 1650) (I, 2045) історію козацьких війн викладено в праці Й. Пасторія *"Bellum Scythico Cosacium"* (Гданськ, 1652) (I, 181).

У Ляхівцях зберігався фоліант Августа Кордецького *"Nova Gigantomachia"* (Краків, 1655) (II, 167), твір історика Станіслава Кобержицького, що був переробкою твору А. Кордецького *"Obsidio Clarmontanis Czeszochoviensis"* (Гданськ, 1659) (I, 181), також знаходилася його книжка, присвячена королю Владиславу IV, *"Historia Vladislai Poloniae et Sveciae principis"* (Гданськ, 1654) (I, 180), праця Анджея Ліпського стосовно права *"Practicae observationes ex jure civilis et saxonico collectae"* (Гданськ, 1648) (I, 192).

Історію польського костюлю представляють видання, що вивітлюють минуле Тинецького кляштору, авторства бернардина Станіслава Шигельського *"Tinacia seu historia monasterii Tinicensis"* (Краків, 1668) (I, 194). Теологічним питанням присвячені тогочасні видання творів польських авторів – краківське видання праці Станіслава Ожехівського *"Idea Apocaliptica"* (Краків, 1660) (IV, 16), Антонія Шульца *"Orbis quod..."* (1679) (II, 152), Іоанна Червецького *"Theologia speculativa"* (1662) (II, 43), Георга Іванека *"Lilium Paradisi..."* (1678) (II, 80), підручник аскетичної і містичної теології Хризостома Добросельського *"Summarium asceticae et mysticae theologiae"* (Краків, 1655) (IV, 20). У збірці знаходилися видання творів польських письменників Домініка та Франтішка Кохановських *"Novis modus asserendae immaculatae Conceptionis"* (1659) (II, 54), єзуїта Каспара Дружицького *"Fasciculus exercitiorum et considerationum..."* (1662) (II, 52).

У бібліотечному зібранні Яблоновських містилися праці, присвячені польським видатним діячам, у тому числі й власне Яблоновським, зокрема видання твору львівського каштеляна Анджея Максиміліана Фредро *“Scriptores seu Togae et Belli nationum fragmenta”* (1660) (III, 180). Певна кількість творів була присвячена С.Я. Яблоновському та, ймовірно, дарувалася авторами до бібліотеки. Відповідно можна констатувати взаємозв'язок інтелектуального оточення С.Я. Яблоновського та складу його зібрання: Ляховецька бібліотека комплектувалася виданнями праць осіб, близьких Яблоновському, – Т. Рутки, Я. Квяткевича, Л. Фрізона та ін.³⁹ У збірці знаходилася низка творів, присвячених видатним діячам, військовим соратникам С.Я. Яблоновського, зокрема панегірики, що вславляють заслуги короля Яна III Собеського, сподвижником котрого він був – *“Laurus prodroma ad Coronam, seu Carmen triumphale Victori Orientis Serenissimi Joanni III Poloniarum Regi a Polona Societ. Jesu, inter Prima Regni auspicia dedicatum”* (S. I.; 1674) (I, 164), а також Вінцентія Устжицького *“Sobesciados sive de Laudibus Joh. M. Polonus Regiae”* (1676) (III, 101), Якуба Казимира Рубінковського, автора історичних панегіриків, у майбутньому – секретаря короля Августа II *“Janina zwycięskich Tryumfów Jana III”* (I, 205). Крім того, зберігалися видання віршованих творів актуальної за часів польсько-турецької кампанії патріотичної тематики, присвячених перемогам польської зброї над турками під Хотиним *“Classicum nieśmiertelney sławy J. W. Wodźów Korony i Wielkiego Xięztwa Litewskiego i wszystkiego onego Rycerstwa obóygá narodów otrąbionej po szczęśliwey i niesłychanej wiktoryi pod Chocimem dnia XI Listopada 1673 stylo panegyrico a Oyczystym Rytmem opisana dnia 20 Martii w Krakowie 1674”* (I, 205) та під Віднем *“Dzieło Boskie albo pieśni Wiednia wybawionego i inszych Transakcyi woyny tureckiej w Roku szczęśliwe rozpoczętey”* (Краків, 1684) (I, 205).

Однак, крім творів актуальної військово-патріотичної тематики, С.Я. Яблоновський цікавився інформацією з поточної періодики, яка охоплювала різні галузі суспільно-політичного і культурного життя, воєнних питань, що доводить, зокрема, його епістолярій з литовським підканцлером Станіславом Адамом Щукою, де йдеться про його очікування у Львові у 90-х роках XVII ст. французьких газет або щойно виданих авізів⁴⁰.

Книжки власної бібліотеки Станіслав Ян позначав гравіюванням на міді екслібрисом із зображенням герба “Прус III” зі спленими під картушем гетьманськими булавами. Екслібрис (на жаль, його зразки не збереглися) був виконаний на високому графічному рівні напри-

кінці XVII ст. невідомим майстром⁴¹. Сам гетьман мав художні здібності і був непоганим гравером: у 1806 р. його праонука Теофіла Сапега подарувала Кременецькій гімназії гравюри з батальними сценами, деякі з них належали його різцю⁴².

Провенієнції на книжках С.Я. Яблоновського як джерело дослідження шляхів комплектування Ляховецького зібрання

Важливу частину книжкової спадщини репрезентують збережені видання з бібліотеки С.Я. Яблоновського. Всього атрибутовано 8 томів: 6 – в колекції Яблоновських з відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, 1 – з колекції “Regia” (там само), 1 – з відділу стародруків Бібліотеки Варшавського університету. Крім згаданих, ймовірно, існувала значно більша кількість томів С.Я. Яблоновського, серед них непідписані ним “чисті” примірники, які проблематично ідентифікувати з його особою. До складу бібліотеки С.Я. Яблоновського належали також стародруки, які походили із зібрань осіб з близького оточення, на що вказують їхні провенієнції. Збережені примірники поряд з іншими джерелами (каталог ФС. Віцлебена, архівні матеріали) сприяють ретроспективному аналізу шляхів формування збірки.

Очевидно, частина книжок була успадкована Станіславом Яном від батька, що підтверджує раритет з космографії Г. Брауна “*Civitates orbis terrarum*” (Кельн, 1577)⁴³. Однак основа колекції сформувалася С.Я. Яблоновським за часів самостійного бібліофілства: він розширив, ймовірно, невелику збірку батька. Поповнення бібліотеки започатковано в його молоді роки, під час навчання, а також у період перебування за кордоном: відповідно комплектування літератури здійснювалося за проблемами, які цікавили на той час С.Я. Яблоновського.

Вірогідно, до записів раннього періоду біографії С.Я. Яблоновського належить його автограф “S.Jabłonowski” під гравійованим титулом гданського видання 1642 р. “*Dasypodius catholicus, hoc est Dictionarium Latino-Germanico-Polonicum*”, укладеного П. Дасіподієм (Coll. Jabl. 441).

Про традиційні зв'язки Станіслава Яна з представниками наукової думки Кракова, де у 1648 р. він одержав освіту, свідчить запис Яблоновського на виданні з польської історіографії Мартіна Крьомера “*Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum*” (Кельн, 1589)⁴⁴. До С.Я. Яблоновського книжка належала Мацею Кучанковичу, професору філософії Краківської Академії, автору низки творів, згодом – львів-

ському нотарію, синдикі та генеральному секретарю у Львові, що доводить його власницький запис. На відміну від інших недатованих записів С.Я. Яблоновського, в даному випадку вказана дата “1668”, тобто період, коли він був генералом і воєводою Руських земель: “Ex libris Illu[ustrissi]mi Stanislai in Jablonow Jablonowski Palatine et Generalis terrarius Russiae Exercituum Regni Supremi Duces etc.etc.etc. 1668”. Інші виявлені автографи С.Я. Яблоновського є лаконічними за формою та обмежені лише прізвищем, форма ж даного традиційна – “ex libris...”. Цей запис свідчить про існування збірки С.Я. Яблоновського у 60-ті роки XVII ст. – ще до фундації книгозбірні в Ляховецькому замку в 80-ті роки XVII ст. До цього ж періоду діяльності – 1664–1676 рр. – належить автограф “Jablonowski W[ojewoda] Z[iem] R[uskich]” на титульному аркуші видання І. де Ла Пейпера “Prae-adamitae sive exercitatio. Systema Theologicum” (S. l., 1655) (Coll. Jabl. 1677), що також свідчить про бібліофілство Яблоновського в доляховецький період.

Другий різновид власницького запису С.Я. Яблоновського на плантеївському виданні Таціта 1600 р. (Reg V 1770 с.) також утворений прізвищем з ініціалами імені та звання: “S[tanislau]s Jablonowski W[ojewoda] Z[iem] R[uskich] H[etman] W[ielki] K[oronny]”. Автограф може бути датованим після 1682 р. – дати надання йому звання великого коронного гетьмана. Книжка також містить власноручний малюнок С.Я. Яблоновського – стилізоване зображення родового герба “Прус III”, з монограмою “S[tanislaw] J[ablonowski]”. До Яблоновського видання Таціта належало Симону Ігнатію Гутовському, галицькому шляхтичу, про що зберігся його власницький запис, до С. Гутовського – кармеліту Андрію Калишковському, а до нього – невідомому власнику. Один із записів С.Я. Яблоновського цього ж періоду вміщений на маргінесі тексту збірки Овідія “Tristium libri V. Fastorum libri VI. De Ponto libri IV” (Краків, 1689) (Coll. Jabl. 1492) – “Jablonowsky” з численними позначками в тексті. Таким чином, студії класичної літератури мали і практичний характер – у збірнику Овідія містяться нотатки С.Я. Яблоновського з теорії віршотворення, що свідчить про його захоплення поезією.

Власні книжки С.Я. Яблоновський позначав також монограмою (з комбінації ініціалів – S[tanislaw] J[ablonowski]), цей власницький знак зберігся на трьох томах французьких та італійських видань 80–90-х років XVII ст. (Coll. Jabl. 917, 1218, 1586).

Встановлено, що збірка С.Я. Яблоновського в основному містила

тогочасні видання західноєвропейських друкарень XVII ст., серед яких – чимало французьких друків. Очевидно, С.Я. Яблоновський купував рідкісні старожитні та сучасні йому популярні видання, зокрема французькі, під час закордонних поїздок і походів. Дійсно, в Речі Посполитій середини XVII ст. книготоргівля західноєвропейськими друками ще тільки зароджувалася, тому значна їх кількість в Ляховецькому зібранні свідчить про безпосередні контакти бібліофіла з іноземними книготорговцями та видавцями. Однак інтерпретація їхнього надходження у зв'язку з перебуванням С.Я. Яблоновського за кордоном є лише припущенням, тому що архівні джерела, які б свідчили про це, відсутні.

Судячи з провенієнцій, бібліотека в Ляхівцях поповнювалася також виданнями, які раніше належали дворянам, переважно з військового середовища, та особам з найближчого оточення родини Яблоновських. Крім відомостей про джерела надходження до бібліотеки, ці примірники також є носіями інформації стосовно існування збірок бібліофілів XVII ст. Оскільки дарчі записи колишніх власників С.Я. Яблоновському на них відсутні, – встановити конкретні обставини їхнього надходження до зібрання проблематично, не виключено, що С.Я. Яблоновський використовував їх для читання і згодом не повернув власникам. Так, до складу бібліотеки надійшла низка стародруків у 8 томах із зібрання Симона Ігнатія Гутовського, шляхтича з Галиції, який у 90-х роках XVII ст. супроводжував гетьмана, а згодом – і його синів в їхніх подорожах. Ці видання – XVII ст., з них один палеотип – базельський друк 1539 р. трактату Тіта Лівія “*Decades tres cum dimidia...*” (Pal. 973)⁴⁵. Палеотип має шифр колекції “Regia V, 1695b”, який було надано в результаті переміщень, що відбувалися у книжковому сховищі Кременецького ліцею⁴⁶.

Інша група книжок Ляховецького зібрання – 6 томів – раніше належала Яну Михаїлу Коссовичу, черниховському мечнику, нобілітованому в 1662 р. У 1682–1688 рр. він був вихователем синів гетьмана і супроводжував їх у закордонних подорожах⁴⁷. Очевидно, в цей період – 80-і роки XVII ст. – книжки надійшли до збірки С.Я. Яблоновського. Всі видання Коссовича – італійські, німецькі, голландські – XVII ст. Їхня тематика: історія, риторика, італійська філологія, політика. Серед книжок, які належали вчителям синів та онуків С.Я. Яблоновського, є видання Вергіліо Мальвецці “*Il ritratto del privato politico christiano*” (Мілан, 1636), її колишнім власником був вихователь-кармеліт А. Остророг (Coll. Jabl. 1301). Можливо, що від

сوراتника по боротьбі з турками Анджея Потоцького, краківського каштеляна, коронного польного гетьмана, надійшло до С.Я. Яблоновського кельнське видання 1620 р. з його провенієнцією (Coll. Jabl. 406) (водночас зауважимо, що С.Я. Яблоновський був обраний краківським каштеляном одразу після А. Потоцького⁴⁸). Таким чином, зібрання частково укомплектовувалося книгами бібліофілів з оточення Яблоновського, які походили з Галичини, Волині, Подолії.

Зрозуміло, С.Я. Яблоновський використовував й інші шляхи комплектування. Книжки надходили в дар від авторів, які присвячували твори С.Я. Яблоновському і членам його сім'ї. Так, у зібранні зберігаються панегірики С.Ю. Бежановського "*Clava Martis Sarmatici bellis victoriis*" (Краків, 1693) (Coll. Jabl. 881s), А. Остророга "*Gemma Carmeli pretiosa...*" (Краків, 1674) (Coll. Jabl. 881i), Т. Рутки "*Defensio sanctae orthodoxae orientalis ecclesiae*" (Познань, 1678) (Coll. Jabl. 1160) з гравійованим шмуцтитолом – зображенням герба Яблоновських на окремому аркуші, виконаним львівським гравером Симоном Марчевським у 1680 р. Ляховецька бібліотека містила й видання, присвячені дружині С.Я. Яблоновського – Маріанні Казановській: переклад твору Я. Мерло "*Raj duszy chrzescijanskiej*" (Каліш, 1678) та єзуїта Рудзького "*Uspokojenie w Bogu ... Jablonowskiej hetmanowej koronnej*" (Львів, 1677).

Надходження певних видань до зібрання пов'язане з порідненням С.Я. Яблоновського з іншими магнатськими сім'ями через одруження дочок: Анни Катарини (1658–1727) з Рафалом Лещинським, коронним підскарбієм, ленчинським воєводою, та Ядвиги (1659–1692) з Яном Красинським, плоцьким воєводою. Завдяки цьому у зібранні були видання "*Upominek... Jana Bonawentury Krasinskiego i Jadwigi Jablonowskiej*" (s.l., s.a.) (Coll. Jabl. 881j) "*Alles Krasinius ... Stanislaum Bonifacium Krasinski*" (Краків, б.р.) (Coll. Jabl. 881z), "*Immortalitas Krasiniana ... Stanisl. Bonifatio Krasinski, palatini Ploc.*" (Варшава, 1700) (Coll. Jabl. 881vx), друк твору Франтішка Антонія Запольського "*Mensae secundae*" (Варшава, 1680) (Coll. Jabl. 881x), "*Pullus fortunae ducalibus*" (Варшава, 1680) (Coll. Jabl. 881w), а також "*Illustrissimo D. Raphaeli Leszynski, palatinus Caliss...*" (Каліш, б.р.) (Coll. Jabl. 881v).

Отже, підсумовуючи відомості щодо бібліофільства С.Я. Яблоновського, зазначимо, що його бібліотека, основи якої були закладені ще батьком Яном Станіславом, існувала вже в "доляховецький" період в одному з родинних маєтків (за джерелами – у 60-х роках XVII ст, але, вірогідно, первісні бібліотечні надходження походять ще з часів навчання); згодом, на початку 80-х років XVII ст., – знаходилася в

Ляховецькому замку. Формування бібліофільських уподобань С.Я. Яблоновського здійснювалося під певним впливом представників єзуїтської ідеології, європейської та польської наукової думки XVII ст. Матеріали зібрання використовувалися не лише власником, а й особами з близького оточення. Таким чином, зібрання у Ляхівцях було типовим для польського магнатства на рубежі XVII–XVIII ст., оскільки ним були закладені традиції родового бібліофільства й колекціонування, які розвивалися в наступних поколіннях Яблоновських.

¹ Nowak T. Jabłonowski Stanisław Jan // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa ; Kraków, 1962–1964. – Т. 10/2. – З. 45. – С. 232–239. – (Далі – PSB).

² Wagner M. Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca. – Śiedlce, 1997. – Cz. 1. – S. 36.

³ Targosz K. Jana III Sobieskiego nauki i peregrinacje. – Wrocław, 1985. – S. 34–36.

⁴ Wagner M. Stanisław Jabłonowski. – S. 37.

⁵ Й. Янсоній вихваляв його в поезіях “*Maiestas utriusque politicae ad Tribunal Regni deputatorum gentilitiis effigiata ceris humillimo submissionis obsequio adoratur*” (Люблін, 1643); *Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1901. – Т. 18. – С. 468–469.*

⁶ За даними PSB, він навчався у Празі в університеті, однак М. Вагнер критично ставиться до перебування С.Я. Яблоновського там, що видається нам цілком достовірним: *Wagner M. Stanisław Jabłonowski. – S. 37.*

⁷ *Wagner M. Stanisław Jabłonowski. – S. 38.*

⁸ *Jonsac P., de. Histoire de Stanislas Jablonowski. – Leipsic, 1774. – Т. 1–4. – Т. 1. – 186 р.; Т. 2. – 206 р.; Т. 3. – 182 р.; Т. 4. – 100 р.*

⁹ Бібліотека Варшавського університету: *mikr. 7210, Rps. B. U. V. D. zas. 92, р. 48–50 зв.*

¹⁰ Бібліотека Чарториських, Краків: *Rp. 1162, р. 633.*

¹¹ Бібліотека Варшавського університету: *mikr. 7210, Rps. B. U. V. D. zas. 92, k.48 зв.*

¹² *Ibid, к. 50.*

¹³ *Ibid, к. 49.*

¹⁴ Бібліотека Чарториських, Краків: *Rp. 1162, р. 633.*

¹⁵ Франсуа де Ламот ле-Вайє (1588–1672) – представник скептичної традиції у французькій філософії, знавець історії, географії, літератури, придворний вихователь вищої аристократії та монарших осіб (Ламот ле-Вайє // *Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 33. – С. 302.*

¹⁶ *Mikr. 7210, Rps. B. U. V. D. zas. 92, k.50 зв.* – Другу рекомендовану С.Я. Яблоновським книжку “*Secrete ad Curisionis*” атрибуувати, на жаль, не вдалося.

¹⁷ *Mikr. 7210, Rps. B. U. V. D. zas. 92, к. 49 зв.*

¹⁸ Czapliński W, Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. — S. 26; Targosz K. Jana III Sobieskiego nauki i peregrinacje. – S. 190.

¹⁹ Головний архів давніх актів у Варшаві: Archiwum Główny Akt Dawnych (Далі – AGAD); Archiwum Zamojskich (Далі – AZ), n.1380, S. 163–164.

²⁰ Nowak T. Jabłonowski Stanisław Jan // PSB. – T. 10/2. – Z.45. – S. 232–239.

²¹ Jabłonowscy h. Prus III // Boniecki A. Herbarz polski. – T.8. – S. 108; раніше – містечко Ляхівці Острозького повіту Волинського воєводства, нині – с. Білогір'я Білогірського р-ну Хмельницької обл. З цього приводу див: Lachowce // Słownik geograficzny królestwa polskiego. – Warszawa, 1884. – T. 5. – S. 53–54; Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К., 1971. – С. 93–102.

²² Jabłonowscy // Encyklopedia wiedzy o książce. – Wrocław etc., 1971. – K. 1041.

²³ Nowak T. Jabłonowski Stanisław Jan // PSB. – T. 10/2, z. 45. – S. 232.

²⁴ Załęski S. Oo. Jezuici we Lwowie. – Lwów, 1880. – S. 26, 10. За даними рукопису Ю.О. Яблоновського “Raptularz opisu domu”, Станіслав Ян був фундаментом колегіуму у Львові: B. Cz. 1162, k. 36.

²⁵ PSB. – Wrocław etc., 1991. – T. 33/2, z. 137. – S. 203–204.

²⁶ PSB. – Kraków, 1936. – T. 2. – S. 91–93.

²⁷ Dobrzyńska J. Drukarnie Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1674–1783 // Z. naukowe Uniw. Jagiellońskiego. – 1975. – [T.] 405: Prace historyczne, z. 53. – S. 168–169.

²⁸ PSB. – Wrocław etc., 1971. – T. 16. – S. 351–352.

²⁹ Wielkopolscy Ostrorogowie / Opr. W. Dworzaczek, Jo. Dworzaczka, J. Dziegielewska i in. – Ostroróg, 1998. – S. 147.

³⁰ Piątyczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1996. – S.78. – (Ser. Acta universitatis Wratislaviensis; N1815: Bibliotekoznawstwo).

³¹ Tazbir K. Jan III Sobieski mecenas. – Olsztyn, 1983. – S. 164.

³² AGAD, AZ, rkps. 1380.

³³ Targosz K. Polscy korespondenci Atanazego Kirchera i ich wkład w jego dzieło naukowe // Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Ser. A. – 1968. – Z. 12. – S. 117–136.

³⁴ Ibid. – S. 125.

³⁵ Зауважимо, що половина з них у XVIII ст. за часів онука – Юзефа Олександра надійшла до бібліотеки у складі збірки Д. Сальтена, завдяки чому з'явилися дублети.

³⁶ Зберігається у Бібліотеці Народовій у Варшаві: “Eruditorum polonorum ad Athanasium Kircherum litterae ex authographis Coll[egii] Romani de scriptae”: Rps. BN BOZ 1362, t. X., k. 9 zv.–10; mf. 26115.

³⁷ Відомо, що переїзд разом з книжками з однієї резиденції до іншої практикували його нащадки – син Ян Станіслав та онук Юзеф Олександр Яблоновські.

³⁸ Далі вказані – римськими цифрами – том каталогу ФС. Віцлебена, – арабськими – сторінка, де зафіксована бібліографічна позиція .

³⁹ *Witzleben F.S.* Bibliotheca Jablonoviana. – Lipsiae, 1755. – Vol.1 – P. 31, 158, 163; Vol. 2. – P. 72; Vol. 3. – P. 258.

⁴⁰ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, № 163, t.1, к. 253; AZ 1380, к. 302.

⁴¹ *Gronśka M.* Exlibrisy: Wiadomości zebrane dla kolekcjonerów. – Warszawa, 1992. – S. 29.

⁴² ЦДІАК України, ф. 710, оп. 3, № 327, арк. 15.

⁴³ Ін-т укр. книги НБУВ, відділ стародруків та рідкісних видань. – Р. 2087–2089; Coll. Jabl. 175.

⁴⁴ Примірник зберігається в Бібліотеці Варшавського університету. – BUW, S.d. 612.197.

⁴⁵ Опис див. *Каталог* палеотипов / Сост. М.А. Шамрай. – К., 1995. – С. 258, № 1344.

⁴⁶ ІР НБУВ, ф. І, № 6418а, арк. 132–138 зв.

⁴⁷ *Wagner M.* Dwór hetmana Stanisława Jabłonowskiego w końcu XVII wieku. // *Zeszyty naukowe wyżej szkoły rolniczo-pedagogicznej w Siedlcach.* – Siedlcy, 1996. – N 45. – S.31, z. 2. – (Seria: Nauki humanistyczne. Historia).

⁴⁸ *Sarniecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego./ Oprac. J. Woliński. – Wrocław, 1958. – S. 50.

ПРОБЛЕМИ КОДИКОЛОГІЇ ТА КОДИКОГРАФІЇ

О. А. Іванова

*кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ*

ПАПІР КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСІВ XVI ст.: АНАЛІЗ ПОХОДЖЕННЯ ТА ДИНАМІКА ВИКОРИСТАННЯ

Кодикологічне описування рукописної книги (РК) включає багато аспектів, у тому числі – вивчення її історії, яке передбачає визначення соціального та географічного походження книги, її авторів, укладачів, інтролігаторів, власників, міграцію, а також історію скрипторіїв бібліотек та багато іншого, що має зв'язок з побутуванням РК. У цьому процесі одним з найважливіших чинників є вивчення матеріалу письма (пергамену та паперу), на якому написаний рукопис, поряд з вивченням оправи, почерків, чорнила, організації тексту, оформлення та оздоблення сторінки тощо.

Першим етапом кодикологічного вивчення рукописної книги є філігранознавчий аналіз. Крім своєї головної функції датування рукописів, що не мають прямої вказівки стосовно дати створення, за допомогою аналогів у альбомах філіграней, вивчення філіграней кожного рукопису вирішує цілий комплекс питань, пов'язаних з виробництвом паперу, його міграцією, купівлею та продажем, використанням паперу схожого типу у майстернях та скрипторіях, торговими та власницькими марками (філігранями, штемпелями) тощо. Тому у багатьох дослідженнях питання походження паперу розглядається у комплексі із вивченням філіграней.

Відомі західні філігранологічні альбоми завжди супроводжуються історичними дослідженнями папірень, однак публікації альбомів датованих філіграней, перш за все, мають на меті допомогти встановити час написання документа чи рукопису і використовуються дослідниками рукописів перш за все саме з цією метою. Проте вивчення філіграней певного періоду, з точки зору їхнього походження, допомагає в локалізації створення та визначенні історичної долі рукопису.

Звичайно, філігрань не має вирішального значення при встановленні міста або регіону створення того чи іншого рукопису. Вирішенню питання походження РК сприяє, в першу чергу, графічний аналіз письма кодексу, який допомагає досліднику зробити основні висновки стосовно територіальних особливостей графіки, хоча територіальні прикмети є менш численними, отже, відповідно, їхнє встановлення може бути більш випадковим. Щодо періоду XVI ст., то тут перше місце посідає аналіз півуставної графіки, яка є у цей час головним типом письма, що має певні територіальні види. Поряд із графічними особливостями важливим критерієм встановлення місця створення РК є вивчення його мовних особливостей, однією з найважливіших додаткових ознак є й стиль художнього оздоблення РК.

Проте у процесі встановлення місця створення РК поряд з дослідженням графічних та мовних особливостей тексту, які є вирішальними в цьому питанні, важливе значення для рукописів XVI ст. має також і вивчення паперу щодо країни його виробництва, особливо у сумнівних випадках. Особливого значення як у загальнонауковому історичному, так і в методологічному аспектах це питання набуває при дослідженнях рукописів значного історичного періоду, здійснених на матеріалі кирилических рукописів різної локалізації, їхнього порівняльного аналізу, розглянутого у динаміці.

Із використанням створеної в ІР бази даних РК XVI ст. "Кодекс" нами був проведений аналіз походження паперу РК стосовно країн виробництва, а також зіставлення отриманих даних з країнами створення самих РК з цього паперу на матеріалі близько 200 кирилических рукописів XVI ст. різної локалізації, що зберігаються в Інституті рукопису (ІР) НБУВ.

Далі будуть розглянуті типи філіграней паперу XVI ст. за їхньою кількістю, від найбільш до найменш поширених. Слід зауважити, що до аналізу паперу не були залучені РК тієї локалізації, яка представлена незначною кількістю для встановлення закономірності.

При аналізі філіграней були використані такі альбоми філіграней: Лауцявичюс Е. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. Атлас. – Вильнюс, 1967; Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. СПб., 1899; Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI–початок XX ст.). К, 1986; Тромонин К.А. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги,

грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. – М., 1844; Briquet C.M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. T. 1–4. Leipzig, 1923; Piccard G. Die Ochsenkopf-Wasserzeichen. Bd. 1–2. Stuttgart, 1966; Die Kronen-Wasserzeichen. Bd. 1–2, 1961.

У рукописах може бути виявлено від однієї до кількох філіграней. У сумнівних випадках при визначенні походження паперу із однією з філіграней рукопису цілком природно орієнтуватися на походження інших філіграней цього рукопису. Проте це є справедливим лише для рукописів, що не є конволютами.

У статті при посиланні на аналог в альбомі вказується і ступінь ідентифікації: тотожність (тотож.) – повний збіг контурів знака і розташування філіграні, близькість (бл.) – збіг знаків у всіх деталях при незначній розбіжності контурів, подібність (под.) – подібність у загальній композиції малюнків і деталях, тип – подібність у загальній композиції малюнків.

Філігранню, яка найчастіше (усього 76 разів) зустрічається в рукописах ІР, є **кабан** (або *вепр*), що переважає у більшості українських РК середини та третьої чверті XVI ст. Зображення кабана входило до герба сілезького міста Швейднице (м. Сведнице у сучасній Польщі). Твердити, що всі рукописи із цим знаком написані на папері, виготовленому лише у Швейднице, неможливо, оскільки до середини XVI ст. використання його значне поширюється: його використовують інші папірні як у самій Сілезії, так і за її межами. Так, на думку Лауцявичуса, її виготовляли також і в Литві, у Вільнюсі¹. Однак, оскільки виключне право зображення цього знаку було отримано папірнею у Швейднице в 1543 р. і підтверджене у 1573 р., тому папір, якій містить цю філігрань, слід вважати переважно сілезьким. Саме цей папір починають використовувати в Україні для написання РК у другій третині XVI ст. поряд з французьким та німецьким; так, у значній частині досліджених рукописів середини століття філігрань *кабан* звичайно зустрічається з філігранями *тіара* та *голова бика*.

Друга за вживаністю філігрань XVI ст. – **гличик** – посідає особливе місце серед водяних знаків тому, що вона тривалий час використовувалася в папері рукописів і друкованих видань. Загальна кількість філіграней типу *гличик* у наших РК – близько 35.

Видатному паперознавцю Ш. Бріке, який довів французьке походження цього знака у XV–XVI ст., вдалося встановити різно-

види цього типу для папірень різних провінцій Франції (Briquet С.-М. № 12476–12915)*.

Більшість досліджених філіграней цього типу (де була можливість встановити походження) зустрічається у російських рукописах, написаних на папері з Ельзасу, Лотарингії, дещо менше – Нормандії та Шампані, однак зустрічаються й типи з північних регіонів. За альбомом-довідником Лауцявичуса, певний тип філіграні XVI ст. – *ваза з квітами* – є характерним для литовських земель, у джерелах російського походження вони не зустрічаються. Однак філігрань такого типу, причому французького походження, міститься у рукопису, безсумнівно, російського походження – Збірнику житійного змісту 50–60 років XVI ст. (ф. 302, № 27, 28). Найбільш поширена форма *гличика з короною під розеткою*, коло з'єднання ручки з горловиною – три кульки. Ці форми склалися до середини XVI ст., варіюються лише буквені сполучення на середині гличика. Форми під півмісяцем є рідкісними у другій половині XVI ст. Папірні Німеччини використовують цей знак лише у першій половині XVII ст.²

Різновиди першої половини XVI ст.: *гличик із розеткою над ним і лілією на тулубі*, тип Лихачов № 1710 (ф. 301, № 21п), *гличик одноручний із літерами "JMB"*, под. Лихачов № 1522 (ф. I, № 166), *гличик одноручний з літерами "LD"*, под. Бріке № 12613 (ф. 301, № 193 л), *гличик одноручний із хрестом на кришці і двома смугами*, тип Бріке № 12484 (ф. I, № 7453), *гличик дворучний з двома смугами на тулубі*, тип Бріке № 12862 (ф. 301, № 193л), *гличик одноручний з літерами "LD"*, под. Бріке № 12613 (ф. 301, № 193 л).

Різновиди середини та третьої чверті XVI ст.: *гличик із двома смугами на тулубі і квіткою*, тип Лихачов № 1833 (ф. 302, № 4), *гличик із літерою "R"*, тип Лихачов № 1743 (ф. 302, № 13), *гличик із літерами "RE" або "BR"*, тип Бріке 12808 (ф. 302, № 13), *гличик дворучний із квіткою і листям* (у різних варіантах), под. Лихачов № 2852, 2900, тип Лихачов № 2851 (ф. 302, № 37, 38); под. Лихачов № 2854 (ф. I, № 7458).

Різновиди останньої чверті XVI ст.: *гличик одноручний з літерами ВО*, *гличик із подвійним овальним візерунком*, аналог не визначений (ф. 302, № 27), *гличик із літерами "IV"*, под. Лихачов № 4067 (ф. 302,

* При посиланні на аналог філіграні в альбомі вказується ступінь ідентифікації, скорочено (за автором) назва альбому та номер аналога.

№ 27), *гличик одноручний із літерами "IR", квіткою над розеткою*, тип Бріке № 12757 (ф. 302, № 18), *гличик одноручний із малюнком*, тип Лихачов № 4102 (ф. 302, № 18), *гличик одноручний з літерами SP[?] на тулубі*, тип Бріке № 12813 (ф. 302, № 18), *гличик одноручний з літерами "PO", розеткою і півмісяцем*, под. Бріке № 12804 (ф. 302, № 19), *гличик дворучний з чотирилисником і літерами "AC" або "AG"*, под. Лихачов № 4126 (ф. 302, 19), *гличик одноручний із розеткою і чотирилисником і літерами "IV"*, под. Бріке № 12742 (ф. 302, № 20), *гличик із літерою "O" у верхній частині, літерою "M" під рукою і півмісяцем над ним*, тип Бріке № 12817 (ф. 302, № 20), *гличик одноручний із літерами "VN"*, под. Бріке № 12781 (ф. 301, № 380п), *гличик дворучний з чотирилисником угорі, на тулубі дата "1596"* (ф. I, № 3982), *гличик одноручний із літерами "JD"*, тип Лихачов № 1955 (ф. 312, № 233), *гличик одноручний з двома смугами на тулубі, розеткою і чотирилисником*, тип Бріке № 12638 (ф. I, № 7456); *гличик дворучний з літерами "PM"*, под. Лихачов № 4098 (ф. 301, № 380п), *гличик із літерами "DB"*, под. Лихачов № 4099 (ф. 301, № 380п).

Наступна за кількістю філігрань, переважно французька і частково італійська за походженням, – *рукавичка* та її варіант *долоня*, що зустрічаються у російських та одному сербському рукопису початку та першої третини XVI ст. у різноманітних варіантах. Розташування папірень, котрі виготовляли папір з цією філігранню, – центр та південь Франції, П'ємонт та Генуя.

Основний тип цієї філіграні – *рука з короною* походить з папірень південно-західної Франції, які експортували папір з Бордо, і тому вона трапляється в рукописах, написаних у Нормандії, Бретані, Рейн-Вестфалії, у містах Гамбург, Бремен та Любек³. Корона не означає приналежність ні до конкретного власника, ні до конкретного регіону, вона використовувалася скрізь, можливо, лише для того, щоб підкреслити високу якість паперу. На думку Лауцявичюса, цей знак поступово почали імітувати папірні інших країн⁴. Однак у нашому випадку навряд чи можна припустити якимось іншим походженням цього знака, оскільки в розглянутих рукописах IP він міститься поряд з іншими французькими водяними знаками.

Папір рукописів початку та першої половини XVI ст. містить такі різновиди: *рукавичка з квіткою*, под. Лауцявичюс № 3581 (ф. 302, № 16), *рукавичка з хрестом і п'ятилисником над нею*, под. Бріке № 10846 (ф. I, № 3952); *рукавичка з хрестом і чотирилисником*, под. Бріке № 11428 (ф. I, № 3952), *долоня з чотирилисником над*

нею, тип Лихачов № 1329 (ф. I, № 7453), долоня з квіткою над нею, под. Тромонін № 318 (ф. I, № 1059); под. Лихачов № 1444 (ф. 307, № 531п); *рукавичка з фестонами та короною*, тип Бріке № 10911 (ф. I, № 7483), *долоня в манжеті з трилисником над нею*, под. Бріке № 11465 (ф. 160, № 408), *долоня з чотирилисником над нею*, тип Лихачов № 1573 (ф. I, № 5524).

У рукописах середини та третьої чверті XVI ст. є такі різновиди: *рукавичка з фестонами, літерою "O" та короною*, тип Лихачов № 1770 (ф. 310, № 28), *рукавичка з короною*, тип Лихачов № 1746 та 1749 (ф. 310, № 28), *рукавичка з серцем і зіркою над нею*, тип Лихачов № 1880 (ф. I, № 7457), *рукавичка з фестонами і короною над нею*, тип Лихачов № 1875 (ф. I, № 7457), *долоня з короною над нею*, под. Лихачов № 1714 і № 1749 (ф. 301, № 174л); тип Бріке № 10982 (ф. I, № 7458); тип Лихачов № 1874 (ф. I, № 7495); тип Бріке № 10958 (ф. I, № 7496); тип Лихачов № 1746 (ф. 310, № 29), *долоня з літерами "RV" та короною над нею*, бл. Бріке № 11071 (ф. 302, № 20), *долоня з шестикутною зіркою над нею*, под. Бріке № 10788 (ф. 302, № 20), *долоня в манжеті*, тип Бріке № 11405 (ф. 301, № 10 л), *долоня в манжеті з п'ятикутною зіркою та короною над нею*, тип Лауцявичус № 3583 (ф. I, № 7496), *долоня в манжеті з малою літерою "d"*, тип Лихачов № 1770 (ф. 301, № 29), *долоня в манжеті з короною над нею, на долоні фігура у вигляді рижка*, под. Лихачов № 4339 (ф. I, № 7495), *долоня з квіткою над середнім пальцем*, под. Бріке № 11431 (ф. 301, № 46л).

Деякі водяні знаки того чи іншого західноєвропейського походження (французького або італійського) отримали імітованих "двійників" у Німеччині. До цих типів відносяться *голова бика* та *тіара*, широко розповсюджені на папері рукописів XVI ст.

Філігрань *голова бика* міститься у різних варіантах на папері РК ІР (загальна кількість – 16). У рукописах першої половини століття: *голова бика*, тип Бріке № 15169, 15174 (ф. 301, № 30 л), под. Бріке № 15337 і под. Лихачов № 1847 (ф. 312, № 149), *голова бика з хрестом, переповитим змією*, под. Пікар № 234 (ф. 307, № 485п), под. Бріке № 15402 (ф. 303, № 117), бл. Бріке № 15394 (ф. 308, № 553п), бл. Бріке № 15351 (ф. 306, № 236п), тип Пікар XVI, 64 (ф. 301, № 32 л), *голова бика з зіркою над нею*, под. Лихачов № 1277 (ф. 306, № 236п), *голова бика з квіткою та змією*, аналог не встановлений (ф. 302, № 43), *голова бика з короною над нею*, тип Бріке № 14591, 14594 (ф. 311, № 575), *голова бика с хрестом, переповитим*

змією з гербом і короною над нею, бл. Лауцявичюс № 1490 (ф. 308, № 533); тип Бріке № 1185 (ф. 306, № 236 п), голова бика з літерою *S* між рогами, под. Бріке № 14479 (ф. 301, № 14п). У рукописах середини і другої половини століття цей тип філіграні не зустрічається.

Більшість цих різновидів міститься в українських рукописах, один – у сербському (ф. 301, № 376л), три – у російських, написаних на рубежі XV–XVI ст.

Ця філігрань виникла в Італії, набула значного поширення в XV–XVI ст. у Німеччині. Над головою частіше за все розташований хрест із зіркою, квіткою або короною, інколи переповитий змією. При розгляді цих філіграней мають велике значення інші філіграні рукопису, їхнє сполучення (якщо кодекс не є конволютом). Типи філіграней, що належать до першої чверті XVI ст., за альбомами Бріке, мають як німецькі, так й італійські аналоги. Так, певний тип філіграні *голова бика* – з товстими рогами – характерний для італійських папірень (ф. 306, № 236 п), саме він міститься на папері російських рукописів рубежу XV–XVI та початку XVI ст. Проте в одному з рукописів початку XVI ст. (ф. 311, № 575, ч. 7) поряд з *головою бика* зустрічається філігрань *гори*, що є суто німецькою. У Хронографі (ф. 301, № 157п) *голова бика*, *переповита змією*, *голова бика з хрестом* зустрічаються поряд з філігранню *літера W* під короною, що є гербом Бреслау. Можливо це певною мірою свідчить про німецьке походження цієї філіграні у першій третині XVI ст. в українських рукописах. У той час, коли *голова бика* зустрічається у рукопису сербського письма (ф. 301, № 376л) поряд з трьома венеційськими філігранями (*якір у колі і зіркою над ним*, *капелюх*, *капелюх із чотирилисником над ним* тощо), папір є, очевидно, італійським.

Тип філіграні *тіара* (13 філіграней) є різновидом загального типу *корона* і використовується від 1474 р. до кінця XVI ст.⁵ Будучи італійським за первісним походженням, уже з перших десятиліть XVI ст. варіант цього типу (високої, вузької форми) імітується на папірнях Німеччини, проте одночасно продовжується існування цього знака також і в Італії⁶. За дослідженням Лихачова, в російських (переважно), а також і в білоруських і українських рукописах *тіара* зустрічається до межі третьої чверті XVI ст. У нашому дослідженні всі рукописи, що містять філігрань *тіара* – українські або білоруські.

Рукописи першої половини XVI ст. мають такі різновиди: *тіара з хрестом*, бл. Лихачов № 1387 (ф. 301, № 73л), под. Пікар IX, № 21 та под. Бріке № 5046 (ф. 30, № 2), *тіара з хрестом і зірочкою над*

ним, аналог не встановлений (ф. 303, № 110), тип Пікар VII, № 26 (ф. 301, № 32л), *корона*, тип Пікар VI, № 4 (ф. 301, № 30 л), *тіара з хрестом*, тип Пікар VI, № 29 (ф. 301, № 32л); под. Бріке № 4959 (ф. 301, № 157п), *тіара з розширеним верхом і хрестом*, под. Бріке № 5067 (ф. 301, № 157п). Середини та третьої чверті XVI ст.: *тіара з хрестом і зірочкою над нею*, под. Лихачов № 1773 (ф. I, № 166), *тіара з різком під нею*, бл. Пікар X, № 41 (ф. 306, № 235 п).

Якір (9 філіграней) – філігрань виключно італійська, і той різновид, що зустрічається в розглянутих РК, майже в усіх випадках є венеційським⁷, а рукописи, за винятком одного, є сербськими різного часу написання (включно останнє десятиріччя).

Філігрань **сфера**, що є французькою, зустрілась 7 разів у російських рукописах включно третю чверть XVI ст. (ф. 301, № 40л; ф. 302, № 20; ф. I, № 7492; ф. 301, № 41л; ф. 33, № 2; ф. I, № 7457; ф. I, № 7458).

Окремою групою ми розглянемо філіграні, що є польськими та литовськими гербами. Так, досить поширеним є водяний знак **лілія**, що має довгу історію. Він виник в Італії, потім потрапив до Франції (різновид *подвійної лілії*), і вже у такому вигляді повернувся в Італію. **Подвійна лілія** не завжди вказує на герб, тому що поширення цього знака привело до виробництва певного гатунку паперу (у Франції), що називався “fleur de Lis”, тобто зображення лілії могло позначати лише його гатунок.

У XVI ст. папір з лілією виготовлявся у Німеччині, Австрії, Польщі. В польську та литовську геральдику ця філігрань потрапила у вигляді подвійної лілії та отримала назву **Гюздава** (у наших рукописах – 9 філіграней). В Польщі належала до родів Бонарів, Корфів, Паців, Подберезьких. Папір з цією філігранню (як на гербовому щиті, так і без нього) міг бути з Малої Польщі, але дослідники паперу зазначають використання цієї філіграні також і на папірні у Нисі (Сілезія)⁸, звідки папір вивозився в Краків, Вільнюс та Львів. На нашу думку, якщо використання паперу з цим знаком в українських та білоруських рукописах у середині XVI ст. важко визначити однозначно (ф. 312, № 78), то у другій половині, й особливо наприкінці століття можливо стверджувати її польське походження.

Папір з філігранню **Єліта** (всього 12 філіграней) – три перехрещених шаблі – мали близько 200 польських родів і 8 литовських⁹. Папір виготовляли у XVI ст. папірні Малої Польщі та кілька папірень Вільнюса.

Папір з філігранню **Сокира** (13) вироблявся під Краковом, в

Кшешовіці. Різновиди цього герба (без орла) широко вживалися в XVI ст. і в Литві.

Філігрань **Підкова**, поширена як в Польщі, так і в Литві, вироблялася теж у Кракові. Чимало родів мало її своїм гербом. Існувала у двох основних різновидах: **Яструбок** (де підкова з хрестом у середині, направлена вгору – 6 різновидів) і **Туна підкова** (де підкова з хрестом в середині, направлена вниз – 3 різновиди). В рукописах деталі цих гербів часто переплутані. Ще два різновиди – герб **Любич** (4), що зображує два хрести над підковою і під нею, а також герб **Сліповрон** з птицею на хресті. Вельми часто зустрічається і польський герб **Габданк** (10 раз). 3 рази зустрівся герб **Свенциц** (подвійний хрест), папір з ним вироблявся у Пруднику під Краковом.

Незважаючи на відносно велику кількість філіграней кожного з цих гербів, що містяться на папері порівняно короткого періоду часу (80–90 роки XVI ст.), вони не збігаються, лише два різновиди з них повторюються у різних рукописах: **Габданк**, Каманін № 196 (ф. 313, № 9 та ф. 312, № 96); **Єліта**, Каманін № 156 (ф. 312, № 79 та ф. 312, № 82).

Для численних збірників, що переписувалися найчастіше у кінці XVI ст., характерним є сполучення різних філіграней польсько-литовських гербів в одному рукопису. Так, у Бесідах Іоанна Златоуста останньої чверті XVI ст. (ф. 303, № 112) присутні філіграні **Сліповрон**, аналог не встановлений; **Яструбок**, тип Каманін № 36–38; **Єліта**, под. Мацюк; № 34, **Сокира**, бл. Каманін № 227; у Тлумачних псалмах (ф. 313, № 6) – **Єліта**, бл. Каманін № 155; **Габданк**, бл. Каманін № 179; **Сокира**, бл. Каманін № 284; у Збірнику повчань (ф. 313, № 16) – **Габданк**, бл. Каманін № 183; **Яструбок**, бл. Каманін № 87; **Лебідь**, тип Каманін № 344.

Польсько-литовські герби шляхетських родів та міст використовувалися як водяні знаки і на папірнях, що були засновані на території України протягом XVI ст. Такі водяні знаки мала Буська папірня – герби **Леліва** та герб **два хрести над і під підковою** (що був запозичений як герб Буська з польського герба **любич**), а також Лівчицька папірня – герб **Єліта**. Продукція цих двох папірень користувалася великим попитом на львівському ринку¹⁰.

Можливо, на папері цих двох папірень створені Бесіди св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна (ф. 303, № 112). Рукопис написаний на папері двох сортів: з філігранями **два хрести над і під підковою** (польський герб **Любич**), под. Каманін № 42 та бл. Мацюк

№ 267 (Буськ), а також *Єліта*, под. Мацюк № 134. Запис замовника у РК свідчить про те, що рукопис створено в Львові: "накладомъ недостойнаго дїакона игнатїа савича. бывшѣ ми въ то время въ градѣ лвовѣ" (арк. 477). Звичайно, неможливо твердити про приналежність паперу з цими філігранями до конкретної папірні, тому що вони мали значне поширення також на польських та литовських землях. Отже, водяні знаки з цими гербами можна умовно віднести до виробів Лівчицької та Буської папірень.

Крім кількох основних типів філіграней, що зустрічаються у великій кількості та варіантах, є чимало філіграней, які трапляються в одному-двох випадках. Їхній перелік доцільно навести відповідно до країн (регіонів) виробництва відповідного паперу.

Італійські філіграні: перша половина XVI ст.: *орел у колі*, тип Бріке № 11990 (ф. 301, № 177п); *вузол*, тип Бріке № 11990 (ф. 308, № 550); *ваги в колі*, тотож. Лихачов № 1673 (ф. 303, № 113); *ваги в колі із зіркою над ним*, тип Лихачов № 3413 (ф. 312, № 89). Середина та третя чверть XVI ст.: *хрест з двома поперечками*, тип Бріке № 5755 (ф. 301, № 21п).

Французькі філіграні: перша половина XVI ст.: *сонце*, бл. Бріке № 13908 (ф. 312, № 281); *літера В під короною*, бл. Лихачов № 1587 (ф. 312, № 281); *гербовий щит з сонцем на ньому, над ним – чотирилисник, під ним – літера В*, под. Лихачов № 2957 (ф. 307, № 531 п); *гербовий щит із трьома перекресленими хрестиками та трьома смугами, під щитом – мала літера "d"*, Бріке № 1482 (ф. I, № 3952); *літера F*, под. Лихачов № 1598 (ф. I, № 7483); *коло св. Катерини*, тип Лихачов № 1511 (ф. 160, № 408); *герб із трьома ліліями*, под. Бріке № 1718 (ф. 302, № 16, 43); *єдиноріг*, тип Лихачов № 1525 (ф. 302, № 17) та тип Бріке № 10023 (ф. 160, № 408); *літера Р з квіткою над нею*, под. Лихачов № 1472 (ф. 306, № 236п).

Середина та третя чверть XVI ст.: *герб з літерою F під короною*, тип Бріке № 8158 (ф. I, № 2786); *герб із лілією і короною над ним*, бл. Лихачов № 2884 (ф. 309, № 567п); *дві перехрещені стріли*, тип Лихачов № 3058 (ф. 312, 221) та тип Лихачов № 3353 (ф. I, № 7458); *зірка*, под. Бріке № 6059 (ф. 301, № 46л); *корабель*, тип Лихачов № 3058 (ф. 312, № 221); тип Лихачов № 3353 (ф. I, № 7458).

Остання чверть XVI ст.: *герб із літерою В на щиті і підписом "NICOLAS LEBE"*, под. Бріке № 8079 (ф. 301, № ДА 365-4); под. Бріке № 8080 (ф. 312, № 233); под. Лихачов № 1957 (ф. 310, № 13); *літера "Р" з квіткою над нею*, под. Бріке № 8719 (ф. 310, № 5).

Німецькі та австрійські філіграні: у першій половині XVI ст.

філіграні цього походження відсутні. У середині XVI ст.: *ведмідь*, тип Бріке № 12325 (ф. I, № 7492); *двоглавий орел*, тип Бріке № 235 (ф. 306, № 13п). В останній чверті: *ведмідь*, под. Laucevicius № 2505 (ф. 306, № 80п), *поштовий ріжок на гербовому щиті*, тип Лауцявичус № 2978 (ф. 303, № 112), *герб Башта (три башти)*, бл. Бріке № 2335 (ф. 306, № 80п); *герб із коронованою головою на верхньому полі*, тип Бріке № 2238 (ф. 301, № 365-4).

Сілезькі філіграні: у першій половині XVI ст. відсутні. У середині та третій чверті XVI ст. трапляються: *лілія на гербовому щиті*, под. Лихачов № 1691 (ф. 312, № 87; ф. 301, № 34л); *герб із двома коронами, грифоном та кабаном*, тип Бріке № 1185 (ф. 306, № 236п) та тип Бріке №№ 1185, 1186 (ф. 306, № 254 п). В останній чверті: *риба в колі, над нею літери GC*, под. Бріке № 12430 ф. 312, № 32/3).

Польські філіграні: В першій половині XVI ст.: *Одворонж* (тип Лауцявичус № 1078: I, 7484). У середині XVI ст.: *козел на трьох пагорбах на гербовому щиті*, под. Лауцявичус № 3604 (ф. 313, № 12 та ф. 312, № 87); *орел над двома перехрещеними ключами на гербовому щиті*, под. Лауцявичус № 3559 (ф. 312, № 78); *герб Краківського капитула*, тип Лауцявичус № 1614 (ф. 301, № 54л) та под. Каманін № 353 (ф. 301, № 556п). В останній чверті XVI ст.: *одноголовий орел*, сх. Каманін № 360 (ф. 312, № 6); *герб із головою бика, короною і хрестом на щиті*, тип Каманін № 385 (ф. 306, № 254п); *герб краківського капитула*, под. Каманін № 353 (ф. 301, № 556 п); *у колі фортечна стіна і єпископська шапка над нею (герб Гжимала)*, тип Лауцявичус № 667 (ф. 301, № 143л), *лис*, тип Лауцявичус № 1904 (ф. 1, № 7462), *Леліва*, под. Лауцявичус № 2206 (ф. 1, № 2813), *Лебідь*, тип Каманін № 344 (ф. 313, 16); *герб Остоя*, бл. Лауцявичус № 2554 (ф. 306, № 27); *герб із головою бика, короною і хрестом на щиті*, тип Каманін № 385 (ф. 306, № 254п); герб, що є сполученням двох гербів – *Леліва* та *Лис* (ф. 301, № 143л) тощо.

Таким чином, слід визначити деякі закономірності, що впливають з наведених фактів. В українських рукописах початку та третьої чверті XVI ст. використовується переважно німецький папір, інколи – італійський, який надходив через Німеччину, де, незважаючи на власне виробництво паперу, італійський папір все ще мав великий попит¹¹. В останній чверті та наприкінці XVI ст. використовується вже лише польський папір. Окремі випадки свідчать про його використання на українських землях вже з середини XVI ст. (українська Тріодь цвітна, ф. 306, № 26п) і навіть першої третини XVI ст. (український Глумачний псалтир, ф. 313, № 7 та український

Збірник, ф. 308, № 553). Так, у Часослові з Уставом (ф. 301, № 74л) папір містить поряд з поширеною у цей період сілезькою філігранню *кабан* філігрань з польським гербом *Гюздава*, яка датується за альбомом Бріке 1554 р. (№ 7150), причому філігрань *кабан* датується за Лихачовим тим самим роком (№ 1755). В Апостолі (ф. 301, № 54л) поряд з філігранню *кабан* (Лихачов № 1754) зустрічається філігрань з гербом *Сокира* (Лауцявичюс № 1670) – обидві філіграні датуються 1554 р. – та *герб Краківського капитула* 1564 р. (Лауцявичюс № 1614).

Все вищесказане також властиве й для білоруських рукописів: на папері середини та третьої чверті XVI ст. є сілезька філігрань *кабан*, на папері останньої чверті та кінця століття – філіграні з польськими та литовськими гербами. Лише один білоруський рукопис (із записом писця) написаний на італійському папері з філігранню *ваги* (ф. 303, № 113).

Щодо рукописів російського походження, то вони, на відміну від українських, починаючи від другої чверті XVI ст., здебільшого написані на французькому папері протягом усього століття. За словами Лихачова, “бумага господствует в Голландии и по всему побережью Немецкого и Балтийского морей как лучший сорт, с которым не выдерживает конкуренции местное производство”¹². Це спостерігається протягом кожного десятиліття. Євангеліє апракос рубежу XV–XVI ст. (ф. 1, № 7453) містить кілька французьких філіграней: *долоня з чотирилисником над нею, глечик одноручний з двома смугами й хрестиком на кришці, агнець*. Стоглав (ф. 301, № 13) з колекції митрополита Макарія написаний у середині XVI ст. (1550–1560 рр.) на французькому папері з філігранями *глечик із літерами “RE” і глечик літерою “R”*. Кінець століття не є винятком. Так, “Устав церковний”, датований писцем 1590 р. (ф. 302, № 18), написаний на папері з філігранню *одноручний глечик із літерами “IR” і одноручний глечик з малюнком*; папір у “Службах російським святим” кінця XVI ст. (ф. 301, № 380п) містить низку різноманітних французьких *глечиків*, датованих за Бріке 1598–1600 рр. (*дворучний глечик з літерами “PM”, одноручний з літерами “VN” та глечик з літерами “DB”*). У Четвероєвангелії (ф. 1, № 3982) – *глечик дворучний з датою “1596”*.

Майже всі сербські рукописи, створені у різні періоди XVI ст., написані на папері венеційського виробництва. Це підтверджується рукописами, що репрезентують кожне десятиріччя, як і у випадку з російськими рукописами, незважаючи на їх меншу кількість. Так, “Трипіснець” 1519 р. (ф. 301, № 369п) має філіграні *рукавичка з п’ятилисником над нею, капелюх з п’ятилисником, ваги у колі з шести-*

кутною зіркою над ними, ножиці. “Тріодь пісна” (ф. 301, № 133л), що має дату в рукопису – 1522 р., має венеційські філіграні – *якір у колі, над ним шестикутна зірка, ваги в колі з шестикутною зіркою та дві схрещені стріли*. Синтагма Матфія Властаря (ф. 301, № 376л) середини XVI ст. має низку італійських філіграней: *якір у колі і зіркою над ним, капелюх, капелюх з чотирилишником над ним*. Євангеліє третьої чверті XVI ст. (ф. 301, № 12п) має ту ж саму філігрань *якір у колі*. Псалтир останньої чверті XVI ст. (ф. 301, № 4п), з якого зберігся лише фрагмент, і Мінея службова на липень 1571 р. (ф. 310, № 8) написані також на папері з філігранню *якір у колі з шестикутною зіркою*. Сербський рукопис кінця XVI ст. “Тріодь цвітна” (ф. 301, № 144л), датований 1593 р., написаний також на венеційському папері з філігранню *якір у колі з трилисником над ним*, “Трипісонець” кінця XVI ст. (ф. 301, № 368 п) має чотири італійські філіграні: *раковина, зірка і півмісяць, три півмісяці та три капелюхи* тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що встановлення основних закономірностей щодо походження паперу рукописів XVI ст., а також вивчення його динаміки сприяють визначенню локалізації як при попередньому ознайомленні з РК у випадку загального або вузько спеціального дослідження рукопису, так і у сумнівних випадках при детальному кодикологічному аналізі.

¹ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. – Вильнюс, 1979. – С. 142.

² Там же. – С. 90.

³ Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Leipzig, 1923. – Vol. 3. – P. 550.

⁴ Лауцявичюс Э. Указ. соч. – С. 141.

⁵ Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Leipzig, 1923. – Vol. 2. – P. 295.

⁶ Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Т. 2 – С. 374–380; Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Vol. 2. – P. 295–296.

⁷ Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Leipzig, 1923. – Vol. 1. – P. 40–41.

⁸ Лауцявичюс Э. Указ. соч. – С. 117–119.

⁹ Там же. – С. 108.

¹⁰ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К, 1986. – С. 30; 48.

¹¹ Лихачев Н.П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы. – СПб., 1891. – С. 44.

¹² Там же. – С. 75.

Л. А. Гнатенко
кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**РАДИВИЛОВСЬКИЙ АПОСТОЛ 1568 року
ВОЛИНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ ШКОЛИ
(У ПОРІВНЯННІ З ПЕРЕСОПНИЦЬКИМ ЄВАНГЕЛІЄМ)**

Апостол – одна з найважливіших пам'яток християнської писемності, яка містить так звані діяння й послання апостолів. Його переклад на старослов'янську мову з грецької був здійснений у другій половині IX ст. першовчителями слов'ян Кирилом Філософом та Мефодієм, єпископом Моравським. Найстаріші з перекладених – це так звані апракоси (тексти, упорядковані в послідовності церковних відправ). Перший відомий старослов'янський текст Апостола давньоукраїнської редакції подає волинський список середини XII ст. – Христинопільський (або Городиський) Апостол¹. З XIV ст. в Україні Апостол був поширений церковнослов'янською мовою української редакції, а з середини XVI ст. – і староукраїнською мовою. Із рукописних Апостолів середини – третьої чверті XVI ст., писаних на Волині, найвідомішими в науковій літературі є, наприклад, Загорівський Апостол 1554 р.², Крехівський Апостол 1560-х років³ та Апостол третьої чверті XVI ст.⁴

У XVI ст. в Україні набули значного розвитку рукописні скрипторії, які переважно діяли при монастирях. Писемна практика певної місцевості створювала окрему рукописну школу, яка розвивалася на основі усталених рукописних традицій та вироблення новітніх власних особливостей. Так, разом з київською школою письма значного поширення й авторитету набула волинська рукописна школа, де у середині XVI ст. було створено дуже гарне книжне письмо, що прийнято називати “новим українським уставом” і яке використовували до кінця XVI ст.

Найвизначнішою з відомих пам'яток волинської рукописної школи, писаною новим українським уставом, є знамените Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. (далі – ПЄ)⁵.

Цією школою письма створено і Радивилівський Апостол 1568 р. (далі – РА), який, як і ПЄ, зберігається в ІР НБУВ (ф. 28⁶, № 766). Але Апостол, на відміну від ПЄ, ще не отримав у наукових студіях належного всебічного вивчення. На нього нами було звернуто увагу ще більше десяти років тому, при початку роботи над описуванням рукописних книг XVI ст.⁷, і проведено археографічний, кодикологічний та графіко-орфографічний аналіз⁸. Тоді його й було названо Радивилівським, оскільки писаний він на Волині в м. Радивиліві в 1568 р. (закінчений 4 вересня), писцем Францишком, у домі пана Семена Борщовського, на замовлення Івана Патрикєя Курозвонського, підкоморія Кременецького повіту. Ці дані є в Післямові до Апостола, арк. 394–394 зв.: “Доконана е^{ст} сия книга зовемаа Ап^толь, еже замыкае^т въ себе наипервей Деяния ап^тольскаа. потомъ посланіей св^тыхъ ап^толь, съборныхъ се^амь: ~ тажъ еп^тистоль св^того Павла д^и: ~ л^та по народженіи нашего С^висителя Г^са Х^а С^на Б^жіа. тысяцнаго, п^лт^сотаго, и ш^ет^десать ш^смаго: ~ м^сца с^внт^веріа чет^вертого д^не: ~ при д^ржаніи наласкавшего госпо // дар^а Ж^ик^игимойта І^вг^дста, Корола польского. и Великаго к^назьства литовьского, и ро^ускаго, и жомоитьского. и иныхъ въ м^ссте Радивилове, выписана за на^кладомъ его м^лти пана Ивана Патрикєа Курозвоньского П^окомор^его пов^ѣтоу Кременецького. Б^гоу въ Т^ройци Единомоу. и Пр^стой М^три его М^ри с^ь всеми св^тыми ко ч^ти. и людемъ по^бполитымъ къ доб^роמוу на^вченію: ~” та в Післямові до читачів, арк. 395–395 зв.: “І^ма^ш па^к въ сей книзе, мой любимый приатељу, х^то жъ боудеші е^а ч^ти. зачала ка^ждого посланія, ч^рненымъ вы^найменованы. поч^атки, и ко^нци в^сакомоу Ап^толау. іако въ Ц^ркви Б^жіи ч^тет^ся. къ том и д^ни м^сецей, в^ни^х же прочитают^ся. на праз^дники Б^жіе, и С^ты^х его. знайдеш^ь положено ч^рвенымъ: ~ главы же іако и въ в^се^х к^нига^х Би^бліи, В^ѣт^хаго, и Новаго Закона. мною Фран^цішкомъ на ро^ускій іазы^к вы^ложены^х. ш^то котораа въ св^ѣт^ѣ к^рат^це замыкае^т. къ знайденію скоро // в^сакое р^ечи по^тр^ѣбное, въ Б^жт^вены^х писаниехъ. знайдеш^ь. къ томоу и св^ѣтки по сторониц^ахъ, іако ш^дно п^ис^мо на дро^угое т^ведетел^твоуе^т, и въ Едино с^а з^гожають, ч^рнымъ и^{сп}равлены розд^ѣлне з^зриши: ~ С^ве^ршиса въ дом^ѣ сия к^нига з^ьв^емаа Ап^толь тет^ръ въ ш^лех^ѣт^ного пана Семіѡна Борьцов^овского: ~ з Б^жію по^мощію доконана е^{ст}ь: ~”.

Апостол писано церковнослов’янською мовою української редакції, а староукраїнською мовою писано передмови і післямови до апостольських послань та дві післямови – до книги та читачів. Рукопис на 403 паперових аркушах у 2°, розміром 322 x 205, з водяним знаком кабан, схожим до рисунка в філігранологічному альбомі Лихачова, № 1775 (1556 р.)⁹; поле тексту: 222 x 122, рядків 20. Він неповний: із

52 зошитів збереглися лише 43, з яких на початку книги втрачено перші сім зошитів, із сьомого зошита є тільки останній аркуш (втрачено 69 аркушів, зошити склалися з 10 аркушів). Текст наявний із 37-го зачала Діянй св. Апостолів (Діяннй, гл. XVI, 14); відсутні частини текстів у середині рукопису; Місяцеслов обривається 1-им січня. Книга без оправи, блок частково розбитий, деякі аркуші випадають; переважна більшість художнього оздоблення – заставок та кінцівок – не написана, для них залишені місця.

Радивилівський Апостол, не зважаючи на значні втрати тексту та незавершеність художнього оформлення, становить значний інтерес, і найперше – мовою, графікою та орфографією письма, що й спонукало до цього дослідження, в якому далі детально розглядатимуться графіко-орфографічні особливості письма Апостола у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм, за схемою вивчення письма ПЄ, поданою в спеціальній статті при виданні пам'ятки¹⁰. Будуть порівнюватися манери письма та використання орфограм писцем Апостола Францишком та першим писцем ПЄ Михайлом Васи́лієвичем, оскільки почерк Францишка більш подібний до почерку Михайла Васи́лієвича, ніж до почерку другого писця, манера письма якого менш кваліфікована, і в орфографії є певні відхилення¹¹. У дослідженні також буде використаний попередній досвід українських учених та наші власні напрацювання в галузі староукраїнської конфесійної орфографії¹².

Отже, Апостол, як уже зазначалося вище, писано новим українським уставом, яким виконано і основний текст¹³ ПЄ, і який є типом письма, характерним для волинської книжної писарської школи, яка поєднувала в письмі давню манеру з новішою¹⁴. У декорі ПЄ, як відмічає сучасна дослідниця пам'ятки І.П. Чепіга, відчувається й південнослов'янський вплив¹⁵. Писаний РА, як і ПЄ, інтенсивно темно-коричневим чорнилом та кіновар'ю.

На думку О. Грузинського, ПЄ не має собі рівних за красою, витонченістю і довершеністю орнаменту письма¹⁶. Це саме можна сказати і про письмо РА. Для обох пам'яток, для шрифту характерними є графічна виразність, декоративність і пропорційність, з використанням великих чітко виписаних літер: широкі варіанти літер ритмічно чергуються з вузькими; яскраво виражене контрастне співвідношення між потовщеними і тонкими частинами літер. Розмір літер у РА: 8 х 6 мм, широкі – до 10 мм; у ПЄ: у першій частині рукопису 6 х 6, широкі до 8 мм, у другій частині – 7 х 7, широкі – до 9 мм.

У графіці РА використано такі букви: на позначення голосних

23 зв., *меншее* 63, *которое* 306. Михайло Васи́лієвич у першій частині пам'ятки вживає в обох позиціях **Є** широку круглої форми і пише її у рядку, а в другій частині – **Е** широку двох накреслень: **Є** широку круглої форми, яка стоїть у рядку, та **Е** широку, загострену донизу, нижня частина якої опущена під рядок і завершується волосинкою з перетинкою.

Середньопередній звук **И** передається буквами **Ы** та **И** після приголосних за етимологією, хоча трапляються написання і проти етимології, переважно після глухих та шиплячих: *попы* 67 зв., *лоукавыи* 104, *злыа* 224; *поймали* 32 зв., *три* 68, *терпи* 307. Після глухих **Г**, **К**, **Х** переважають написання з **И**, хоча часті і з **Ы**: *многымь* 281 зв. – *многымь* 377, *погибели* 282, *грехи* – *грехы* 359, 379, *прѣрки* 311 зв., *патріархи* 358; на відміну від ПЄ, в якому переважають написання за етимологією: *грехы* 129 зв., *ворогы* 312 зв., проте зустрічається і **И**: *праве́дники* 46. Буква **И** після **шиплячих** та **Ц** послідовно вживана перед приголосними, або в кінці слова: *идоуцимь* 1, *вчині/вши* 5, *житіа* 84, *азыци* 314; у цих позиціях не зустрілося вживання **И**, яке зрідка наявне в ПЄ: *жытїниц* 62 зв., *продаючы*^а 105 зв. У кінці рядків, поряд з **И**, пишеться і буква **І** (**і**), в давніх пам'ятках її використовували, коли не вистачало місця для букви **И**: *въѣхї/ценїемь* 288, *едї/норанаго* 384 зв.; ПЄ: *недѣтїни*/ 15 зв., *рекоучі/* 116 зв. В іншомовних словах, переважно грецьких, після приголосних пишеться буква **Ѳ**: *Ѳ лавдикви* 305 зв., *въ маквдонїи* 309 зв., *егвпѣскиа* 371 зв.; ПЄ: *Ѳ чревѣ кутовѣ* 58 зв., *молсїи* 312.

Звук **і** передається буквами **І** (**і**), **И**, **Ѳ**. Буква **І** (**і**) вживається, як і в давньоукраїнських пам'ятках, на початку власних назв іншомовного походження (в словах грецького походження грецьке **ει** передавалося через **І**¹⁷, в інших випадках пишеться буква **И**: *їсе* 39 зв., *їоудеумь* 52, *измєриѲ* 47 зв., *имєа* 331 зв.; ПЄ: *їс* 82 зв., *їоудей* 26; *избавленїє* 88 зв., *изыясниа* 338. Перед голосними та **Ѳ** послідовно за правописною нормою середньоболгарських текстів пишеться буква **І** (**і**): *завєцанїє* 2, *прїймоу* 377, *вѣтованїа* 382; ПЄ: *знаменїа* 156 зв., *вѣплощенїи* 337. Ця орфограма в XVI ст. була закріплена узусом, хоча ще спорадично вживаються і написання з **И**: *стєчениє* 24, *блговоленїє* 54 зв. У вживанні букви **Ѳ** в наголошеній позиції після приголосних на місці етимологічного **Ѳ** немає послідовності, наявні паралельні написання: *хотѣхъ* 39 зв., *главѣ* – *главе* 167 зв., *тѣло* – *тело* 209, у більшості випадків у цій позиції зустрічаємо **ѣ** вузьку: *видєвши* 1 зв., *гнєѣ* 58; на відміну від ПЄ, в якому ця буква послідовно вжита за етимологією: *кнаѣѣ* 325 зв.

Йотація звука **і** передається буквою **И** з діакритичним знаком – на початку слів ставиться знак **ico** (поєднання спіритуса з оксією):

В Аполстолі, як і в ПЕ, відбивається особливiсть правопису пам'ятки, яку з часом спостерігаемо і в стародруках останньої чвертi XVI ст., – послiдовне використання букви **О** широкої після приголосних, коли над нею стоїть у середині слів оксія та в кінці слів – варія (в односкладових словах пишеться кендема): *хѡщѡу* 202, *тогѡ* 19 зв., в інших випадках стоїть **о** вузька: *кораблю* 20, *поведаѡ* 290; ПЕ: *многѡе* 25, *кѡторѡгѡ* 125 зв. Також при збігові двох **О** спостерігається тенденція до вживання різних букв – **О** та **Ѧ**: *ѡ ѡбщѡмѡ* 109 зв., як і в ПЕ: *ѡ ѡкдѡнїї* 14 зв. Вживана і **О** очна (з однією або двома крапками всередині): *ѡкѡ* 198 зв., *ѡчѡма* 223; ПЕ: *ѡкѡ* 32 зв., *ѡчѡма* 61.

Звук **о** також передається через **ѡ** за середньоболгарською орфограмою в префіксах та в середині слів, на місці звучного голосного: **съѡраній** 167 зв., **не съѡѡ** 362; ПЄ: **съѡществіє** 5 зв., **въѡплощеній** 337.

У РА не поширене середньоболгарське орфографічне правило

писати **РЪ, ЛЪ, РЪ, ЛЪ**, на місці давньоукраїнських **ЪР, ЪЛ, ЪР, ЪЛ** маємо **ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ**: *долѣнь* 121, *перѣвомѣ* 268, але трапляються й написання: *сѣдрѣжаще* 288 зв.; на відміну від ПЄ, в якому **ОР, ОЛ** передаються через **РЪ, ЛЪ**, а **ЕР** – через **РЪ**, передача **ЄЛ** через **ЛЪ** не зафіксована: *вытрѣгоүючи* 62 зв., *стѣпа* 283, *трѣпѣти* 76 зв.

Звук **У** передається через диграф **ОУ** на початку слів, після голосних та твердих приголосних: *оүтрѣвы* 285, *юүдеи* 11, *моүромоү* 327 зв.; ПЄ: *оүсты* 15 зв., *наоүкы* 336, *доүшоү* 51. Буква **Ѹ** пишеться в кіноварних текстах, вірогідно для графічної вишуканості та в кінці рядків: *искѸ/са*^x 351 зв.; у ПЄ в кінці рядків ця буква має давнє накреслення, яке в РА використовується тільки в колонтитулах. Писець Францишек наприкінці РА почав більше вживати букву **Ѹ** у різних позиціях у слові, можливо, для прискорення письма: *Ѹчїниші/* 352, *Ѹ томѸ* 352.

Йотований **У** за давньоукраїнською традицією передається буквою **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких приголосних: *юродиви* 176 зв., *сказанїю* 284 зв., *дроүголювіи* 69 зв.; ПЄ: *юноша* 84, *Ѹповѣдаючі* 71, *оүчителю* 312.

Не використовується при передачі звука **У** та його йотації буква **Ж**, яка була поширена в українських конфесійних пам'ятках другої половини XVI ст. У ПЄ вона більш уживана лише в першій частині: *голѣжи* 16 зв., *тобѣж* 53, у другій частині пам'ятки вона трапляється лише зрідка.

Звук **йот**, який займає проміжну позицію між голосними та приголосними, передається буквою **Й**, тобто буквою **И**, над якою ставиться діакритичний знак. У давнину ставили спіритус із варією (°), причому спіритус міг бути різної конфігурації (°, °', °' і т. д.), а з XVI ст. починають ставити лише спіритус, що вже унормовано ставиться в РА в середині слів: *прїймѣти* 78 зв., *не примѣшайтѣ* 323, хоча наявні і написання спіритуса з варією: *преймѣть* 39; ПЄ: *истиннѣйши*^x 18 зв., *покайтѣ* 130 зв. На початку слів послідовно ставиться спіритус із варією: *йх*^x 248 зв., *йѸдѣчи* 324; такі написання переважають і в кінці слів: *сѣнь* *вѣжїи* 219 зв., *дѣброи* 289, хоча значно поширено в цій позиції і використання одного спіритуса: *каждый* 80, *въ четѣртой* 248 зв.; у ПЄ над **И** на початку слів ставиться спіритус із хвостиком донизу, а в кінці слів – варія: *йшли* 66 зв., *сѣхъ страстей* 424 зв. У кінці рядків буква **И** виноситься над рядок лежачою на боці: *соүны*^{"/} 88, *оүклонѣ*^{"/} *теса* 161 зв.; у ПЄ, поряд із цим накресленням, виносна буква **И** передається і двома скісними рисками: *божі*^{"/} 28, *црѣ твѣ* 401 зв.

У системі передачі приголосних звуків дублетність букв традиційно не поширена.

У РА написання **Щ (Ш)** на місці **Ч**, які були характерними тільки для окремих груп слів давньоукраїнської мови, що за традицією перейшли до староукраїнських пам'яток, нам не зустрічалися; у ПЄ написання **Ш** замість **Ч** (із праслов'янських ***tj**, ***kt** перед голосним переднього ряду), підтримувані південнослов'янським впливом, спостерігаються, наприклад, в іменниках із ***kt**: дъщерѣ 46 зв. – дочка 338 зв.

Із буквених знаків **Ъ** та **Ь**¹⁹ послідовно пишеться тільки **Ь** у кінці слів: *вѣсьмь* 11, *ѣтиць* 122; ПЄ: *мовиь* 76, *соуть* 433. Вживання за середньоболгарською орфографією **Ъ** на місці звучного голосного в приєднанні, префіксі в більшості випадків замінено паєрком, який ставиться і між приголосними замість **Ь**: *вь доує* 155, *зradoвaхoмьcя* 232, *пocквѣрнить* 175. У ПЄ між двома приголосними ще поширене вживання давньоукраїнської орфограми з **Ь**: *спочатькoу* 3, *радoвaльcя* 303 зв., проте перевага надається вживанню паєрка: *радoвaлѣcя* 325, як і в інших позиціях у слові.

У РА використаний орфографічний прийом скорочення слів, який передається титлами, скороченням слів через пропуск голосних букв, простим скороченням слів із винесенням букви над рядок та лігатурами.

Титли в пам'ятці вживані різних форм. Титла, яка має форму горизонтальної лінії, загнutoї з двох боків, ставиться над буквами-цифрами та над священними словами, скороченими через пропуск голосних букв та складів: **б҃гови** 3 зв, **ба** 231 зв.; у ПЄ титла має таку ж форму, тільки ще перекреслена посередині: **б҃҃҃ію** 114 зв., **с҃҃҃го** 447 зв.

Використовуються титли-букви: слово-титла **ѣ**, он-титла **ѡ**, глагол-титла **ѣ**, при частковому скороченні слів, коли буква виноситься над рядок і зверху покривається титлою, яка має форму звичайної титли – горизонтальної лінії, загнутої з двох боків: **спѣнію** 231 зв., **прѣрчество** 86 зв., **евѣліи** 289 зв.; у ПЄ титли-букви покриваються дугою: **црѣтво** 297, **трѣца** 5 зв. Винесення інших приголосних під титлою не поширено, на відміну від ПЄ: **глаѣ** 3 зв., **проѣ** 448, **проповѣдаѣ** 129 зв., **коѣ** 130, **на веѣрни** 3 зв., **маѣ** 124 та ін. Виноситься над рядок і не покривається добро-титла **Ѧ**, нижня частина букви пишеться як титла, а голівка – квадратна: **вѣзпѡди** 5, **прѣ** 232; ПЄ: **винограѣ** 309 зв., **празникомѣ** 444.

В орфографії основного тексту Апостола взагалі не поширеним є скорочення слів через винесення літер над рядок (вони послідовно вжиті тільки в Місяцеслові, і виносні букви покриваються дугою). Так, із розглянутих вище орфограм послідовно виносяться лише буква **Х**, рідше – **Т**, без покриття: **сѣ҃грешї**^х 38, **дѣ́хъны**^х 248, **прїймоу̑** 321. У ПС чітко витримано винесення букв **Ж**, **З**, **М**, **Р**, **Т**, **Х** і без покриття: **роу̑** 21, **оу̑дрѣли** 143 зв., **прїіателе̑** 430 зв., **де̑жати** 416 зв., **постанови̑** 104 зв., **моу̑ды̑** 105; причому нарядковий **Ж**, **Т**, **Х** пишуться без ніжок, а **З**, **М**, **Р** мають скорописне накреслення (**Р** – лежить на боці) і переважно вживаються в кінці рядків, а в першій частині пам’ятки – і в середині слів.

Наявним є і винесення двох приголосних, з яких другою є буква **Т**, яка накресленням схожа на арабську цифру 7 і слугує титлопо-

Виноситься і буква **И** при передачі **йота**, переважно в кінці рядків лежача на боці, але без покриття: **правѣны**" / 87 зв., **при**" / **мати** 108; у ПЄ такі написання наявні і в кінці рядка: **на**" / **дена** 22 зв., **великы**" 433.

Лігатурне скорочення слів також наявне в РА – **Ω** (**Ω** + **T**), **Ц** (**Ш** + **T**): **Ѡ** 6, **Ѡ**метающесѧ 87, **ѡцѣрю** 141; лігатура **Ѣ** (**О** + **У**) в кінці рядків: **вѣ селѢ**/не 5 зв., **пришѣшѢ**/ 86. ПЄ: **ѡ** 55 зв., **ѡновѣдѣли** 155 зв., **соверица** 273 зв.; **мирѢ**/ 31, **свѣтѢ**/ 426 зв. Інші лігатури поширені тільки в Місяцеслові: **АУ**, **ЛѸ** (**ЛИ**), **Лѹ** (**ЛУ**), утворені із двох голосних, або коли між ними виноситься приголосна буква, і навіть коли голосні належать до різних слів: **Ѡ** лѹки 396, на лѹѣрен 396, раѹищесѧ 396 зв., на вѣрни 397 зв.²⁰ Але в РА, на відміну від ПЄ, лігатур порівняно небагато; у ПЄ із вище наведених лігатурних з'єднань букв наявне і **ЛУ**: в глаѹу 52, чаѹу 135, на уѣр 5, на вѣрни 445, в луѣ 13, на лѹѣр 446 зв.; зустрічаються й інші лігатури, напр.: **Ѣ** (**ТВ**) – **ѡѢ**риши 24 зв.; **Ѣ** (**ТИ**) – **допѡсѢи** 27.

Псіла (') в Аполстолі самостійно не вживається, послідовно використовується знак **ico** (поєднання спіритуса з оксією, тобто псіли і оксії – ") над голосними на початку слів та складів, над сполучниками і прийменниками, а також над йотованими голосними на початку та всередині слів: ѣ 3 зв., ꙗкоуѡтѣ 8, ꙗко 3 зв., въсплѣне 5. У ПС в цих позиціях використовується переважно **псіла**: ѥ 133 зв., ѡны 54 зв., своимъ 38 зв., его 63, вкнѣициѣса 144, а знак **ico** послідовно використаний тільки над заголовними голосними буквами на початку сумаріїв та зачал: Ѣ сталося 306. У РА, як і в ПС, послідовно вживана орфограма, за якою в кінці слів над йотованими голосними пишуться два діакритики – спіритус з варією: за мно/гоудїниї 1 зв., спсєніа 2, бжеї 84 зв.

Дасією (˙) з хвостиком, піднятим догори, передається переважно тільки **йот**: **мой** 1, **пріймати** 78 зв.; ПЄ: **найменшимь** 31 зв., **снь члкъый** 404.

У правопису обох пам'яток послідовно наявні діакритичні знаки словесного наголосу та кількості (˙, ˘, ˚, ˙), які вживаються штучно під впливом середньоболгарської орфографії і не позначають фактичних наголосів²².

Оксія (˙) наявна на голосному першого складу, а також у кінці слова, коли наступне за ним односкладове слово закінчується голосною, в інших позиціях у кінці слів над голосним пишеться **варія** (˙): **принати** 38, **самй** 87; ПЄ: **погоубити** 51, **закричавши** 294. Але часто наявні випадки, коли **оксія** стоїть над кожним голосним, крім кінця рядка: **по разоумоу** 86 зв.

Камора (˙) ставиться в обох пам'ятках переважно над односкладовими словами з наголошеним **О**, а також часто над **А**, **А**: **бо** 141, **да** 79, **ма** 1; ПЄ: **бо** 28 зв., **да** 6 зв., **ма** 132 зв. та над буквою **Ж**: **нж** 15 зв., яка в РА не використовується.

Кендема (˙) вживається, як і в ПЄ, над **Ы** в кінці слів: **рань** 2, **соуботъ** 9 зв.; у ПЄ вона пишеться також і над **Ы** та **А** в односкладових словах: **съблазнь** 79, **тогда** 138 зв., **мы** 46, **та**, 33. В РА над **Ы** в односкладових словах пишеться **оксія**: **мы** 56, **вы** 114 зв. **Кендема** також пишеться над клітиками **вѣ**, **се** та в нових односкладових словах (і похідних) **два**, **три**, **зло** та ін.: **вѣ** 4 зв., **по три** 4 зв., **злѣ** 116; ПЄ: **вѣ** 15 зв., **се** 23, **три** 7 зв., **злѣ** 33 зв., а також над “звучним” **Ъ**: **тъй** 17 зв., **съй** 19. Вона також ставиться над буквою **V**: **ѣгъїта** 25, **моуѣи** 372; ПЄ: **моуѣи** 15 зв., **до егъїтоу** 24 зв.

Отже, проведене дослідження письма Радивилівського Апостола 1568 р. показало, що перед нами визначна українська пам'ятка волинського скрипторію, яка виконана писцем Францишком, як і писцями Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., на найвищому рівні писарського мистецтва. Апостол за графіко-орфографічними особливостями письма, на нашу думку, стоїть вище за Євангеліє, а писець Францишек кваліфікованіший за пересопницьких писців, його письмо більш чітке, він унормованіше використовував узусні орфограми: традиційні давньоукраїнські та новітні староукраїнські, і свідомо вибірково – південнослов'янські.

²² Зберігається у Львівському державному історичному музеї (шифр: рук 39) та один його зошит (8 арк.) – в Інституті рукопису НБУВ (шифр: ф. 8, № 3). Див.: *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С. 198–200.

² Місцезнаходження невідоме. Опис та літографську репродукцію див.: *Запаско Я.П.* Вказ. пр. – С. 351–354.

³ Зберігається в ЛНБ. Див.: *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр.: Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава, 1930.

⁴ Зберігається в Інституті рукопису НБУВ (шифр: ф. 301 (ЦАМ КДА), № 54 л. Апостол сучасним дослідником Я.П. Запаском, яким, як і попередніми дослідниками (М. Карпинський, О. Требін), розглядався, як пам'ятка XV ст., але рисунок філіграні “кабан” дає тр. чв. XVI ст. (див.: *Запаско Я.П.* Вказ. пр. – С. 64–65).

⁵ Зберігається в Інституті рукопису НБУВ під шифром: ф. I, № 15512.

⁶ Цей фонд є колекцією рукописів XVI–XX ст. Всеукраїнського історичного музею імені Т. Г. Шевченка (1129 од. зб.), який був заснований в 1899 р. під назвою “Городской музей древностей и искусства”, що потім неодноразово змінювалася. Матеріали музею почали надходити до рукописного відділу ВБУ з 1937 р., після реорганізації музею в 1936 р. Повного друкованого видання опису фонду немає, тому він не доступний широкому загалу дослідників. У 1916 р. С. Щегловою було видано 196 описів рукописних матеріалів, які на той час складали музейну колекцію (*Щеглова С.А.* Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Алексеевича. – Петроград, 1916), але опису Апостола 1568 р. серед них немає, тому, вірогідніше, до музею він надійшов у період від 1916 до 1936 р. В інвентарному опису ІР НБУВ рукопис описано так: “Апостол. Радивилов. Накладом Ивана Патрикеея Курозвонского подкоморего Кременецкого 1568. F°, 403 лл”.

⁷ Описування рукописних книг XVI ст. було розпочато колишнім завідувачем відділу рукописів, нині – директором Інституту рукопису Л.А. Дубровіною, продовжено нами – описано 50 ркп. кн., серед них і Радивилівський Апостол, опис якого не опубліковано. Подальша робота здійснюється вже багато років науковим співробітником О.А. Івановою.

⁸ Зроблений нами повний археографічний опис рукопису не опубліковано, а його графіко-орфографічний матеріал, у контексті з іншими рукописними пам'ятками, постійно включається до власних правописних студій (див. прим. № 12). Він досліджений і в нашому дисертаційному дослідженні: *Гнатенко Л.А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997.

⁹ *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. — Т. 1–3. / Систематизировал по сюжетам и составил указатель В.М. Загребин. — Л., 1982.

¹⁰ *Гнатенко Л.А.* Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.

Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Вид. підготувала І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 55–73.

¹¹ Євангеліє писано двома писцями, ім'я другого писця невідоме. Про історію створення та написання тексту ПЄ див.: *Гнатенко Л.А.* Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.? // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : Міжвід. наук. зб.* – К., 2001. – Вип. 3. – С. 447–457.

¹² Див. праці: *Огієнко І.* Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії. (З семінару церковнослов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). – Варшава, 1926; *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. : Літературно-лінгвістична моногр. – Варшава, 1930; *Москаленко А.А., Терлецька В.М.* Український правопис : (Бібліографія, матеріали на допомогу наук. та учбовій роботі). – Одеса, 1971. – С. 57–64; *Чепіга І.П.* Пересопницьке євангеліє як джерело вивчення історичної фонетики української мови // *Проблеми сучасної ареалогії.* – К., 1994. – С. 82–88; *Чепіга І.П.* Деякі графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому євангелії // *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст.* – К., 1995. – Вип. 2: Матеріали наукової конференції пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. – С. 245–248; *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39–57; *Гнатенко Л.А.* Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // *Наук. пр. / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського.* – К., 2000. – Вип. 4. – С. 27–39; *Гнатенко Л.А.* Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // *Наук. пр. / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського.* – К., 2000. – Вип. 3. – С. 266–277; *Гнатенко Л.А.* Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2000. – Вип. 6. – С. 11–21; та ін.

¹³ Основний текст ПЄ – це канонічний текст Євангелія, а інші тексти – тексти в рамках-заставка, сумарії та післямова – писано півуставом.

¹⁴ *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. – К., 1876. – С. 4.

¹⁵ *Чепіга І.П.* Національна святиня // *Київ. старовина.* – 1992. – № 4. – С. 9.

¹⁶ *Грузинский А.С.* Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. // *Искусство.* – К., 1910. – № 1. – С. 45.

¹⁷ *Огієнко І.* Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії. (З семінару церковнослов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). – Варшава, 1926. – С. 11.

¹⁸ Комп'ютерний аналіз проводився за набраним нами повним текстом Пересопницького Євангелія для видання пам'ятки.

¹⁹ Букви **Ѣ, Ъ** втратили своє звукове значення ще в XI ст.

²⁰ Подаються приклади без графічної передачі цих лігатур, через відсутність відповідних шрифтових поєднань.

²¹ Діакритична система пам'ятки була частково представлена І. Чепігою на науковій конференції в 1995 р. (*Чепіга І.П.* Деякі графіко-орфографічні особливості...– С. 246–248), а також в роботі М. Кея, безпосередньо в передачі *йота* та *І йотованого* (*Кей М.* New wine in old bottles: A non-Traditional Liturgical Language in Traditional Orthography // *Die Welt der Slaven*.– 1997.– [Bd.] 42.– Р. 291–305).

²² На що рису в ПЄ звернув увагу ще І. Огієнко, аналізуючи роботу П. Житецького про Пересопницьке Євангеліє, в якій Житецький вважав, що представлення наголосів у пам'ятці болгарське (*Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков.– К., 1876.– С. 5). Проте, зауважував І. Огієнко, тут треба говорити не про наголос, а лише про “азначки” (*Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. ... – С. 223).

Е. С. Клименко
*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**МУЗИЧНА ЗНАМЕННА РУКОПИСНА КНИГА
КИРИЛИЧНОГО ПИСЬМА XVI–XVII ст. У ФОНДАХ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Музичні рукописні книги кириличного письма є важливим джерелом з історії книжної культури, пам'ятками музичного мистецтва, що висвітлюють розвиток вітчизняної освіти та духовної культури в цілому, оскільки охоплюють значний за обсягом період від XI до XVIII ст. Усі вони є пам'ятками церковно-співочого мистецтва, які за способом виконання можна поділити на одноголосі (церковна монодія) та багатоголосі (партесні та духовні концерти).

Пам'ятки церковної монодії за своїм складом представляють собою збірники одноголосих піснеспівів (ірмосів та тропарів канонів, стихир, антифонів, прокимнів та ін.) і є формами православної гімнографії.

Більшість дослідників вважає, що церковна монодія в Україні-Русі в усіх її жанрах, формах, типах півчих книг та нотопису була запозичена з Візантії. З XI ст. цей єдиний на Русі вид письмового професійного мистецтва активно трансформується, набуваючи виразних місцевих рис, про що свідчить виникнення старокиївського знаменного співу та формування власного різновиду безлінійної нотації¹.

Гімнографічні півчі тексти у різні періоди свого існування записувалися двома типами нотацій: безлінійними, що позначалися на письмі знаменами, та нотолинійними.

У давньоруську епоху одночасно існували два види безлінійних нотацій: крюкова, або знаменна (яку в Західній Україні в XVII ст. називали кулизмяною²), та кондакарна. Остання, не отримавши поширення у давньоруській церковній традиції, в XIV ст. вийшла із ужитку. Знаменна ж нотація пройшла певні етапи свого розвитку та еволюції протягом століть і наприкінці XVI ст. в Україні

та Білорусії перестає використовуватися. Як відомо, в Україні в кінці XVI ст., а в Росії у кінці XVII ст. під впливом західноєвропейського багатоголосся відбулося реформування системи нотописання, і з'явилася квадратна нотація на п'ятилінійному нотному стані – київське знам'я.

Від початку XVII ст. знаменна нотація використовується тільки в Московській Русі й зазнає суттєвих змін та вдосконалень. Найголовніші з них виявилися у появі в рукописах з другої половини XVII ст. кіноварних позначок – червоних літер, що писалися зліва та зверху від знамен, та признаків – додаткових чорнильних рисочок біля знамен, введених у 1668 р. О. Мезенцем (і перші, й другі уточнювали звуковисотне положення знамен).

У знаменних російських рукописних книгах XVI – другої половини XVII ст. зустрічаються ще два види маловивчених безлінійних нотацій: „путь” та „демество”.

З кінця XVI ст. у церковно-співочому мистецтві поступово формується новий тип музичного мислення – поліфонічний. Поряд з монодією виникають дво-, три- та чотириголосі інтерпретації гімнографічних текстів. Тип запису багатоголосного співу отримав назву „строчний”. У 30–40-х роках XVII ст. велика частина репертуару була розспівана строчним багатоголоссям, і на середину XVII ст. припадає його розквіт, про що свідчать “Описи нотних книг” бібліотеки царя Олексія Михайловича та його сина Федора Олексійовича³. Цей новий вид співу вимагав від півчих особливої майстерності, оскільки вони повинні були знати будь-який голос: „низ”, „путь” та „верх”.

З третьої чверті XVII ст. простежуються дві тенденції у розвитку російського церковно-співочого мистецтва. Одна з них була спрямована на збереження півчої традиції у тому вигляді, в якому вона дійшла до середини XVII ст. Друга тенденція полягала в оновленні старої системи, виправленні накопичених за кілька віків помилок, що виникали у процесі переписування книжок, й передбачала відмову від роздільномовних текстів та вставок (хабув), які викривляли священні тексти. Крім того, переведення тексту на новоістинномовну основу значно скорочувало церковну службу, що допомогло позбутися одночасного звучання у храмі різних розділів служби. Відбувалося виправлення текстів, коректування розспівів, комісією справщиків на чолі з старцем Олександром Мезенцем була складена півча Азбука, у якій були по-новому систематизовані усі вживані знамена, пояснені їх значення, були придумані приз-

наки. Кінцевою метою цієї роботи було тиражування уніфікованих півчих книг друкованим способом. Але цього не сталося у зв'язку з впровадженням під впливом західноєвропейської музичної культури бароко партесного співу, що потіснив знаменний розспів⁴.

Тому XVII ст. є періодом перетину у співочій практиці двох музичних систем, виражених знаменною безлінійною нотацією та п'ятилінійною нотацією західноєвропейського походження. У зв'язку з перемогою останньої, знаменний спів залишився лише у вузькому вжитку старообрядців, про що свідчать знаменні рукописні книги XVIII – першої половини XIX ст.

На межі XIX – XX ст. російськими дослідниками (прот. В.М. Металлов, С.В. Смоленський та ін.) велася робота по відновленню прочитання вже забутої знаменної нотації та давньоруського співу. Оскільки, як зауважує С.В. Смоленський, „отсутствие всяких указаний относительно ритмов, строения форм и оттенков исполнения в изложении по цефалтному ключу (п'ятилінійної нотації – *Е.К.*) дает читателю только сухой абрис напева, а не живую картину в красках”, потрібно „доходить, постепенно углубляясь в даль минувших веков, до научного уяснения оснований древнего родного искусства”⁵.

В історії вітчизняної рукописно-книжної культури знаменні рукописні книги не були достатньо досліджені з історико-кодикологічної точки зору через брак джерельної бази та з причин втрачених зв'язків, традицій співу, які давали б можливість переконливого прочитання знаменної нотації. Адже ці книги становлять особливо велику цінність, оскільки були написані забутими нині безлінійними нотаціями й зберегли у традиційній формі пам'ятки середньовічної музичної творчості.

Їх перші науково-реєстраційні описи, зроблені М.І. Петровим⁶, О.О. Лебедєвим⁷, С.І. Масловим⁸, М.М. Сперанським⁹, В. Березиним¹⁰, С.О. Щегловою¹¹, були складені наприкінці XIX – на початку XX ст. і мали узагальнюючий характер та здебільшого облікове навантаження. В них майже не розкривався зміст рукописних книг як пам'яток музичного мистецтва. Адже півчі рукописи мають два тексти – вербальний та музичний, через що потребують подвійної обробки – загальної та музично-палеографічної.

Тому нами проводиться археографіко-музикознавчий та кодикологічний опис знаменних рукописних книг (далі – РК), що зберігаються в ІР НБУВ, який дозволить виділити, науково визначити і поставити на державний облік відповідно до встановлених

критеріїв цінності ці унікальні пам'ятки музичного та книжкового мистецтва.

Їх науковий опис відтворює багатоаспектний характер дослідження, охоплюючи усі можливі напрями вивчення історії книги, її структури, змісту, текстів, художнього оформлення, музичних особливостей тощо.

В ІР НБУВ зберігаються 44 музичні знаменні РК, здебільшого російського походження, які, за даними описів, охоплюють період від XII до початку XX ст. Вони представлені у колекціях та архівних фондах: Літературні матеріали (ф. І), Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС) (ф. V), Колекція рукописних книг ІР НБУВ (ф. 30), Київська духовна академія (ф. 160), Колекція уривків слов'янських рукописів ІР НБУВ (ф. 235), Церковно-археологічний музей Київської духовної академії (ЦАМ КДА) (ф. 301), Зібрання рукописних книг бібліотеки Історико-філологічного інституту кн. Безбородька у Ніжині (ф. 310), Зібрання рукописних книг Києво-Софійського собору (ф. 312), Зібрання рукописних книг бібліотеки Почаївської лаври (ф. 313).

До колекції входять такі типи півчих богослужбових книг, як Ірмологіони, Октоїхи, Стихирарі, Обиходи, Мінеї, Праздники, Тріоді, а також Азбуки. Як правило, декілька півчих книг об'єднувалися в один кодекс (див. Збірники у табл. "Основні характеристики півчих рукописів XVI – XVII ст.").

Усі вони мають невеликий формат: в четверту та восьму долю аркуша.

Основним завданням наукового опису півчих знаменних РК є встановлення часу їх створення. Датування здійснюється за комплексними ознаками, серед яких: філіграні, шрифт, чорнило, оправа, оздоблення, маргінальні записи, колофони, а також мовні та текстові редакції, графічні особливості письма знамен, види нотацій тощо.

У текстах знаменних РК XVI – XVII ст. не визначена точна дата створення. Усі вони написані на папері іноземного виробництва. Нами розглядаються 16 РК XVI–XVII ст., які можна датувати так:

Ф. 160, од. зб. 614. Філіграні: *кабан* двох видів: 1) – сх. 10*, № 13574–13577 (1503–1546); 2) – под. 6, № 1699–1701 (1542) та № 1755 (1554); *корона* – сх. 13, № 1557 (1536), сх. 10, № 5062

* Тут і далі цифра перед номером філіграні вказує на порядковий номер у „Переліку довідників філіграней”, наведеному у кінці даної статті.

(1536–1541), сх. 6, № 3012 (1536); *лілія у гербовому щиті* – сх. 10, № 7147 (1531–1532).

Ф. І, од. зб. 11962. Філіграні: *птах у круглому щиті під короною* – под. 16, № 577 (1595); *герб Єліта* – сх. 7, № 102 (1589–1600).

Ф. 312, од. зб. 113. Філіграні: *одноручний глечик з короною під розеткою на кришці, з літерами CP/S на тулубі* – сх. 9, № 28 (1604) та *дворучний глечик* – сх. 9, № 542 (1609).

Ф. 301, од. зб. 148 л. Філіграні: *ворота кріпосні з двома баштами двох різновидів*: 1) – тот. 1, № 31 (1658); 2) з написом *RAVEUSPVRG* – сх. 6, № 1979 (1610–1620); *лілія у гербовому щиті з літерами SI / WR-лігатура* – сх. 12, № 1735 (1641); *герб Базеля (ріг достатку у гербовому щиті під короною)* – сх. 16, № 639 (1644); *одноголовий орел з короною* – сх. 16, № 1398 (1641); *герб з баштою та орлом* – под. 1, № 213 (1633).

Ф. 301, од. зб. 115 л. Філіграні: *одноручний глечик восьми різновидів*: 1) з літерами *R/FO на тулубі* – тот. 1, № 705 (1623); 2) з літерами *P/BR на тулубі* – тот. 1, № 692 (I пол. XVII ст.); 3) з літерами *PO//IC* – сх. 9, № 133 – 134 (1623–1625); 4) – сх. 1, № 79 (1645–1654); 5) з літерами *FB на тулубі* – аналогів не виявлено; 6) з літерами *IC* – сх. 1, № 790 (1634); 7) з літерою *M на тулубі* – сх. 9, № 502–504 (1630–1633); 8) – сх. 9, № 495–497 (1653–1656); *ворота кріпосні з двома баштами* – сх. 2, № 1119 (1628–1630); *ріжок* – сх. 2, № 107 (1625).

Ф. 301, од. зб. 97 л. Філіграні: *лілія у гербовому щиті під короною /ID* – сх. 13, № 2165 (1639); сх. 1, № 910 (1647); *одноручний глечик трьох різновидів*: 1) з короною під півмісяцем з літерами *P/BR на тулубі* – сх. 9, № 230 (1627, 1631); 2) *увінчаний короною з розеткою та півмісяцем, з півмісяцем на горлі та літерами FG на тулубі* – аналогів не виявлено; 3) з літерами *IL* – сх. 9, № 517 (1635–1637); *ключі у гербовому щиті [під короною] /HF* – под. тип, але без корони див. 15, № 653–655 (1639–1642); *виноград* – сх. 12, № 2118 (1659).

Ф. 301, од. зб. 94 л. Філіграні: *літери у гербовому щиті під короною* – под. 1, № 78 (1627).

Ф. 301, од. зб. 644 п. Філіграні: *голова блазня з 5-ма зубцями на комірці трьох різновидів*: 1) – сх. 4, № 37 (1664–1665); 2) *//PR* – сх. 1, № 311 (1650); 3) – сх. 4, № 52–54 (1643–1645); *герб м. Берна /WR лігатура // PC* – сх. 1, № 973 (1651–1659); *лотарингський хрест // LD* – сх. 1, № 599 (1652); сх. 6, № 2909–2910 (сер. XVII ст.).

Ф. 301, од. зб. 119 л. Філіграні: *голова блазня з 7-ма зубцями на комірці* – сх. 2, № 1352–1354 (1664).

Ф. 313, од. зб. 32. Філіграні: *агнецъ пасхальний* – под. 1, № 9 (1673–1676), *голова блазня з 7-ма зубцями на комірі* – сх. 4, № 319 (1667), № 324 (1684); *двоголовий орел з короною* – сх. 1, № 1027 (1670–1680).

Ф. 301, од. зб. 344 п. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі* – сх. 13, № 2569 (1668), сх. 2, № 1194 (1674); II – з *7-ма зубцями на комірі* – сх. 1, № 455 (1663, 1673–1676); под. 12, № 2025 (1676); *герб Ярославля* //ЯМ[СЯ] – сх. 17, № 31 (1784).

Ф. 310, од. зб. 4. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі*, має два варіанти: 1) – под. 1, № 354 – 355 (1683); под. 11, № 348 (1672); 2) //NIM – под. 4, № 182 (1678, 1682); II – з *7-ма зубцями на комірі* //ННН – сх. 4, № 510 (1672), № 511 (1678–1680).

Ф. 301, од. зб. 345. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі* двох видів: 1) – сх. 2, № 1222 (1681); 2) – сх. 4, № 241 (1663); II – з *7-ма зубцями на комірі* трьох видів: 1) з *літерами PD* – сх. 1, № 478 (1680); сх. 12, № 2014 (1668); 2) // GB – сх. 4, № 388 (1663); сх. 2, № 1362 (1665); 3) – сх. 4, № 335 (1680); *агнецъ пасхальний* // PI – тот. 1, № 11 (1670); *герб міста Берна* – сх. 2, № 976 (1677); *двоголовий орел* – сх. 11, № 444 (1673).

Ф. 301, од. зб. 150 л. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – з *5-ма зубцями на комірі*, має три варіанти: 1) – сх. 2, № 1215 (1681); 2) – сх. 4, № 178 (1674–1678), сх. 2, № 1222 (1681); 3) – сх. 1, № 352 (1673–1674); II – з *7-ма зубцями на комірі* – сх. 2, № 1373 (1678), сх. 4, № 493–494 (1679–1686) та № 521 (1682).

Ф. 301, од. зб. 149 л. Філіграні: *голова блазня* двох типів: I – має два види: 1) з *5-ма зубцями на комірі* // LB – под. 12, № 1983 (1688); 2) з *6-ма зубцями* – сх. 1, № 349 (1663); II – з *7-ма зубцями* двох різновидів: 1) – сх. 2, № 1373 (1678), сх. 4, № 513 (1684), сх. 1, № 453 (1681), сх. 12, № 2018–2019 (1683); 2) // P – сх. 4, № 631 (1693), сх. 1, № 494 (1690); *герб Семи провінцій* – сх. 11, № 111 (1669–167?), сх. 1, № 884 (1699); *герб Амстердама* трьох різновидностей: 1) // HD – сх. 3, № 92 (1692); 2) // MIW – под. 3, № 242 – 246 (1678–1686); 3) – сх. 1, № 144 (1692) та № 146 (1696).

Ф. 310, од. зб. 176. Філіграні: *герб Амстердама* чотирьох різновидів: 1) – сх. 3, № 363 (1696–1703); 2) – сх. 3, № 96–103 (1693–1696); 3) – сх. 3, № 230–231 (1678, 1681); 4) – под. 3, № 229 (1667); *голова блазня з 7-ма зубцями на комірі*, має два варіанти: 1) – сх. 4, № 432 (1692, 1693); 2) – сх. 1, № 494 (1690); *герб Семи провінцій* – под. 1, № 874 – 881 (1687–1693).

Показовими для датування є також такі музично-палеографічні аспекти, як графіка письма: зовнішній вигляд знамен, їх розмір, нахил, нашарування у процесі еволюції, які активно відбувалися до середини XVII ст.

Так, для XVI ст. характерне спокійне, округле письмо, довші та більш розмашисті горизонтальні риси, ніж у попередні століття. Під впливом збагачення та ускладнення церковних служб з'являються нашарування знамен у 2–3 рядки (див. № 1*, арк. 183–184, 303 зв.–305 та ін.). З кінця XVI ст. письмо знамен стає більш гострокутним з нахилом вправо та вгору, збільшується різниця між товстими та тонкими рисками й до середини XVII ст. стає прямішим, гострішим, прямовиснішим¹².

У кінці XVII ст. та у XVIII ст. письмо знамен стає менш характерним, і зростає значення палеографічних ознак паперу та тексту¹³.

Періодом найвищого розквіту церковно-співочого мистецтва є XVI–XVII ст. У півчих рукописах, починаючи від другої половини XVI ст., і особливо у XVII ст., поширюється багаторозспівність, що проявляється в існуванні декількох музичних версій (інтерпретацій) на один півчий текст. Вони позначалися у тексті „ино знамя”, „ин роспев”, „ин перевод”, „другий”, коли слідували безпосередньо один за другим, і вказували, що іншим є не текст, а інтонація¹⁴. Це свідчить про високу майстерність розспівщиків періоду розквіту співочого мистецтва та прагнення до індивідуальної творчості. З'являються також нові півчі стилі: малий розспів, „болшой” („болшій”) (№ 12, арк. 96; № 13, арк. 181, 197 зв. та ін.), які утворилися безпосередньо зі знаменного, а також самостійні, які мали власну систему нотації. До останніх відносяться демественний розспів (№ 1, арк. 505–517 зв. та 559–561, № 12, арк. 36, № 15, арк. 27), а також „путь”, поширений у кінці XVI–XVII ст. (№ 5–6, 8, 12–16).

У півчих текстах, починаючи з середини XVII ст. зустрічаються такі розспіви: київський (№ 14, арк. 16 та ін.), болгарський (№ 14, арк. після 109), грецький (№ 15, арк. 26; № 16, арк. 135). Крім того, у рукописах XVII ст. з'являються помітки з вказівками на місцеві, монастирські та авторські розспіви: „монастирская” (№ 12, арк. 25; № 14, арк. 105 та 107 зв.), „зуєвское” (№ 4, арк. 129), „кириловская” (№ 16, арк. 46), „тифинское” (№ 14, арк. 113).

* Тут і далі у дужках проставлені номери за табл. “Основні характеристики півчих рукописів XVI–XVII ст.”, наведених в даній статті.

У рукописах до середини XVII ст. нотація безпозначкова, але зустрічаються тексти з подекуди проставленими кіноварними позначками (№ 8, арк. 4–280).

Тексти до середини XVII ст. роздільномовні¹⁵ (рос. – раздельноречные), в них можна зустріти “хабуви” та “ананейки” – вставки всередині тексту, що мали такі складові форми: „ха”, „ху”, „хе” або „не”, „на”, „неанес”, „анеанес” і служили для прикрашення розспіву.

Серед півчих знаменних книг XVI–XVII ст. зустрічаються кодекси, у які під час реставрації та повторного опрацювання були вставлені аркуші пізнішого часу з текстом, що доповнює за змістом попередній, але написаний іншим почерком.

Так, у Збірнику (№ 4) текст на арк. 79–156 (40–50-ті роки XVII ст.) доповнює текст Обіходу на арк. 423–427 (за філігранями – 10–20-ті роки XVII ст.). У РК (№ 9) нотовані стихири на Різдво Богородиці на арк. 86–98 та на Воздвиження на арк. 117–136 (60-ті роки XVII ст.) є логічним додатком до відповідних розділів Мінеї святкової (кін. XVII ст.). В Ірмологій (№ 11) (70-ті роки XVII ст.) після реставрації були вставлені арк. 1, 169–172 (80-ті роки XVIII ст.), на яких повністю відновлені втрати тексту початку та кінця книги. Однак у Збірнику (№ 15) вміщено різні півчі книги: Ірмологій (60-ті роки XVII ст.) та Обиход з Октоїхом (70–90-ті роки XVII ст.).

Подібні заходи сприяли збереженню текстів півчих книг й були обумовлені їх практичним призначенням, пов'язаним з частим використанням під час богослужінь.

Як бачимо, більшість текстів XVI–XVII ст. дійшла до нашого часу завдяки реставрації та повторному опрацюванню, але збереглися також два кодекси, що мають гарні первісні оправи XVII ст., прикрашені сліпим тисненням. Перший з них (№ 8) на верхній кришці оправи має середник – єдинорог під пальмою, рамку навколо середника, заповнену квітковим орнаментом, та рольове тиснення на рамках з рослинним орнаментом, а також збережені мідні пластинки від застібок. Другий кодекс (№ 13) на верхній кришці має середник – квітку в орнаментальній рамці, окремі басми навколо середника, рольове тиснення на рамках, а також на обрізах – чекани.

У деяких знаменних РК XVI–XVII ст. оправи не збереглися (№ 1, 2, 7, 9, 12), що позначилося також і на ступеню збереженості цих кодексів.

Так, у РК (№ 1) відсутні перші 37 арк. із втратами тексту на них. Книга була склеєна, аркуші переплутані, випадають.

РК (№ 12) розбита, аркуші випадають. При повторному опрацюванні були переплутані місцями цілі зшитки. Тому цю книгу слід читати у такій послідовності: арк. 1–59, 68–116 (Обихід), арк. 60–61, 117–144, 62–67 (Октоїх), арк. 145–147 (Стихири євангельські), арк. 147^a–226, 231, 227–228, 232–233, 229–230 (Ірмологій).

РК (№ 2, 7) вміщують лише уривки. Уривок (№ 2) має переплутані, сильно пошкоджені, ветхі, випадаючі аркуші. Можливо, він був частиною святково оформленого кодексу, оскільки його прикрашає великий, на 7 рядків кіноварний ініціал, внутрішня частина якого утворює специфічний орнамент (арк. 14).

В ІР НБУВ зберігаються півчі знаменні книги XVI – першої половини XVII ст., художнє оформлення яких відзначається високою майстерністю, яскравими барвами, витонченим стилем рослинних візерунків (№ 1, 4, 8).

Так, Збірник (№ 1) має такий набір прикрас: заставки (5) у подвійних рамках трьох видів орнаментики: плетінчасті кіноварні балканського стилю (арк. 55, 358, 571); стилізована рослинна, блакитно-червоних кольорів на золотому тлі (арк. 97); плетінчасто-тератологічна блакитно-червоних кольорів із позолотою (арк. 204). Заголовні ініціали плетінчасті кіноварні з акантовидними відростками (арк. 55, 78 зв. та ін.) та тонкі маленькі (арк. 414, 422). В'язь проста.

РК (№ 8) також відзначається своїм художнім оформленням у стародрукованому стилі і має два типи розфарбування заставок (3). Першим типом розфарбування виконана заставка з білим рослинним орнаментом в гравюрній манері (з легкою штриховкою) на чорному полі (арк. 285). Другим – виконані дві заставки з дрібним квітковим орнаментом ніжних рожево-блакитних кольорів із позолотою на подвійних контурах (арк. 4, 164); заставка на арк. 4 має також орнаментовані бордюри. Заголовні ініціали чотирьох видів: 1) з чотирма хрестами з рослинними завитками рожево-блакитних кольорів (арк. 4); 2) контурні, внутрішній простір яких заповнений елементами рослинного орнаменту (арк. 123, 164); 3) високі (на 4–8 рядків), прикрашені стилізованими рослинними завитками, (арк. 5, 13, 24, 33, 134 та ін.); 4) чорний з рослинними відростками. В'язь декоративна.

У досліджуваних РК XVII ст. зустрічаються заставки стародрукованого стилю (№ 3, арк. 1; № 4, арк. 2, 79, 161, 224; № 13, арк. 173) та барокового стилю (№ 14, арк. 99). Ініціали у другій половині XVII ст. невеликі тонкі, кіновар'ю та чорнилом, іноді з

рослинними елементами (№ 9–14), у кінці XVII ст. – високі кіноварні, прикрашені рослинними завітками різних стилів (№ 15, 16). РК (№ 11) на арк. 1 вміщена мініатюра із зображенням прпд. Іоанна Дамаскіна. У РК (№ 15) на полях зустрічаємо малюнки людини, птаха (арк. 40 зв., 65 зв.).

Серед півчих знаменних книг переважна більшість має російське походження. Про це ми дізнаємося в основному зі Стихирарів та Обиходів, в яких були зафіксовані піснеспіви російським святым. Так, Збірник (№ 4) містить стихири святым та святам, зокрема Сергію Радонезькому, великомуч. Димитрію, св. кн. Борису та Глібу; Збірник (№ 5) „Припелы” – величання князем Федору Ярославському, Михайлу Чернігівському, прпд. Сергію, страстотерпцю Димитрію, Петру митрополиту Московському та ін.; Трезвони (№ 16, арк. 195, 211) – піснеспіви Михайлу та Арсенію Тверським.

У РК (№ 12, арк. 45–46 та № 14, арк. 129–131) у піснеспівах Обиходу згадується цар Феодор Олексійович та його сім'я. У Збірнику (№ 16 на арк. 108) вміщено тропар „о многолетном государском здравіи” царя Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича.

Крім того, інформацію про походження та інші цікаві моменти історії та побутування РК, а саме про її власників, переписувачів, шляхи міграції книги тощо можна отримати із маргінальних записів на кришках оправи та у тексті.

Так, РК (№ 3) надійшла до бібліотеки Київської духовної академії з Чорнобиля у 1861 р. Зі скрепи XVII ст. дізнаємося, що ця книга належала Церкві Богоявлення Господня. На верхній кришці оправи маємо вказівку на її власника початку XIX ст.: „Сия книга глаголемая Ермологъ Ивана Данилова Єлисеєва”.

РК (№ 5) – на арк. 300 запис скорописом XVII ст.: „Сии тетради Вторка Козмина Сна колмогорца”, а на внутрішній стороні нижньої кришки оправи запис: „Сия книга ірмосы волока пенезского црковная положил сию книгу в домъ пресвятыя бдцы чтнаг ея Благовещения Григорей Иванов Попов”.

РК (№ 6) на арк. 188 містить власницький запис скорописом другої половини XVII ст.: „Ивана аверкиева манданова деревни Мартонлы ильинскаго погоста писал в жизни своєї в пятидесятилетех по благословенію собѣственная писал на преходѣ преде[л?] вечн[и]. ефимовны”.

РК (№ 8) надійшла до бібліотеки Київської духовної академії від єпископа Ковенського Євгенія у 1876 р. На арк. 3 – напівстертий

запис олівцем: „Книга Великай ... владычныхъ празников прихода [обительскаго]”. Інформація про власника книги міститься на нижній кришці оправи: „Сия книга певчия Никитичи деревни [Силавинова]...Ивань Никитичъ 1821 года месеца февральи 2 дни [я] ниже подписавшие...”.

РК (№ 10) на арк. 1, 10, 18 має записи: „Принадлежитъ Почаевской Лаврской Бібліотеке 1854 г.”; на арк. 151–151 зв. – записи скорописом першої половини XVIII ст.: „Во славу Святыя единосущныя и животворящия троицы Отца и Сына и Святаго Духа. Повелением благочестивейшего Государя Царя и великого князя Петра Алексеевича всеа Росіи и при благородном Государе нашем царевиче Алексее Петровиче всеа Росія и приосвященныя митрополитах и епископах и епископах [месту] патриаршеств[...]. Куплена Сия книга глаголемая Ирмолой Окрай и Триодъ и святцы в них в лета от Сотворения мира 7222-го ...”. „Сия книга глаголемая Ирмологій и Октай двенадесяти миней и святцы и славники села [Уляновскаго] Ивана Ерофеева сына [Макунина] а куплена в городе Ерославле 1714 го[ду] сентябрю второго”.

У РК (№ 12) на арк. 60 є запис скорописом першої половини XVIII ст.: “Сия книга глаголемая минея церковная клад от дьяка (?) милостию божиею и Великихъ Лукъ Семена Лукича”.

У РК (№ 13) на внутрішній стороні верхньої кришки оправи запис скорописом XVII ст.: „Болховскаго уезда села Ребинокъ Церкви Собора Пресвятыя Богородицы. Сія книга Ермологій дана денег по 3 р.” На внутрішній стороні нижньої кришки оправи є два записи скорописом XVII ст.: „Сия книга столника Александра Ивановича Опухтина” та „Сия книга Михайла Александрова сына Опухтина”.

Записи у РК (№ 14) свідчать, що „Сия книга новонаречьної цркви стага праведнаго Иоанна Чюдотворца священнодіякона силы дмитриева сына попова” (арк. 97 зв.), а „переплеталъ сию книгу цркви стага праведнаго чюдотворца прокопия священны диякон Михаило Кириловъ сынъ си а от работы взялъ семь копеекъ” (арк. 215).

РК (№ 16) вміщує запис на арк. 133 зв.: „Чюдова монастыря головщика Афанасия Колязинца тетрадь певчая”.

Отже, вивчення музичних рукописних книг повинно відбуватися у взаємозв'язках кодикології як науки про рукописну книгу з мистецтвознавством. Лише поєднавши зовнішній та внутрішній аналіз складової рукописної книги, можна дослідити процес розвитку музичної рукописної спадщини й простежити еволюцію церков-

ного співу та письмових форм його передачі в контексті духовної культури України.

Таблиця. Основні характеристики півчих рукописів XVI–XVII ст.

№ п/п	Шифр	Назва	Дата	Фонетична редакція тексту	Розспіви, вказані в тексті
1	2	3	4	5	6
1	Ф. 160, од. зб. 614	Збірник (Ірмологій, Азбука перелік, Октоїх, Стихири місячні на рік, Стихирар пісний, Стихири євангельські та ін.)	30–40-і роки XVI ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова, “демество”]
2	Ф. I, од. зб. 11962	Ірмологій – Октоїх (уривки)	80–90-і роки XVI ст.	переважно роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
3	Ф. 312, од. зб. 113	Ірмологій з розніками – Обихід (уривок)	початок XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
4	Ф. 301, од. зб. 148 л	Збірник (Ірмологій з розніками, Обихід, Октоїх, Азбука перелік, Праздники, Стихири місячні на рік, Стихири євангельські та ін.)	10–20-і роки та 40–50-і роки XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова], “зуевское”]
5	Ф. 301, од. зб. 115 л	Збірник (Ірмологій з розніками, Осмогласник, Обихід вечірні, утрени та обідні)	20–30-і роки XVII ст.	роздільномовна	“знамя” (нотація безпозначкова), “путь”]
6	Ф. 301, од. зб. 97 л	Ірмологій (“Фиты и строки мудрые” з ірмосів) – Обихід (уривок)	30–40-і роки XVII ст.	переважно роздільномовна	“знамя” (нотація безпозначкова), “путь”]
7	Ф. 301, од. зб. 94 л	Ірмологій (уривок)	перша чверть XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
8	Ф. 301, од. зб. 644 п	Двоєнадесятні праздники – Тріодь пісна та цвітна	50–60-і роки XVII ст.	роздільномовна	„знамя” (нотація безпозначкова та позначкова безпризначна), „путь”, „болшее знамя”]
9	Ф. 301, од. зб. 199 л	Стихири святкові (уривки) у складі Мінеї	60-і роки XVII ст.	роздільномовна	[знаменний, нотація безпозначкова]
10	Ф. 313, од. зб. 32	Ірмологій з розніками – Октоїх	60–80-і роки XVII ст.	новоістинномовна	[знаменний, нотація позначкова безпризначна та призначна]

1	2	3	4	5	6
11	Ф. 301, од. зб. 344 п	Ірмологій з розни- ками	60–80-і роки XVII ст.	новоістинномовна	знаменна позначко- ва, безпризначна та призначна
12	Ф. 301, од. зб. 4	Збірник (Обихід (вечірня), Обихід пісний, Октоїх, Ір- мологій)	70–80-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	[знаменний, нотація позначкова, безприз- начна та призначна], “путь”, “демество”, “болшой”, “монас- тырская”
13	Ф. 301, од. зб. 345 п	Збірник (Ірмо- логій з розника- ми, Октоїх, Оби- хід, Обихід піс- ний, Праздники)	60–80-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	“знамя” (нотація поз- начкова, безпризнач- на та призначна), “путь”, “болший”
14	Ф. 301, од. зб. 150 л	Обихід	70–80-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	“знамя” (нотація поз- начкова безпризнач- на), “путь”, “кієвская”, “болгарская”, “монас- тырская”, тифинское”
15	Ф. 301, од. зб. 149 л	Збірник (Обихід, Октоїх, Ірмологій з розниками, Оби- хід пісний, “описа- ние знамени пре- менного”)	60–90-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	[знаменний, нота- ція позначкова без- призначна та приз- начна], “демество”, “путь”, “греческой”
16	Ф. 301, од. зб. 176	Обихід – Трезвони	60–90-і роки XVII ст.	новоістинномовлен- нева	“знамя” (нотація поз- начкова, безпризнач- на та призначна), “путь”, “греческое”, “кириловская”, “ти- финское”

Перелік довідників філіграней

1. *Водяные* знаки рукописей России XVII в.: По материалам Отдела рукописей ГИМ / Сост. Т.В. Дианова, Л.М. Костюхина. – М., 1980.

2. *Герасимов А.А.* Филигранные знаки XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963.

3. *Дианова Т.В.* Филигранные знаки XVII–XVIII вв. “Герб города Амстердама”. – М., 1998. – С. 168: ил. 131.

4. Дианова Т.В. Филигрانی XVII–XVIII вв. „Голова шута” // Тр. ГИМ. – М., 1996. – Вып. 94. – С. 166, ил. 120.
5. Клепиков С.А. Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX вв. – М., 1959.
6. Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Ч. 1–3.
7. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974.
8. Филигрانی XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы из фонда ГИМ : Каталог / Сост. Т.В. Дианова. – М., 1993. – 193 с.: 1044 ил.
9. Филигрань “Кувшин” XVII в. /Сост. Т.В. Дианова. – М., 1989. – 28 с.
10. Briquet. Les filigranes. Dictionnaire historique des margues du papier des leur apparition vers 1282 jusqu’en 1600. – Leipzig, 1923. – Т. 1–4.
11. Churchill W.A. Watermarks in paper in Holland, England, France etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. – Amsterdam, 1935.
12. Heawood E. Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries. – Hilversum, 1950. – Vol. 1. – (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia).
13. Laucevicius E. Paperius Lietuvoje XV-XVIII a. – Vilnius, 1967.
14. Lindt J. The paper-mills of Berne and their watermarks 1465–1859. – Hilversum, 1964. – Vol. 10.
15. The Nostitz paperz. – Hilversum, 1964. – Vol. 5.
16. Tromonin’s watermark album (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. – Hilversum, 1964. – Vol. 11.
17. Uchastkina Z.W. A history of Russian hands papermills and their watermarks. – Hilversum, 1962. – Vol. 9

¹ Корній Л.П. Історія української музики. – К. та ін., 1996. – Ч. 1: (Від найдавніших часів до середини XVIII ст.). – С. 62–71; Келдыш Ю.В., Левашова О.Е. История русской музыки : Учебник. – 4-е изд. – М., 1990. – Вып. 1: С древнейших времен до середины XIX века. – С. 43. Ясіновський Ю.П. Українська сакральна монодія: історія, тексти, музично-стильові навірстування : Автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства. – К., 1998. – С. 14.

² Арх. Юго-Зап. России. – 1904. – Т. 12, ч. 1 – С. 21.

³ Конотоп А. Строчное многолосие в литургической практике XVII в. //

Гимнология : Учен. зап. науч. центра рус. церкви : Музыки. – М., 2000–2001. – С. 380 – 383.

⁴ Певческие рукописи в собрании библиотеки РАН : Кат. выставки. – СПб., 1994. – С. 9–10.

⁵ *Смоленский С.В.* О древне-русских певческих нотациях: историко-палеографический очерк. М., 1901. – С. 33.

⁶ *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1891–1904. – Вып. 1–3; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3.

⁷ *Лебедев А.А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1.

⁸ *Маслов С.И.* Описание рукописей Историко-филологического Института князя Безбородко в г. Нежине. – М., 1900. – Т. 1.

¹⁰ *Березин В.* Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881.

¹¹ *Щеголова С.А.* Описание рукописей Киевского художественного-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. – Пг., 1916.

¹² *Смоленский С.В.* Указ. соч. – С. 56 – 57.

¹³ *Бражников М.В.* Архивная обработка певческих рукописей // *Вопр. архивоведения.* – 1965. – № 2 – С. 54; *Он же.* Краткие методические рекомендации и схемы по описанию древнерусских певческих рукописей // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописных книг.* – М., 1973. – Вып. 1. – С. 141.

¹⁴ *Фролов С.В.* Многораспевность как типологическое свойство древнерусского искусства // *Проблемы русской музыкальной текстологии (по памятникам русской хоровой литературы XII–XVIII вв. / Сост. А.С. Белоненко.* – Л., 1983. – С. 44–45.

¹⁵ *Корний Л.П.* Указ. пр. – С. 144.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВІ

А. М. Сукало
*Київський національний
університет імені Тараса Шевченка*

АРХІВНА ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Всесвітня тенденція глобалізації створює передумови не тільки для транснаціоналізації економіки, але й сприяє поширенню і репрезентації інформаційних ресурсів історико-культурного спрямування в безмежному просторі інформаційних мереж.

Сучасна діяльність суспільства характеризується виробництвом, генеруванням, обробкою, передаванням та використанням колосальних масивів документальної інформації, репрезентованої на різних носіях. А її акумулювання в інтегрованих інформаційно-пошукових системах, орієнтація на всебічне використання як інформаційного ресурсу є характерною рисою інформаційного суспільства. Старі технології унеможливають інтелектуальну обробку колосального масиву інформації, що, в свою чергу, вимагає застосування телекомунікаційних засобів. Конвергенція телекомунікаційних та інформаційних структур призвела до введення Міжнародним союзом електрозв'язку дефініції “інфокомунікація”, представником якої є Інтернет, що, як засіб збереження та передачі інформації, увійшов до структури сучасної соціокультури в якості одного з головних її елементів.

Характерною особливістю глобалізації інформаційних та телекомунікаційних секторів є утворення Глобальної інформаційної інфраструктури (ГІІ), що сприяє виникненню спільного інформаційного та інтелектуального ресурсу людства, формуванню Глобальної бази знань й системи відкритого інформаційного обміну між зацікавленими суб'єктами.

Перспективні напрями діяльності архівних установ неодноразово підкреслювали підсумкові документи різноманітних заходів

міжнародних організацій, які відіграють важливу роль у координації залучення інформаційних технологій в традиційні архівні процеси, ініціюють впровадження спільних програм та проектів, сприяють створенню міждержавної правової бази в галузі сучасного комунікаційного середовища та інформації. Ці завдання притаманні й фаховим відділенням ЮНЕСКО, однією з засновників якого була Україна¹. Ще у 1964 р. на Брюссельському конгресі МРА було запропоновано створити комісію з питань інформатизації, але тільки США у 1965 р. погодилися застосовувати електронну техніку у діяльності своїх архівів. А вже у 1971 р. було порушено питання про необхідність запровадження політики використання сучасної техніки у роботі архівних установ, зважаючи на можливість втрати масиву адміністративних документів, створених за допомогою комп'ютерних технологій. Це, в свою чергу, призвело до створення на конгресі МРА Комітету по обчислювальній техніці (КОТ) (Москва, 1972 р.)².

Сучасний погляд ЮНЕСКО на технологічні ознаки інформаційного суспільства окреслив тематику документів, в яких характеризуються напрями розвитку інноваційних технологій у гуманітарній сфері та є орієнтирами для їх впровадження в країнах світу. Зважаючи на те, що величезний інформаційний масив бібліотек та архівів є не тільки історичним надбанням людства, але й основою економічного та духовного прогресу суспільства, ЮНЕСКО ініціювала у 1992 р. програму "Пам'ять світу".

Серед першочергових напрямів діяльності світової архівної спільноти постає перспектива опрацювання методів збереження джерел, які відповідають вимогам програми "Пам'ять світу", створення їх електронних аналогів та розробка Хартії збереження глобальної аудіовізуальної спадщини. Сьогодні є необхідним наукове обґрунтування технології умов спільного збереження та використання традиційних документальних колекцій і цифрових матеріалів шляхом створення віртуальних сховищ бібліотечної та архівної інформації³.

Головним чинником та інструментом розвитку і модернізації суспільства на сьогодні виступають Інтернет-технології, що підкреслюється Концептуальним документом програми "Інформаційне суспільство для всіх"⁴. Документи ЮНЕСКО спрямовуються й на вирішення завдань збереження інформаційного ресурсу та забезпечення інтелектуалізації доступу до інформації, підвищення фахо-

вого рівня архівістів для оптимізації використання цифрових технологій при формуванні інтегрованих інтелектуальних ресурсів⁵.

Завданням інформаційної єдності людства відповідає й програма ЮНЕСКО "Інформація для всіх". Головні положення програми націлені на подолання електронно-цифрового відставання між державами у сфері поширення інформаційної культури, проведення політики міжнародного інтелектуального співробітництва, що базується на розвитку суспільного сектора інформації, інфраструктурою якого постають архіви, бібліотеки та інші інформаційні установи⁶.

Положення програм ЮНЕСКО знайшли підтримку і в ідеях Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства, прийнятої 22 липня 2002 р. на саміті лідерів держав "Великої сімки". Певна кількість базових положень Хартії безпосередньо торкалася нових перспектив та напрямів розвитку світових інформаційно-комунікаційних технологій, їх стандартизації та сумісності, тобто спрямовувалися на поліпшення використання інформації глобальних інформаційних мереж⁷.

Необхідність активізації застосування сучасних технологій у діяльності архівних установ світу неодноразово підкреслювалася у підсумкових документах міжнародних форумів архівістів, учасниками яких були й фахівці з України. Так, "Рекомендації XIV Конгресу МРА" (21–22.06.2000 р., м. Севілья, Іспанія)⁸ спрямовували архівні установи на стандартизацію технології опрацювання електронних документів та уніфікацію відповідної термінології; пропонували провідним університетам включити курси з архівознавства як обов'язкову дисципліну для правознавців, менеджерів, соціологів та психологів⁹.

Вироблені МРА стратегічні пріоритети на 2000–2010 рр. акцентували на необхідності впровадження комп'ютерних технологій у регіональних відділеннях архівних установ, налагодження їх зв'язків зі світовими архівосховищами та залучення інформатизаційних технологій в адміністративну діяльність установ. Одним з головних завдань визначалося поширення фахової освіти щодо оволодіння методами роботи з електронними ресурсами, створеними у процесі електронного діловодства, у тому числі і з застосуванням сучасних веб-технологій¹⁰.

Міжнародна діяльність архівної спільноти наголошує на необхідності залучення сучасних методів репрезентації документальної спадщини народів, яка ще донедавна була недоступною для світо-

вого загалу. Тому архівісти України в своїй діяльності намагаються дотримуватися вимог європейського відділення МРА, що, безумовно, сприяє організації єдиного інформаційного простору завдяки впровадженню стандартизованих програмних продуктів¹¹.

Матеріали “Резолюції Делегатських зборів” світової архівної спільноти звертали увагу урядів на підтримку проекту збереження оцифрованої спадщини, підготовленого Європейською комісією зі збереження і доступу (ЕСРА) (13.10.2001 р., м. Рейк’явік, Ісландія)¹². Сьогодні важливим питанням є поширення доступу до створених електронних каталогів, електронних версій традиційних архівних довідників у вигляді баз даних (далі – БД) та національних архівних каталогів країн Євросоюзу шляхом залучення веб-технологій. З метою їх об’єднання ЮНЕСКО ініціювало проект створення глобальної мережі інтегральної інформаційної системи. В рамках цього завдання 2-га Генеральна асамблея EURBIKA (Європейське відділення МРА) розглянула низку питань, серед яких: загальна концепція створення інтегральної електронної мережі країн ЄС у співпраці з Архівом Відкритого суспільства (Будапешт), Стратегічний план EURBIKA, спрямований на підтримку проекту “Спільна архівна спадщина країн та народів Центральної та Східної Європи”¹³, ініційованого у 1997 р. на Сковронівських читаннях (*Colloquia Jerzy Skowronek Dedicata*)¹⁴.

Сьогодні стратегія України полягає в активізації співробітництва з ЮНЕСКО, яке спрямовується на забезпечення збереження історичної, культурної і духовної спадщини свого народу в процесі становлення інформаційного суспільства. Відповідно до міжнародних актів перспектива удосконалення діяльності українських архівів тісно пов’язана зі світовою тенденцією подальшого запровадження телекомунікаційних технологій, модернізацією архівних традиційних процесів, розвитком документознавства, діловодства та документообігу.

Загальні закономірності глобального інформаційного розвитку людства впливають й на законотворчу діяльність державних органів влади України. Тому при розробці нормативно-регламентуючих актів враховується низка складових засад побудови інформаційного суспільства: рівень розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури (тобто його технологічної бази) та інфраструктури підтримки інновацій (тобто створення умов для забезпечення економічної ефективності використання новітніх технологій). Ці про-

цеси держава регулює низкою законодавчих актів, які забезпечують правовий захист та стимулюють розвиток усіх компонентів інформаційного простору України. Це документи, що відповідають політиці держави щодо забезпечення конституційних прав громадян на отримання інформації – Закони України “Про інформацію”, “Про Національну програму інформатизації”, “Про Концепцію Національної програми інформатизації”, „Про захист інформації в автоматизованих системах” тощо¹⁵.

Політика держави у сфері поширення інформаційної інфраструктури полягає у виконанні завдань діючого законодавства та в законотворчому процесі, який спрямований на реалізацію формування інформаційного суспільства в Україні. Так, проект Концепції національної інформаційної політики наголошує на необхідності дотримання законодавчого підґрунтя діяльності усіх гілок влади щодо подальшого розвитку інформатизаційних процесів у державі.

Треба констатувати, що Проект концептуально окреслює державну політику в інформаційній сфері, до якої належить й архівна справа. Вона спрямовується на удосконалення законодавчої бази архівної справи та справочинства; розвиток науково-методичних розробок у галузі документознавства, архівної справи, діловодства та документообігу; залучення інноваційних технологій до формування та збереження НАФ, у тому числі й зарубіжної Україніки; виконання цільової програми створення страхового фонду унікальних, рідкісних та пошкоджених видань; дотримання вимог пріоритетності національних інтересів при утворенні та використанні інформаційного ресурсу; обов’язкове запровадження системи захисту інформації від несанкціонованого доступу; інтеграції інформаційного ресурсу НАФ до національної інформаційної мережі та глобального інформаційного простору; впровадження національних стандартів, які відповідають міжнародним вимогам щодо електронного діловодства, електронного документообігу та оцифрування документальної спадщини та ін.

Концептуальна стратегія формування системи національного електронного інформаційного ресурсу (далі – НЕІР) визначила умови залучення до єдиної національної системи всієї сукупності інформаційних ресурсів, серед яких важливе місце посідає масив НАФ. Слід звернути увагу на те, що у Концепції неодноразово підкреслюється необхідність використання уніфікованого програмного супроводу суб’єктами-утворювачами галузевого інформа-

ційного ресурсу для забезпечення сумісності інформаційно-пошукових систем, що сприятиме репрезентації й архівних масивів у глобальних мережах.

Відповідно до Концепції перший етап реалізації завдань НЕІР (2003–2004 рр.) вимагає координації органів виконавчої влади щодо розроблення Положення про НЕІР та відповідних нормативно-правових актів, реєстрації інформаційних ресурсів; створення структури НЕІР та її підтримка.

У рамках другого етапу (2005–2006 рр.) планується запровадити системи сертифікації й стандартизації національних ресурсів та залучити технології широкого доступу користувачів до інформації.

Третій етап, що планується розпочати у 2007 р., передбачає включення до реєстру інформаційні ресурси, які були створені суб'єктами недержавної форми власності.

Орієнтація державної політики на перспективу розвитку та залучення інформаційних технологій спрямована й на вирішення питань щодо забезпечення правової охорони об'єктів, які відносяться до сфери інтелектуальної власності. Тому прийнята на сьогодні Концепція розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності¹⁶ законодавчо забезпечує перспективу вирішення цього питання спільно з Європейським співтовариством. Здійснення комплексу заходів у зв'язку з гармонізацією національного законодавства з нормами міжнародних договорів передбачає впровадження сучасних інформаційних технологій у процеси захисту прав об'єктів інтелектуальної власності, що в подальшому сприятиме забезпеченню дотримання законодавства при широкому доступі користувачів до сучасних інформаційних ресурсів й архівних установ, які виступають об'єктами інтелектуальної власності.

Таким чином, слід констатувати, що перспектива запровадження сучасних технологій в архівній справі визначається сучасним станом державного та світового інформаційного простору, державною політикою щодо стратегічного планування розбудови інформаційного суспільства в Україні та проектами Державного комітету архівів України (далі – ДКАУ), спрямованими на реалізацію процесів інформатизації галузі. А сучасне уявлення про архівні установи, які гарантують забезпечення конституційних прав громадян на отримання інформації, надають їм перспективу активної участі в формуванні державної інформаційної політики та гармонізації і координації її з завданнями своєї галузі.

Розвиток інформаційних телекомунікацій робить світ більш взаємопов'язаним та прозорим. За останні десять років комунікаційні системи впевнено змінюють технологічні процеси архівних установ України, наближають їх інформаційні ресурси до глобального інформаційного простору. Глобалізація архівної діяльності в контексті загальносвітового розвитку вимагає її трансформації, результатом якої є перетворення документно-інформаційних ресурсів в інформаційний продукт. Перспективи розвитку архівної справи в Україні диктуються головними чинниками світової тенденції застосування інформатизаційних процесів щодо зберігання та репрезентації історичного надбання людства. Отже, входження українських архівів до єдиного інформаційного простору зумовлено потребою залучення сучасних засобів обробки величезних масивів інформації, відсутністю можливості повного задоволення наукового попиту користувачів тільки документальним масивом своєї установи, необхідністю запроваджувати новітні технології для організації збереження існуючих масивів та отримання наступних. Передусім слід відзначити, що рівень розвитку інформатизації архівних установ держави істотно характеризує її місце у цивілізованому світі.

Як відомо, розвиток телекомунікаційної мережевої взаємодії усіх галузей життєдіяльності суспільства, процесів генерації та інтеграції їх інформаційних ресурсів неможливо здійснити без залучення науково-технічного потенціалу держави для розробки вітчизняних базових напрямів реалізації головних завдань інформатизації суспільства.

У розробленому Державним комітетом зв'язку та інформатизації України проекті програми "Електронна Україна" провідне місце посідає Державна науково-технічна програма розвитку Інтернету в Україні (2000 р.)¹⁷. Проект програми охоплює усі технологічні спрямування інформатизації різних галузей діяльності держави. Водночас програма має на меті скоординувати ту інформатизаційну діяльність, яку вже проводять ці галузі. Це стосується й запровадження інноваційних технологій в архівних установах України. Програма передбачає, по-перше, вирішити питання техніко-програмного забезпечення (головний чинник), яке сприятиме якості доступу до інформаційних ресурсів усіх регіонів України. Цим завданням повинна відповідати й державна магістраль передачі даних, до якої важливим сегментом повинна увійти мережа Інтернет-ресурсів архівних установ.

Тому необхідною передумовою позитивних зрушень виступає перспектива розробки вітчизняних конкурентоспроможних програмних продуктів, що покликано спрощувати залучення інформаційних ресурсів установ до національної інформаційної мережі.

У рамках цієї програми ДКАУ у 2001 р. розробив три проекти інформатизації галузі, розраховані на реалізацію у 2002–2004 рр. Перш за все, передбачалося створення розгалуженої телекомунікаційної мережі веб-серверів архівних установ для їх подальшого поєднання на веб-порталі Держкомархіву; створення типової моделі технологічного циклу автоматизації державного архіву обласного рівня; запровадження локальних мереж центральних історичних архівів та репрезентація їх інформаційного ресурсу на веб-порталі ДКАУ. При плануванні перспективних завдань проєктів був врахований постійно зростаючий попит суспільства на архівну інформацію та входження України до глобальної інформструктури. Тому, як наслідок, головною метою визначається побудова галузевої інформаційної системи веб-ресурсів, що здійснюється за трьома напрямками: 1) створення Центру веб-ресурсів, до бази якого надходить та зберігається інформація з галузевих серверів; 2) створення веб-серверів регіональних установ у 7 центральних, 24 обласних держархівах, Держархівах АРК, міст Києва й Севастополя; 3) побудова галузевої мережі передавання даних з потужним комунікаційним Центром у ДКАУ, який покликаний забезпечувати передавання інформації в Інтернет та здійснювати захист інформації від несанкціонованого доступу. Складність та значна вартість цих робіт передбачають повну реалізацію програмних завдань за 5 років.

В умовах інформаційної глобалізації автоматизація архівної справи стає дедалі все більш пріоритетним напрямом архівної політики, але стартовий рівень забезпечення установ галузі комп'ютерною технікою та програмним забезпеченням є дуже неоднорідним. Це суттєво утруднює їх роботу по створенню єдиного інформаційного продукту та потребує підтримки як в технологічному та науковому, так і в організаційному та фінансовому плані. Тому розроблена ДКАУ програма як динамічна та функціональна система надає можливості поетапного удосконалення матеріально-технічної бази установ; формування електронного ретроспективного продукту; забезпечення сумісності галузевого електронного ресурсу; формування та репрезентації інтегрованого інформаційного продукту;

створення веб-сайтів установ галузі; покращення стану розвитку телекомунікаційної структури регіону; запровадження системи електронної доставки документів; підвищення можливості сучасного комплектування електронними документами фондоутворювачів; підвищення статусу установ галузі в єдиному національному та глобальному інформаційному просторі.

Координаційним центром реалізації завдань перспективи інформатизації галузі виступає ДКАУ, під егідою якого у 1998 р. була розроблена Концепція інформатизації архівних установ України¹⁸, головні напрями якої не втрачають актуальності й сьогодні. Окремим питанням постає опрацювання збільшеного потоку електронних документів, визначення критеріїв відбору для їх архівного зберігання, уніфікації описування електронних документів; зокрема, забезпечення адекватного опису інформації окремих файлів у CD-ROM, DVD; обов'язкового врахування при описуванні групи документів програмних платформ, на яких вони створюються, можливості їх сумісності тощо.

Впровадження комунікаційних технологій для репрезентації документального ресурсу НАФ призводить до утворення електронного архіву (далі – ЕА), який забезпечує в віртуальному середовищі користувачів інформацією. На вирішення пріоритетних завдань віртуалізації архівних фондів спрямовані й програми ДКАУ: наповнення електронного ЦФК, запровадження інформатизаційних процесів в установах галузі та створення галузевої інформаційної мережі.

У рамках вирішення завдань, окреслених указами¹⁹ та розпорядженням²⁰ Президента України, ДКАУ розробив Програму інформатизації архівної справи; створив Центр інформаційних технологій та розпочав формування галузевої веб-сторінки галузі²¹.

На сьогодні нова парадигма інформатизації галузі полягає у формуванні розподіленого інформаційного ресурсу для його репрезентації у такій ієрархічній схемі: установа → регіональна → галузева → національна → світова інформаційна мережа.

Стратегія формування інтегрованої архівної мережі базується, перш за все, на Державній програмі розвитку Інтернету в Україні згідно з проектом “Електронна Україна”. Практичним втіленням Програми інформатизації архівної галузі є створення Центру інформаційних технологій ДКАУ, діяльність якого спрямовувалася на розробку структури офіційного веб-сайту галузі, на якому представлена різноманітна фахова інформація. Треба відзначити, що

сайт ДКАУ є головним порталом загальнонаціональної архівної інформаційної системи, тому першочерговим його завданням є репрезентація інформаційного ресурсу галузі, що представлено електронним довідником інституційного рівня “Архівні установи України”, який охоплює інформацію щодо 56 архівів-зберігачів фондів та має перспективу гіпертекстового посилання.

Пофондовий рівень подання інформації заплановано репрезентувати інформаційною системою “Центральний фондовий каталог”, що теж передбачає гіпертекстове посилання на структурні частини фондів згідно з програмою „Архівні фонди України”²² та створення путівників нового покоління – електронних анотованих реєстрів описів фондів. Система ЦФК розглядається як комплексна інформаційно-пошукова система, створена на єдиних концептуальних і практичних підходах по формуванню та доступу до інформаційного ресурсу, узгоджена з Міжнародним стандартом описування архівних документів ISAD(G).

У свою чергу, концепція програмного продукту “Архівні фонди України” полягає у формуванні інформаційної системи ЦФК, складовими якої є сегменти архівних масивів окремих установ галузі, що створювалися, по-перше, за рекомендаціями опису до БД “Аркуш фонду” та, по-друге, методом конвертації до програми раніше складених у різних форматах БД. Ця програма дає можливість створювати інформаційний ресурс за єдиною методикою та на єдиній програмній платформі, з наступним інтегруванням його в єдину розподілену галузеву систему – ЦФК з перспективою репрезентації інформації в мережі Інтернет.

Необхідність підвищення ефективності використання НАФ як інформаційного ресурсу; збереження цінних колекцій та фондів шляхом створення їх електронних копій; окреслення правових, організаційних та технологічних принципів створення електронного архіву в юридичному державному та світовому полі на сучасному етапі набувають статусу головної мети. Тому актуальним стає питання окреслення правового статусу ЕА як найбільш цінної частки загальнонаціонального інформаційного ресурсу, що вимагає дотримання прав інтелектуальної власності та авторського права, окреслення прав та обов’язків учасників організації діяльності ЕА, порядку надходження електронних масивів документів державного й комерційного походження та закріплення типових варіантів форматів доступу.

ЕА по суті є інтегрованим інформаційним ресурсом, який

створюється галузевими архівними установами та організаціями, які мають на збереженні архівні фонди. Проект запровадження цієї технології повинен опікуватися нормативними актами держави, якими вона підтверджує свою зацікавленість збереженням національного надбання та надає цьому суттєву фінансову підтримку.

Структура ЕА поєднує декілька методик збереження та репрезентації архівної інформації – це потужна автоматизована система, яка повинна зберігати файли архівних документів та забезпечувати збереження страхової інформації на CD чи DVD. Теоретично автоматизована система для збереження та використання інформації має ряд переваг – це й облік документів, контроль за запитами, швидке виконання тематичних запитів, безпосередня репрезентація в мережах тощо. Але вона потребує фінансової підтримки та модернізації відповідно до вимог часу. Методика збереження інформації на фізичних електронних носіях має переваги в заощадженні площ архівосховищ, але передбачає періодичний перезapis та конвертацію інформації на модернізованому обладнанні та програмних продуктах удосконалених систем зчитування.

Складна система повнотекстового наповнення головного порталу ЕА, на нашу думку, передбачає декілька етапів: 1) створення електронної версії ЦФК та репрезентація його у глобальній інформаційній мережі; 2) поетапне залучення до інформаційної системи тематичних та облікових БД, у тому числі й зарубіжної Україніки; 3) введення до обігу повнотекстових БД (далі – ПБД) оцифрованих документальних масивів; 4) розробка нормативних актів згідно з прийнятими Законами “Про електронний документ та електронний документообіг”, “Про електронний цифровий підпис”²³ щодо отримання на збереження сучасних електронних масивів безпосередньо від фондоутворювачів; 5) утворення на базі ЦФК тематичних ПБД архівного документального масиву. Підвалини створення ЕА закладаються вже сьогодні, але відсутність відповідного державного фінансування, незадовільне положення на державному ринку програмних продуктів та технічних засобів, висока вартість послуг провайдерів, невелика кількість чи відсутність сучасної потужної техніки спричиняють затримку інноваційним впровадженням ідей інформатизації галузі та формуванню ЕА в життя. Тому реальне втілення перспективи формування ЕА є завданням на майбутнє, вирішення якого прямо пов’язане з розв’язанням недоліків сьогодення архівної галузі.

Входження України до глобального інформаційного середовища окреслює найближчу перспективу, яка постає у реалізації тих завдань, що визначені стратегічною політикою ДКАУ, та втілюється в удосконаленні традиційних технологічних процесів, формуванні електронного довідкового апарату, репрезентації електронного інформаційного ресурсу установ в інформаційних системах та створенні тематично-облікових БД, заанонсованих ДКАУ: “Архівні зібрання України”, “Генеральний довідник “Архівні установи України”, „Зарубіжна Україніка”, “Анотовані реєстри описів фондів державних архівів”, “Еліта України XVIII–XX ст.: Національний реєстр особистих фондів”, “Документи з історії і культури євреїв в архівах України” тощо.

Сучасні технології спрощують реалізацію завдань, окреслених ДКАУ, щодо утворення тих інформаційних продуктів, які покликані більш повно розкривати зміст архівних фондів, сприяють формуванню єдиного масиву документів, що розпорошені по різних сховищах, за тематикою, а деякі з них взагалі не відомі дослідникам. Заанонсовані БД обіймають певний масив документів, що надалі, безумовно, буде репрезентовано в глобальній інформаційній мережі.

Треба відзначити, що в рамках цього питання, безперечно, всі заанонсовані ДКАУ програми та проекти, як-то, “Реєстр розсекречених архівних фондів”, “Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів”, “Празькі архіви”: Зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період” – мають можливість при формуванні загальногалузевої інформаційної системи увійти до неї тому, що при їх створенні використовується комп’ютерний набір, тобто це є інформаційним продуктом.

Здекларовані незалежною Україною права її громадян на отримання та використання інформації є однією з необхідних умов становлення та розвитку демократичних перетворень у суспільстві. Архівні установи та інформаційні ресурси, які вони зберігають, відіграють важливу роль у формуванні інформаційного суспільства в Україні, забезпечують історико-культурну єдність держави, що є життєво необхідною умовою її економічного зростання, успішних політичних реформ та зміцнення її міжнародних зв’язків, у тому числі шляхом репрезентації в глобальній інформаційній мережі документального надбання держави.

¹ *Макаренко Є.А.* Інформаційне суспільство, політика, право в програмній діяльності ЮНЕСКО. – К., 2002. – 384 с.

² *Шумаков С.А.* Проблемы проектирования компьютерных информационных систем для учреждений архивной отрасли // Документ. Архив. История. Современность : Сб. науч. тр. – Екатеринбург, 2001. – Вып. 1. – С. 52–64.

³ *Макаренко Є.А.* Цит. пр. – С. 303–307.

⁴ „Інформаційне суспільство для всіх”: Концептуальний документ ЮНЕСКО, 29 сесії Генеральної конференції, 1996 р. // Електронний ресурс <http://www.ifap.ru/ofdocs/program1.htm>.

⁵ *Макаренко Є.А.* Цит. пр. – С. 285–304.

⁶ Програма ЮНЕСКО “Інформація для всіх” // Електронний ресурс <http://www.ifap.ru/ofdocs/program1.htm>.

⁷ *Макаренко Є.А.* Цит. пр. – С. 349–357.

⁸ Рекомендації XIV Конгресу МРА // Арх. України. – 2000. – № 4/6. – С. 85–87.

⁹ XIV Міжнародний конгрес архівів // Там само. – С. 84–90.

¹⁰ З матеріалів XIV Міжнародного конгресу архівів // Там само. – 2001. – № 1/2. – С. 102–106.

¹¹ *Коломієць В.Ф.* Міжнародні інформаційні системи : Підручник. – К., 2001. – С. 348–353.

¹² Резолюція Делегатських зборів. Рейк’явік, 13 жовтня 2001 року // Арх. України. – 2001. – № 6. – С. 70–71.

¹³ Засідання організаційного комітету Міжнародної програми “Спільної архівної спадщини країн та народів Центральної та Східної Європи” // Електронний ресурс <http://www.archives.gov.ua>.

¹⁴ *Боряк Г.В.* Виклик часу: нові стратегічні ініціативи міжнародного архівного співтовариства // Арх. України. – 2001. – № 6. – С. 66–72.

¹⁵ Про інформацію: Закон України від 2 жовт. 1992 р., № 2657-ХІІ; Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лют. 1998 р., № 74/98-ВР; Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 4 лют. 1998 р., № 75/98-ВР // Електронний ресурс <http://rada.kiev.ua>.

¹⁶ Електронний ресурс <http://rada.kiev.ua>.

¹⁷ „Електронна Україна”: Проект Програми // Електронний ресурс <http://rada.kiev.ua>.

¹⁸ *Дубровіна Л.А.* Основні положення Концепції комп’ютеризації архівної справи // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 6–17.

¹⁹ Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади: Указ Президента України від 14 квіт. 2000 р., №887/2000; Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого

доступу до цієї мережі в Україні: Указ Президента України від 31 лип. 2000 р. //Електронний ресурс <http://rada.kiev.ua>.

²⁰ Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи: Розпорядження Президента України від 2 верес. 2000 р., № 273/2000-рп // Електронний ресурс <http://rada.kiev.ua>.

²¹ З оголошення рішення Колегії Держкомархіву від 14 верес. 2000 р. “Про План дій Державного комітету архівів України на виконання Розпорядження Президента України від 2 верес. 2000 р., № 273” „Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи”: Наказ ДКАУ від 15 верес. 2000 р., № 50 //Електронний ресурс <http://www.archives.gov.ua>.

²² Рішення Колегії Держкомархіву України від 25 лип. 2001 р. „Про створення Інформаційної системи “Центральний фондний каталог” : Наказ ДКАУ від 27 лип. 2001 р., № 61 // Вісн. Держ. ком. архівів України. – 2001. – Вип. 2/3. –С. 91–95.

²³ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 трав. 2003 р., № 851-IV; Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 трав. 2003 р., № 852-IV // Електронний ресурс <http://rada.kiev.ua>.

С. В. Зінченко
*Наукова бібліотека
Львівського національного університету
ім. Івана Франка*

ДО ПИТАННЯ УНІФІКАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ПОШУКОВОЇ БАЗИ СУПЕРЕКСЛІБРИСІВ

Суперекслібриси, екслібриси, штампи, власницькі записи – все те, що узагальнено називають “провенієнційними знаками” (іноді помилково використовують більш загальний термін “книжкові знаки”¹) або “власницькими ознаками”, завжди були предметом першочергового інтересу бібліотекарів, бібліофілів та книгознавців. Фактично на базі кожної наукової бібліотеки при описі книги провадиться загальний облік усіх власницьких ознак кожного рукопису та примірника видання. Власне, у традиційному “каталозі провенієнцій” всі вони збираються природним шляхом під іменами власників. Створення такого каталогу у картковій формі в науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – НБ ЛНУ) було розпочате ще на початку ХХ ст. Анною Енджейовською². Однак такий каталог дозволяє лише виявити склад частин тієї чи іншої колекції, яка потрапила до фонду (окремої бібліотеки, відділу), але не дає змоги провести повну реконструкцію давньої бібліотеки, яка була розпорошена протягом минулих століть. Крім того, не можливо провести ідентифікацію ознак кожного знака – того для чого саме їх і треба описувати. В публікаціях та інтернет-сайтах, присвячених суперекслібрисам, екслібрисам, штампам, пошук власницького знака, як правило, можна здійснити лише за іменем (в окремих випадках за гербом) власника чи інституції, яким вони належать. Внаслідок чого виникла необхідність створення спеціального довідкового апарату, який надавав би можливість швидко і просто знайти будь-який власницький знак, не знаючи імені його власника. Для рукописних провенієнцій дане питання в узагальненому вигляді практично не може бути вирішено. Для решти власницьких знаків А.Л. Пономарьов запропонував, а

Н. Зубков³ доробив і здійснив спробу втілити цей намір на практиці за допомогою системи індексації. Традиційна класифікація таких власницьких знаків, як суперекслібриси, екслібриси і, частково, штампи на: гербові, сюжетні, шрифтові та вензельні по відношенню до завдання їх ідентифікації та обліку була визнана недостатньою, але необхідною. Особливо у випадку, коли власник *a priori* передбачається невідомим, потрібно шукати в якості основи більш формальні ознаки. На думку Зубкова, такими ознаками є три параметри, які можуть перетинатися: спосіб виконання, фіксованість розміру та конкретність вказівки (“розповідні”, “німі”)⁴, – доповнені параметром форми знака. Тому для знаків з фіксованим розміром він запропонував ввести *індекс ознаки*, який складається з літери латинського алфавіту, що відповідає типу знака та чисел, що вказують їх розмір. Були запроваджені наступні літерні індекси: S – суперекслібрис, E – екслібрис, R – круглий штамп, O – овальний штамп, Q – прямокутний штамп, V – вензельний штамп без обрамлення, T – текстовий штамп без обрамлення, A – штамп іншої форми (в т. ч. гербовий і сюжетний без обрамлення). Розміри подаються в міліметрах з точністю до 0, 5 мм. Два виміри знаків подаються через дефіс. Для знаків, що містять зображення та вензельних, перший параметр означає розмір по вертикалі, другий – по горизонталі; для текстових знаків усіх видів перший параметр співпадає з напрямом читання (як правило, по горизонталі). Для круглих штампів перше число вказує розмір зовнішнього кола, друге – внутрішнього, а при одинарному обрамленні записується як 0. Для круглих суперекслібрисів записується лише одне число з додатковим індексом R у круглих дужках після нього. Але, як виявилось на практиці, цих ознак для визначення власника провенієнційного знака, як правило, не достатньо, оскільки такі два параметри, як розмір і форма можуть бути однаковими для багатьох знаків і не придатними для ідентифікації “німих” знаків. Для проведення ідентифікації знака потрібно визначитися, за якими саме параметрами слід її провадити. Тоді на першому місці, крім індексації, постає проблема класифікації провенієнційних знаків. Сучасні комп’ютерні технології дозволяють оперувати значними масивами даних, однак для реалізації пошукових можливостей інформаційно-пошукової системи необхідно, насамперед, чітко структурувати дані, а також запровадити уніфіковану термінологію опису, що є неможливим без розв’язання двох вищезазначених проблем.

На базі відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. Максименка НБ ЛНУ була розпочата робота по створенню електронного каталогу провенієнційних знаків на основі програми Microsoft Excel. Проводиться вона по 4-х основним напрямом: рукописні записи, екслібриси, печатки та суперекслібриси. Дана розвідка присвячена лише одному з них – суперекслібрисам.

Оскільки суперекслібрис відноситься до найбільш стійких власницьких знаків, він органічно і більш тісно пов'язаний з оформленням оправи книги, тому важче від інших провенієнційних знаків надається усуненню або заміні. Він безпосередньо входить до складу декоративного оздоблення оправи. Книгознавці правомірно вважають, що суперекслібрис займає найвищу позицію в ієрархії провенієнційних знаків⁵ і не тільки завдяки своїм естетичним та мистецьким якостям, але й через свої особливі інформативні та історичні властивості. Насамперед, він сигналізує про існування давньої бібліотеки тому, що виявлення навіть лише однієї книги з оправою, оздобленою суперекслібрисом, свідчить про наявність бібліотечної збірки, оскільки замовлення матриці суперекслібриса потребує значних видатків і є нерентабельним при оздобленні однієї книги. Поряд з цим у випадках, коли оправа книги є первинною, подає цінну інформацію про першого власника книги⁶.

Для створення пошукової бази даних в програмі Microsoft Excel було запропоновано ввести такі поля для ідентифікації суперекслібрисів: 1 – *Індекс*⁷ (у даному полі латинською літерою “S” позначається тип знака суперекслібриса та арабськими цифрами порядковий номер, якщо власник суперекслібрисів володів декількома варіантами даного знака)⁸; 2 – *Ім'я власника* (розкривається з максимальною можливою точністю ім'я та прізвище власника суперекслібриса); 3 – *Роки життя власника* (якщо відомі точні дати народження та смерті, у випадках відсутності точних даних подаються або роки діяльності з зазначенням латинськими літерами індексу “pr” або століття); 4 – *Біографія* (в даному полі через гіперпосилання приєднується файл з біографічними даними власника знака, виконаний в програмі Microsoft Word); 5 – *Історія бібліотеки* (через гіперпосилання приєднується файл з відомостями про формування і подальшу долю даної бібліотеки); 6 – *Форма знака* (овальний, круглий, квадратний, прямокутний, довільної форми з зазначенням обрамлений або без обрамлення); 7 – *Розмір*⁹ (для круглих супер-

екслібрисів записується лише одне число з додатковим індексом R у круглих дужках після нього); 8 – *Вид знака* (у випадках, коли суперекслібрис містить гербове зображення, подається в дужках індекс латинською літерою GR і вказується назва герба; емблемне – індекс EM та описання емлеми; сюжетне – індекс ST та назва сюжету, вензеля – індекс W та літери, з яких він складається; шрифтове – без індексу відтворюється повний текст).

Крім цих полів, після визначення пріоритетних параметрів, за якими слід провадити класифікацію, будуть додані додаткові поля.

У своїх працях К. Пекарський присвятив багато уваги цьому “найшляхетнішому з усіх власницьких знаків”. Він першим відчув необхідність запровадити класифікацію суперекслібрисів за технічними особливостями їх виготовлення і запропонував чіткий поділ на два різновиди: приватний та інтролігаторський¹⁰. Перший термін призначався для суперекслібриса, який є суцільною матрицею, виготовленою за індивідуальним замовленням власника книги. Як правило, на такій платі вміщували прізвище та ім’я (або ініціали) її замовника та певне зображення (найчастіше герб замовника з його регаліями або без них) – таким чином, плата набувала вузько індивідуального призначення і могла використовуватися лише особою, для якої була створена (скомпонована). На відміну від власницького інтролігаторський суперекслібрис – складена із окремих елементів набірна плата, яка щоразу набиралася за бажанням замовника із готових інтролігаторських штампів, набір яких був в інтролігаторському верстаті. Дана класифікація краще відображає техніку виконання суперекслібриса, тому замість термінів інтролігаторський та власницький слід користуватися термінами відповідно до першого – набірна, а для другого – суцільна матриця суперекслібриса. К. Пекарський постійно підкреслював більшу наукову та мистецьку вартість суцільної матриці суперекслібриса, стверджуючи, що лише тільки цей різновид знака може бути підставою і доказом існування великої бібліотеки, оскільки тільки наявність значної кількості книг могла схилити її власника до замовлення індивідуальної плати, інакше її собівартість була не виправданою¹¹. На думку М. Сіпайлло, залежність вартості матриці суперекслібриса від розмірів книгозбірні не має прямого зв’язку, оскільки “відомо, що шляхта не обмежувала власні витрати, коли йшлося про власну гідність чи моду”¹².

Отже, до важливих класифікаційних критеріїв при проведенні

ідентифікації такого провенієнційного знака як суперекслібрис, поряд з зазначення його розміру та форми, характеристики зображення слід залучити техніку виконання матриці – суцільна, набірна, тому вводимо поле № 9 для характеристики *Матриці (набірна/суцільна)*.

Створення і володіння приватною бібліотекою не завжди було викликано бібліофільськими інтересами її власника. Іноді це було лише даниною пануючої тогочасної моди або снобізму, що панували у певному середовищі. Власник організованої на цій підставі бібліотеки дуже старанно піклувався про естетичне оздоблення власних книг (а саме про їх оправи), але, як правило, не читав їх. Наприклад, прекрасною добіркою книг із розкішно оздобленими оправами з суцільним суперекслібрисом володів Мельхіор Крупек (бл. 1490 – бл. 1582)¹³. За своїм мистецьким рівнем оздоблення оправ його книг не поступалося книгам самого короля Польщі – Сигізмунда II Августа (1520–1572). І не дивно, оскільки оправи книг для обох бібліотек виконав один і той самий надвірний інтролігатор. Книгозбірку Крупек отримав від графа Тенчинського, упорядника королівської бібліотеки, в якості еквівалента грошової позики¹⁴. Протилежністю такого колекціонування було збирання книг, викликане професійними інтересами або певного напрямку зацікавлень власника. На сьогодні вже доведено, що переважно власники великих, цікавих і старанно підібраних бібліотек аж ніяк не турбувалися про замовлення індивідуального суцільного суперекслібриса, а знакували оправи власних книг набірними платами. Як приклад такої бібліотеки М. Сіпайлло наводить книгозбірку каноніка Станіслава Іловського¹⁵. Іноді власник поважної збірки книг міг одночасно користуватися як суцільним, так й набірним суперекслібрисами. Яскравим прикладом цього явища може бути бібліотека архієпископа Львівського – Яна-Анджея Прухницького, який володів кількома варіантами суперекслібриса з суцільними і набірними платами¹⁶. Все це, а також систематичні дослідження провенієнцій, які провадилися на базі бібліотек Варшавського та Львівського університетів, спростували теорію К. Пекарського про меншу науково-історичну вартість набірних суперекслібрисів ніж суцільних. Тому слід ще раз наголосити, що на сьогодні набірний суперекслібрис має враховуватися нарівні з суцільним при дослідженні історії давніх бібліотек. Безперечно, для мистецтвознавців суперекслібрис з суцільною матрицею завжди буде викликати біль-

ший інтерес, оскільки він є вершиною виявлення стилістичних та естетичних смаків кожної епохи, а також їх проявів у кожній окремій країні та рівня мистецької обдарованості гравера-інтролігатора, який його виконав, більшість з яких на сьогодні поки що залишається анонімними.

Проте набірний гербовий суперекслібрис, який існував і розвивався на теренах колишньої Речі Посполитої (сучасної території Польщі, України, Литви), як специфічно польський власницький знак, є надзвичайно цікавим явищем, обумовленим суто польською геральдичною системою. Тільки тут велика кількість родин, які належали до значно чисельнішого ніж в інших країнах стану шляхти, володіли гербами, якими користувалися одночасно інші спільногербові родини, але при цьому не пов'язані між собою кровними зв'язками. Одночасно родини з однаковими прізвищами могли володіти різними гербами. Власні герби, що були пов'язані лише тільки з однією родиною, тут зустрічаються доволі рідко. Популярність гербового культу на цих теренах обумовила популярність суперекслібриса з гербовим зображенням, як ніде інде, оскільки навіть оправа книги стала приводом для демонстрації цього цінного доказу власного шляхетного походження. Такий стан речей, поряд з інтенсивним розвитком друкарства та книготоргівлі, обумовив появу вже на початку XVI ст. набірних гербових суперекслібрисів. Тому бібліополі та цехові інтролігатори (верстати) мали у складі інструментального спорядження цілі набори штампів із зображеннями найпопулярніших гербових знаків, аби за бажанням клієнта оздоблювати ними замовлені оправи книг. Інтролігаторські гербові штампи були дуже спрощеними (майже схематичними) і являли собою лише основний малюнок герба без геральдичних аксесуарів (щита, нашоломника тощо), а також без регалій соціального стану, атрибутів влади та нагород. Відбиток такого штампів на оправі набирав індивідуальних рис тільки після додання відповідних ініціалів (аббревіатур, що означали титул, гідність, посаду, вчений ступінь тощо). Для зближення набірних суперекслібрисів до суцільного останній часто мав форму кола чи овалу, до складу набірних почали додавати кругле чи овальне обрамлення, яке згруповувало, об'єднувало і органічно завершувало набрані окремі штампи в єдину плату.

Від поширених на теренах Польщі набірних гербових штампів слід вирізняти ще один підвид суперекслібрисів, який був модний

у XVIII ст. і наслідував англійський “Badges”, що в перекладі як і гмерк означає “Значок”. Він також був позбавлений усіх геральдичних аксесуарів і фактично являв собою скорочену редакцію герба. “Badges” завжди був суто індивідуальним власницьким суперекслібрисом, створеним на особисте замовлення користувача. Тому, незважаючи на його іконографічну простоту та відсутність монограм чи написів, він становить різновид суцільного суперекслібриса, але є “німим” і тяжко ідентифікується. Поряд з таким підвидом суперекслібрисів слід ставити індекс “Bd” у 8-му полі.

Значна популярність гербових суперекслібрисів у XVI–XVIII ст. на теренах колишньої Речі Посполитої викликала бажання у бібліофілів нешляхетного походження також оздоблювати оправи книг своїх збірок власним знаком. У цих випадках роль герба виконували символічна декоративна композиція чи елемент. Відсутність власного герба виключала можливість використання набірної плати. Завдячуючи цьому створювалися цікаві та різноманітні знаки, які з мистецького погляду значно вирають та вирізняються від стандартно-схематичних набірних суперекслібрисів. І хоча не всі з негербових суперекслібрисів можна віднести до найкращих мистецьких здобутків тогочасного інтролігаторського мистецтва через прагнення до наслідувань гербових знаків, вони становлять цікавий і неповторний підвид емблемних суперекслібрисів, який потребує пильної уваги з боку сучасних дослідників. Цікавими прикладами емблемних суперекслібрисів є (опубліковані у К. Пекарського¹⁸ та М. Сіпайло¹⁹) суперекслібриси професорів Краківської Академії²⁰, зокрема, Станіслава Твардего (Мареніуса) та його колег з Кужелова містечка на Келесчизні (Kurzelowa na Kielecczyźnie), де роль центральної фігури композиції відіграє зображення букета із трьох квіток. Іноді професори нешляхетного походження оздоблювали власні книги знаками, що ілюзорно нагадували відомі герби. Наприклад, Адам з Стенжиці уподібнив свій суперекслібрис до герба “Лешиць”. Складну еволюцію пройшов знак каноніка Самуеля Наклевського. Внаслідок еволюційних змін емблемний суперекслібрис Наклевського, первісний малюнок якого складався з лінійного хвилястого орнаменту довільної форми, увінчаного хрестом, поступово перетворився на типовий герб “Срженява”, який вже відтискали з набірної плати. Суперекслібриси доктора права Якуба Скробішевського († 1635 р.)²¹ та каноніка і офіціала Львівського Валентія Скробішевського († 1645 чи 1659 р.)²² зовні нагадують герб “Остоя” (“Ostoa”). Слід зазначити, що до

складу шляхти Скробішевські увійшли лише у 1669 р. і з цього часу використовували даний герб. Таким чином, ми маємо справу з емблемним псевдогербовим суперекслібрисом.

Але переважно духовні особи (монахи) нешляхетного походження в якості герба в композиції використовували годло (емблему, герб) монастиря або духовного Ордену, до якого вони належали.

При створенні негербових власницьких знаків доволі часто зверталися до спеціальних видань емблем, дуже популярних у XVI та XVII ст., якими охоче користувалися і проектанти друкарських знаків (марок). Вплив емблематики яскраво простежується у образотворчому, а особливо декоративно-прикладному мистецтві, починаючи з доби Ренесансу та протягом наступних стилістичних епох (маньєризму, бароко тощо). Він виявився не тільки у використанні готових взірців, вже згаданих видань, але і у запозиченні основних принципів komponування графічних емблем, які полягають у синтезі (образотворчого) зображення ("icon") та короткого тексту ("lemma"). Так, проектанти суперекслібрисів почали доповнювати малюнок герба чи власницького знака відповідним текстом (крилатим висловом, цитатою, девізом), який зазвичай вміщували в рамці обрамлення. Такі короткі написи, які прекрасно ілюструють тогочасні зацікавлення суспільства, переважно були запозичені із давніх класиків, Біблії тощо. Такі вислови або цитувалися дослівно, або komponувалися нові за аналогією до вже широко відомих взірців. Деякі девізи, особливо на набірних суперекслібрисах, були особливо популярні, але їх використовували протягом певного (доволі короткого) періоду часу. Наприклад, доволі часто на суперекслібрисах, що походять з території колишньої Речі Посполитої і були створені в ост. чв. XVI – 1-й пол. XVII ст., зустрічаються два девізи: "Frustra vivit qui nemini prodest" та "Alciora te ne scrutatus fueris sed quae praecepit tibi dominus cogita ecclesiasti: ce". Оскільки аналіз девізу (легенди) може надати змогу зорієнтуватися в часі і просторі при ідентифікації суперекслібриса, доцільно створити окреме поле, де він відтворюється мовою оригіналу зі збереженням правопису.

Тому наступними необхідними параметрами для ідентифікації будуть назва й описання герба (сюжету, емблеми, гмерка²³ тощо). Крім них, додатковими ознаками ідентифікації є розшифрування монограм, аббревіатур, легенд та девізів, регалій соціального стану та нагород. Відповідно отримуємо такі поля у загальній таблиці:

10 – через гіперпосилання детальне *Описання герба* (сюжету, емблеми тощо), виконане в програмі Microsoft Word; 11 – наводиться *Абревіатура знака* без розшифрування²⁴; 12 – *Текст легенди* з індексом (L) або *девiзу* з індексом (D); 13 – у скороченій формі (канонік, єпископ, архієпископ, губернатор, король, вчений тощо) зазначаються *Регалії соціального стану* власника, відображені на знаку, та нагороди²⁵, які подані не літерними знаками, а символічними (геральдичними) зображеннями.

Крім того, до технічних аспектів класифікації суперекслібрисів слід залучити методи нанесення зображення даного знака на покриття оправи²⁶: сліпе тиснення, тиснення золотом, тиснення кількома фарбами (наприклад, одночасне тиснення окремих елементів зображення золотом та сріблом) – *сліпе, золотом, багатокolірне*²⁷. Дані параметри заносяться у поле № 14 під рубрикою *Техніка*.

Наступним критерієм буде матеріал, на якому виконано відбиток. У більшості випадків, суперекслібрис витискався безпосередньо на покритті оправи (шкіряному або пергаментному). Крім того, існують суперекслібриси, що наклеюються²⁸ методом інтарсії на зовнішній бік кришки оправи, виконані з грубого (кольорового) паперу (рідше шкіри, пергаменту) з витиснутим низькопробним золотом (або фарбою будь-якого кольору) зображенням. Для цього спеціально в потрібному місці підрізається шкіра покриття кришки і вклеюється такий суперекслібрис, старанно нівелюючи місця стиків між шкірою та папером (шкірою, пергаментом). У такому випадку слід зазначити гатунок та колір шкіри покриття (теляча, волова, козяча, свиняча, марокен, сап'ян тощо), пергаменту, паперу. Ці дані заносяться у 15-те поле під рубрикою *Матеріал (основи/інтарсії)*, де подаємо характеристику матеріалу, на якому виконано тиснення, додатково зазначивши застосування інтарсії, і розкриваємо характеристику як основного покривного матеріалу оправи (Осн. мат.), так і матеріалу, на якому витиснуто, суперекслібрис (Інтар. мат.).

Деяко спірним видом, що займає зовсім особливу позицію серед книжкових знаків, є дедикаційний суперекслібрис (плата з псевдо-суперекслібрисом або плата з гербом). Призначений для одноразового використання, він становить унікальне явище. Фактично дедикаційний суперекслібрис не належить до класу провенієнційних знаків і відповідно не містить інформацію про існування будь-якої бібліотеки та традицію збирання книг. Тому деякі дослідники не вважають його суперекслібрисом – *ex definitione*. Наприклад, Сте-

фан Кекуле фон Страдоніц рішуче висловлювався проти приймання до уваги дедикаційного суперекслібриса, оскільки його не можна трактувати як бібліотечний знак²⁹. Але і зарахування його лише до мистецького оздоблення оправи книг видається неправильним, оскільки така його класифікація не відтворює і не передає усі його функції та властивості. Питання про місце, яке має зайняти дедикаційний знак у класифікації суперекслібрисів, поки що залишається відкритим і потребує подальших спеціальних досліджень, які мають базуватися на накопиченні нового емпіричного матеріалу. Проте слід вже сьогодні відзначити, що, не вважаючи власницьким та бібліотечним знаком, дедикаційний суперекслібрис все одно слід розглядати як особливий різновид книжкового знака, який за іконографією та зовнішнім виглядом формально нагадує суперекслібрис. Відбитий зі спеціально виготовленої плати і запроєктований як центральний аспект оздоблення оправи книги, дедикаційний суперекслібрис завжди виявляє виразні стилістичні риси, притаманні пануючій моді чи певних мистецьких уподобань у період його створення, а тому є надзвичайно цікавим об'єктом для мистецтвознавців та книгознавців. Пам'ятаючи про специфічне призначення дедикаційного суперекслібриса, слід зазначити, що і для дослідників, які займаються вивченням історії бібліотек, він може становити певний інтерес. Таким чином, незалежно від ставлення до нього дослідників провенієнційних знаків, дедикаційний суперекслібрис як і будь-які присвяти – цікаве свідчення культуральних тенденцій і їх проявів. Ми можемо припустити, що коли донатор зупиняв свій вибір на такому різновиді дарунку, то імовірно був певен, що його дарунок буде належно оціненим. З цього не важко дійти до висновку, що людина, для якої призначався такий дарунок, мала відзначатися бібліофільськими уподобаннями, які, як правило, виявлялися в створенні власної бібліотеки. Це припущення слушно зробила Марія Сіпайлло у передмові до своєї монографії, присвяченій суперекслібрисам³⁰.

Спорідненим з донаційним книжковим знаком є плати, що містять певний елемент, характерний для власницького знака (монограму, герб, регалії соціального статусу людини чи інші прикмети) і відбиті на оправі, які також не можна віднести до розряду ні провенієнційних, ні бібліотечних знаків. Проте вони найчастіше виявляють зв'язок між змістом книги та його оправою. Рувейр³¹, а за ним і Страдоніц³² категорично висловлювалися проти того, щоб

зараховувати до їх до класу суперекслібрисів без доведення приналежності книги до бібліотеки даної особи. Розглядаючи це важливе питання, Рувейр наводить прекрасний приклад використання для оздоблення видавничої оправи плати з ініціалом “N” під імператорською короною, подібної за зовнішніми ознаками до суперекслібриса, на виданні, присвяченому імператору Франції – Наполеону Бонапарту, яке ніколи не належало до його бібліотеки³³, тобто плати, яка пов’язана зі змістом книги, а не з правом власності на даний примірник книги. Тому Рувейр наголошує, що суперекслібрисом можна вважати лише зовнішній власницький знак, вміщений на оправі книги.

Ще один досить спірного різновиду суперекслібрисів є донаційний суперекслібрис, який увічнював пам’ять про дарунок книги (іноді навіть цілої бібліотеки) монастирю, костелу, церкві, приватній особі тощо. Цей різновид книжкових знаків до певної міри є провенієнційним, оскільки вказує або на особу, яка придбала і подарувала книги певній інституції, а тому деякий час (хоча і нетривалий) була власністю цієї особи, при цьому цей знак не завжди належить до класу бібліотечних знаків, оскільки вкладник міг і не мати приватної бібліотеки.

З вищенаведеного випливає, що у зв’язку з важкістю на перший погляд, без проведення тривалих досліджень, відрізнити від суперекслібрисів всі вищезгадані види псевдосуперекслібрисів слід ввести поле № 16 – *Примітки*, де додавати пояснення для подібних плат. Вміщення їх у загальну таблицю з суперекслібрисами буде лише сприяти їх вирізненню від власницьких знаків.

Важливим параметром для ідентифікації суперекслібрисів є місце його розташування. Він може входити до складу оформлення кришок, як центральний мотив верхньої або нижньої кришки (іноді на обох одночасно), або вміщуватися в іншій частині кришки. Наприклад, на оправах славетних Майолі та Грольє вони у вигляді простого шрифтового напису вміщувалися в нижній частині кришки оправи, паралельно нижньому обрізу над (або в середині) рамкою обрамлення центрального поля. Часом суперекслібрис може вміщуватися в правому верхньому (нижньому) куті оправи або одночасно в декількох кутах, як на оправі книг із бібліотеки єпископа Полоцького – Еразма Цьолека³⁴. Крім того, він може оздоблювати корінець, застібки, декоративні цвяхи і навіть обріз книги. Аналіз місця розташування суперекслібриса є важливим при проведенні його

локалізації (визначенні країни) та датуванні. У полі № 17 під рубрикою *Місце розташування*, зазначаємо: кришка (верхня/нижня/на обох, по центрі/по кутах, іншому місці), корінець, обріз, фурнітура.

Крім того, слід ввести через гіперпосилання ще три поля. В полі № 18 під рубрикою сучасне *Місце зберігання* книги, на оправі якої було виявлено суперекслібрис, приєднується файл через гіперпосилання, де вказується країна, місто, бібліотека, шифр примірника (виконані в окремому файлі в програмі Microsoft Excel). У полі № 19 під рубрикою *Бібліографія* слід вказати літературу та архівні джерела, що торкаються як даного знака, так і біографії власника та історії його бібліотеки, крім того, вказується, де було репродуковано суперекслібрис (виконані в програмі Microsoft Excel). Але ніколи текстові описання не замінять реального зображення, тому в полі № 20 під рубрикою *Зображення* вміщується кольорове зображення знака в натуральну величину, виконане в програмі Photoshop. Все це в майбутньому дасть можливість поступового виявлення і реконструкції розпорошених з плином часу давніх бібліотек.

За аналогією у дослідженні екслібрисів слід запровадити поле № 21 під назвою *Гравер/інтролігатор*. І хоча більшість імен граверів (виконавці матриць) та інтролігаторів (виконавці матриць та оправ) залишаються анонімними, сьогодні важко оцінити доцільність запровадження для дослідження суперекслібрисів даного поля, але з часом воно може виявитися виправданим по мірі накопичення емпіричного матеріалу та опрацювання архівних джерел, як наприклад, у випадку з суперекслібрисами Львівського магістрату³⁵. У випадках, коли нам відомо ім'я гравера, поряд з його іменем ставимо індекс *graver*, а поряд з іменем інтролігатора – *introlig*.

У полі № 22 *Бібліографічний опис* видання обов'язково подається уніфікована назва книги, на оправі якої вміщено суперекслібрис, де *автор* наводиться у скороченій формі згідно з вимогами наукових описів, *назва твору* скорочується до того ступеня, який надає уяву про характер тексту, *місце видання* наводиться у сучасній національній формі, *імена видавців* подаються строго в уніфікованій формі.

У полі № 23 під рубрикою *Провенієнції* попримірниково розкриваються усі виявлені провенієнції і наводяться перехресні відсилання для книжкових знаків, що зустрічаються разом.

Узагальнюючи все вищесказане, класифікацію книжкових знаків можна представити у таблиці з такими полями:

1. Індекс; 2. Ім'я власника; 3. Роки життя; 4. Біографія власника; 5. Історія бібліотеки; 6. Форма знака; 7. Розмір; 8. Вид знака (гербовий, вензельний, емблемний тощо) *Vd.*; 9. Матриця (набірна/суцільна); 10. Описання герба (сюжету, емблеми тощо); 11. Абревіатура знака; 12. Легенда/девіз; 13. Регалії/відзнаки; 14. Техніка тиснення (сліпе, золотом, багатоколірне); 15. Матеріал основи (інтарсія: основний матеріал оправы, матеріал суперекслібриса); 16. Примітки; 17. Місце розташування; 18. Місце зберігання; 19. Бібліографія; 20. Зображення; 21. Гравер/інтролігатор; 22. Бібліографічний опис видання; 23. Провенієнції.

Усе вищевикладене, можливо, не охоплює усіх аспектів класифікації, індексації, структурування даних та уніфікації термінології, а є лише спробою розв'язати поставлені проблеми з перспективою на майбутнє створити відповідну пошукову базу і програму.

¹ Иностранные книжные знаки в собрании редких книг Всероссийской государственной библиотеки иностранной литературы им. М.И. Рудомин / Сост. Е.В. Журавлева и др. – М., 1999. – 448 с.

² Взагалі дослідження провенієнційних знаків у НБ ЛНУ ім. Івана Франка було розпочате ще у ХІХ ст. Р. Котуля та Є. Барвінським, але честь започаткування провенієнційної картотеки належить саме Анні Єнджейовській.

³ Иностранные книжные знаки в собрании редких книг – С. 3–10.

⁴ Серед провенієнційних знаків є ті, що безпосередньо або за непрямыми свідченнями вказують також на ім'я власника, що можуть бути ідентифіковані лише у зв'язку з яким-небудь іншим знаком. Знаки першого типу називають "розповідними", другого – "німими".

⁵ *Piekarski K. Superexlibrisy Polskie od XV do XVIII wieku.* – Kraków, 1929. – Z. 1.

⁶ Виняток становлять випадки, коли суперекслібрис було додано до складу оздоблення первісної оправы книги значно пізніше від часу її виготовлення, але це яскраво помітно через різницю у стилістиці виконання декоративного оздоблення самої оправы та доданого згодом суперекслібриса. В рідкісних випадках суперекслібриси першого власника книги на первісних оправах могли бути з плином часу замінені на суперекслібрис нового власника, але ця заміна дуже добре помітна у вигляді технічних (механічних) пошкоджень цілістності покриття оправы.

⁷ У зв'язку з прагненням створити загально придатну базу даних ми частково використали індексацію, запропоновану вже Зубковим, та інших дослідників.

⁸ Даний індекс буде в подальшому необхідним при створенні зведе-

ної бази даних для різних типів власницьких знаків, до яких увійдуть суперекслібриси, екслібриси та штампи.

⁹ Розміри подаються аналогічно, як було запропоновано вже вище у праці Зубкова.

¹⁰ Слід зазначити, що термін інтролігаторський суперекслібрис є неправомірним, оскільки існують книжкові інтролігаторські марки, якими у Середньовіччі користувалися інтролігатори для закування виконаних ним оправ, що також входили до складу оздоблення оправ, наприклад, відомими інтролігаторськими марками є знаки Йоганна Ріхенбаха, Якоба Краузе та ін.

¹¹ *Piekarski K.* Książka w Polsce XV i XVI wieku Kultura staropolska. – Kraków, 1932; *Piekarski K.* O superexlibrisie polskim. Katalog wystawy pięknej książki. – Warszawa, 1936.

¹² *Sipayłto M.* Polskie Superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. – Warszawa, 1988. – S. 6–7.

¹³ НБ ЛНУ РК 5290 I (Platina, Baptista (Bartholomeus) [Sacchi]. De vita et moribus summorum Po[n]tificum historia. – Paris, 1530. – 8°).

¹⁴ НБ ЛНУ РК 188558 IV (Sosinus Marianus (1401 –1462/1467 ?), Socinus Bartholomaeus (1437–1507). Concsiliorum Mariani et Barth. De Socinis...: In II vol, IV ps. – Lyon: Petr. Fradin, Den. De Harsy, 1550–1551. – 2°. – Vol. 1, p. 2).

¹⁵ *Polski Słownik Biograficzny*: t. XV. – Wrocław etc, 1970. – S. 414–415.

¹⁶ *Sipayłto M.* Polskie Superexlibrisy ... – S. 7.

¹⁷ На сьогодні виявлено 9 різних суперекслібрисів. Див. *Зінченко С.* Суперекслібриси архієпископа Львівського Яна Анджея Прухницького (матеріали до вивчення та реконструкції давніх бібліотек XVI–XVIII ст.) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – 2003. – Вип. 10. – С. 192–211.

¹⁸ *Piekarski K.* Superexlibrisy Polskie od XV do XVIII wieku. – Kraków, 1929. – Z. 1.

¹⁹ *Sipayłto M.* Polskie Superexlibrisy ... – Tabl. 31.

²⁰ *Piekarski Kazimierz.* Exlibris Jana Bożka, czyli o profesorskiej genezie polskiego znaku książkowego // *Silwa rerum* III, zes. 8-9.

²¹ НБ ЛНУ РК 3582 IV (Lessius, Leonardus. De Ivstitia et Ivre caeterisque Virtutibus Cardinalibus: In IV libros. – Louvain: Off. Ioannis Masius, 1605. – 2°).

²² НБ ЛНУ РК 188515 IV (Lubomlio, Severino (Lubomlczyk, Seweryn). Monotessaron Evangelicvm, seu Catena avrea ex Quatuor Euangelistis ... – [2 ed.] – Kraków: Off. Bazilii Scalscii, 1607. – 2°).

²³ гмерк – з польської означає значок.

²⁴ Аббревіатура розшифровується у десятому полі при описі зображення.

²⁵ Також розшифровуються у десятому полі при описі зображення

²⁶ У даній праці розглядаються лише оправы з суперекслібрисами з покриттям із шкіри або пергаменту (гаптовані, мальовані та розкішні-

окладні оправи, поки що не беруться до уваги, оскільки їх оздоблення, як правило, високого мистецького рівня, виконано без застосування технік, які передбачають тиражування і виконуються в єдиному примірнику).

²⁷ При зазначенні, що при виконанні суперекслібриса було застосовано багатокольірне тиснення, слід у дужках поставити арабськими цифрами кількість кольорів або описати словами.

²⁸ Такий різновид суперекслібрисів за технікою виконання і закріплення на оправі варто називати суперекслібрисом, виконаним у техніці аплікації (якщо суперекслібрис відтискається на папері і вміщується на шкіряному покритті оправи) або інтарсії (якщо суперекслібрис відтискається на шкірі (папері) іншого гатунку чи кольору і вміщується на шкіряному покритті оправи).

²⁹ *Kekule von Stradonitz S. Uber Super-Exlibris // Zeitschrift für Bücherfreunde.* – Berlin, 1904–1905. – Т. 2, Н. 9, Dezember – S. 337-359.

³⁰ *Sipaytto M. Polskie Superexlibrisy ...* – S. 8.

³¹ *Rouveyre E. Connaissances nécessaires à un Bibliophile: En 10 vol.* – 5 éd. – Paris, 1899. – Т. 6. – P. 1–62.

³² *Kekule von Stradonitz S. Uber Super-Exlibris // Zeitschrift für Bücherfreunde.* – Berlin, 1904–1905. – Т. 2, Н. 9, Dezember – S. 339-340.

³³ *Rouveyre E. Connaissances nécessaires à un Bibliophile: En 10 vol.* – 5 éd. – Paris, 1899. – Т. 6. – Fig. 49.

³⁴ Наприклад, на оправі книги Thomas de Aquino. *Commentaria in omnes Epistolas s. Pauli* / Ed. Petrus de Bergamo. – Basel: Michael Furter pro Wolfgango Lachner, 16.X.1495. – 2°, зі збірки НБ ЛНУ інк. 21.

³⁵ *Зінченко С. Суперекслібриси Львівського магістрату XVI–XVIII ст. // До джерел : Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* – К. ; Л., 2004. – Т. 1. – С. 828–846.

Т. В. Новальська
*кандидат історичних наук,
Київський національний
університет культури і мистецтв*

**СПРОБА СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ЧИТАЦЬКОГО
КОНТИНГЕНТУ ТА НАУКОВОЇ ТЕМАТИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ІР НБУВ)**

Інститут рукопису є бібліотечним підрозділом Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, який здійснює змістовну науково-дослідну та науково-інформаційну діяльність. Разом з тим важливе місце займає науково-практична діяльність, що концентрується в галузі збирання та формування повноцінного рукописного фонду, створює умови для зберігання рукописів та їх науково-практичного використання. Інститутом проводиться облік та організація рукописного фонду, створення та планомірне поповнення довідково-пошукового апарату на рукописні матеріали; організовано спеціальну підручну довідкову бібліотеку, яка дає змогу здійснити бібліографічне забезпечення науково-дослідних, науково-методичних та науково-практичних розробок Інституту а також допомагає дослідникам працювати з рукописними документами¹.

Найважливішою функцією ІР НБУВ є обслуговування читачів рукописними документами з фондів Інституту. Однак читацький контингент ІР НБУВ, основна проблематика читацьких досліджень до теперішнього часу бібліотекознавчо не досліджувалися, хоча ця статистика й здійснюється. Нами було проаналізовано 980 анкет читачів від 1985 до 2002 р., які зберігаються у відділі зберігання та використання фондів ІР.

Найбільш показовим є аналіз складу читачів за період від 1990 до 2002 р. за показниками, які, на нашу думку, повною мірою віддзеркалюють зміни в суспільстві за роки незалежності України, адже, як зазначав ще сто років тому відомий російський сподвиж-

ник бібліотечної справи М.О. Рубакін, – „ніщо так не характеризує ступінь суспільного розвитку, ступінь суспільної культури, як рівень читаючої публіки на даний момент”.

Під час проведення дослідження нами було проаналізовано кількісний склад читачів, їх віковий та освітній рівень, місце проживання; ми також визначили основні групи читачів, мету роботи з фондами ІР, основні галузі знань та тематичну спрямованість розвідок науковців, практичних працівників, студентів та аспірантів – як громадян України, так й дослідників із зарубіжних країн світу.

За період 90-х років кількість читачів, які зверталися до рукописних фондів, відчутно збільшилася. Так, у 1990 р. в ІР (а тоді ще відділі) було заанкетовано 120 читачів, у 1996 р. – 193, у 1999 р. – 306, у 2002 р. – 214. Аналіз наукових тем, над якими працювали дослідники рукописних фондів, показує, що у цей період, коли були зняті заборони на ідеологічно обмежену у радянські часи проблематику, розробка фахівцями недоступних раніше історичних джерел значно активізувалася. Одним з найактивніших напрямів роботи читачів було дослідження історико-культурної спадщини, діяльність видатних представників культури і науки, громадських діячів, імена яких були викреслені з інформаційного простору на довгі роки. Цей процес почався ще наприкінці 80-х років, коли в коло досліджень було включене вивчення суспільно-політичного руху, літературного, публіцистичного, мистецького процесів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., які залишалися найменш вивченими в Україні.

Аналіз читацьких анкет за 1990, 1996, 1999 та 2002 рр. дозволив визначити вікову ознаку користувачів рукописних фондів ІР НБУВ, зокрема:

1 категорія – читачі віком від 19 до 25 років – відповідно змінювалася у відсотковому відношенні так: 27 %, 18 %, 24 %, 21 %.

2 категорія – читачі віком від 26 до 39 років – відповідно: 48 %, 56 %, 42 %, 46 %.

3 категорія – читачі віком від 40 до 59 років відповідно: 20 %, 24 %, 26 %, 24 %.

4 категорія – читачі віком від 60 років і старші відповідно: 5 %, 2 %, 8 %, 9 %.

Характер роботи з рукописними джерелами, який потребує високого освітнього рівня читачів, пояснює як відповідний фаховий рівень, так і відносну постійність складу читачів. Вищу освіту мали в 1990 р. 75 % читацького контингенту; у 1996 р. – 82 %; у 2002 р. –

79 %; незакінчену вищу освіту – 20 % читачів, з середньою спеціальною освітою ІР відвідував 1 % читачів, і це не є випадковим фактом, адже переважна більшість дослідників – кандидати наук, провідні спеціалісти академічних інститутів, аспіранти, викладачі вузів, працівники музейних установ, письменники, освітній рівень яких відповідає їхньому статусу в суспільстві.

Досить високий показник мають читачі найбільш продуктивного для наукової роботи віку – від 26 до 39 років, причому частка цієї вікової категорії в усі досліджувані роки досить висока і в середньому становить 48 %, значну частину читачів становлять також науковці зрілого віку від 40 до 59 років, які активно працюють у галузі науки і освіти.

За досліджувані роки зросла кількість людей зрілого віку, докторів та кандидатів наук, які є досвідченими дослідниками – від 5 % в 1990 р. до 9 % в 2002 р. Аналіз тем і мети дослідження показав, що ця категорія читачів активно працює над монографіями, літературними творами, навчальними посібниками.

У зв'язку з рішенням, прийнятим керівництвом бібліотеки останнім часом, студентам останніх курсів вищих учбових закладів було дозволено користуватися фондами, зросли абсолютні показники кількості молодих читачів (19–25 років), про що свідчить і їхній відсоток у статистичному аналізі – від 15 % у 1990 р. до 24 % у 1999 р.

Відповідно до змін у структурі вищої освіти з'явилися й нові категорії студентства: якщо кількість студентів провідного вузу України – Київського національного університету імені Тараса Шевченка – читачів ІР залишається практично стабільною – 12–13 осіб на рік, що становить 30 %, то значно зросло відвідування Інституту студентами Київської духовної академії та Київської духовної семінарії – в 2002 р. вони складають 48 % усього складу студентів, Києво-Могилянської академії – відповідно 5 %, активно працюють над дипломними роботами і студенти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова – відповідно 2,5 %, Острозької академії, Академії мистецтв – відповідно 5 %, Київського національного університету культури і мистецтв – відповідно 2,5 %. Найбільшу кількість студентів було зареєстровано в 1999 р. – 62 особи, що становило 21% користувачів ІР. Студенти вузів України найактивніше користуються рукописними фондами при написанні курсових і дипломних робіт, а в останній досліджуваний рік (2002 р.) – і магістерських праць.

Структура читацького контингенту наочно демонструє, що хоча відбувається загальне зростання кількості вчених з науковим ступенем (зокрема від 6 до 19 докторів наук), падає відсотковий показник докторів наук (1990 р. – 5 %; 1996 р. – 4 %, 1999 р. – 6 %, 2002 р. – 3 %) та кандидатів наук (відповідно 32 %; 19 %, 18 %, та 16 %). Знижується кількість академічних вчених (відповідно 20 %, 14 %, 8 % та 6 %), повільно зростає відсоток викладачів вузів (26 %, 26 %, 21 % та 29 %) та різко збільшується кількість літераторів (2 %, 2 %, 6 % та 19 %). Зростає відсоток пошукувачів (відповідно 5 %; 17 %, 8 %, 15 %) та аспірантів (8 %, 21 %, 26 %, 22 %), музейних працівників (7 %, 8 %, 8 %, 10 %). Якщо розглядати статистичні дані стосовно відвідування ІР науковими співробітниками, то, починаючи від 1990 р., кількість викладачів вузів збільшується від 31 до 63 (відповідно 26 % та 29 %), академічних учених, навпаки, зменшується від 44 до 24 (37 % та 11 %)

Показовим є зростання кількості читачів, які працюють над написанням кандидатських дисертацій: в 1990 р. читачі-аспіранти становили лише 10 осіб, в 1996 р. вже 40 осіб, в 1999 р. їхня кількість збільшується ще в 2 рази і становить 80 осіб. У 2002 р. абсолютний показник дещо зменшився. Повільніше зростає показник роботи над докторськими дисертаціями – від 1,6 % до 2 %. Робота над монографічними дослідженнями складала 9 %; дипломними та курсовими працями – 15 %, виконанням наукових тем – 6 %, написанням підручників – 2 %.

Таке зростання свідчить про активну підготовку наукових кадрів в Україні, яка була зумовлена потребою в фахівцях з найвищим науковим ступенем, і що стало можливим лише з прийняттям та розбудовою незалежної держави, що піклується про національну науку. Як відомо, за ці роки було відкрито мережу спеціалізованих рад по захисту дисертацій та заснована Вища Атестаційна Комісія України.

Слід також наголосити на значному поживанні в середовищі музейних працівників. Їхня кількість як читачів ІР також значно зросла: так, якщо в 1990 р. відвідувачами Інституту було 8 осіб (6,6 %), то в 1996 р. – 15 (8 %), а в 1999 р. – 25 (9 %). Вони конкретизували музейні експозиції, виявляли серед рукописних фондів матеріали, необхідні для поповнення відомостей про колекції музеїв міст України.

У означені роки зростає кількість дослідників – фахівців з історії

та культури дореволюційного періоду. Так, вивченням історії України у 1990 р. займалися лише 5 % читачів ІР, а вже в 2002 р. – 18 %; біографічні дослідження видатних постатей науки та культури здійснювали відповідно 17 % та 21 % відвідувачів. Історичним краєзнавством цікавилися відповідно 7 % та 12 %; дослідженням всесвітньої історії – відповідно 0 % та 6 %; релігієзнавством – відповідно 0 % та 13 %. Натомість дещо знизилися показники з таких наук, як мовознавство (від 10 % до 4 %), літературознавство (від 14 % до 6 %), філософія (від 5 % до 1 %), фольклористика та етнологія (від 5 % до 3 %), мистецтвознавство (від 5 % до 3 %).

Тематичні зміни у запитах читацького контингенту ІР спостерігаються ще наприкінці 80-х років, коли до біографічних досліджень починають включатися імена С. Руданського, Б. Грінченка, Еллана Блакитного, Ф. Козицького, Ол. Мурашка, Б. Ханенка, В. Зінківського, О. Олеса, М. Зерова та багатьох ін. Уже в 1996 р. цей процес отримав значний розвиток, до вказаних осіб додаються дослідження творчої спадщини П. Могили, М. Дашкевича, Є. Болховітінова, Д. Дорошенка, О. Левицького, С. Єфремова, В. Антоновича, П. Куліша, Г. Барвінок, П. Житецького, П. Юркевича, В. Винниченка та багатьох ін. Вивчаються родинні архіви Розумовських, Лазаревських, Капністів.

Упродовж 90-х років дослідники академічних інститутів, зокрема новоствореного Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського, який починає видавати корпусні видання архівних джерел та пам'яток писемності, починають опрацьовувати архівні документальні колекції ІР, досліджуються архівні джерела, пов'язані із життям та діяльністю українських гетьманів, козацтва, Української революції 1917–1920 рр., національної еліти Гетьманщини, Нової Запорозької Січі, кооперативного руху в Україні, історією торгівлі в XVIII–XIX ст. тощо. Етнографічні студії концентрують увагу на неактуалізованих джерелах з історії національного одягу, українського фольклору, вжиткового мистецтва тощо. Активізуються дослідження з історії освіти в Україні (передусім, Києво-Могилянської академії, Київської духовної академії, Київського університету св. Володимира). Зростає кількість досліджень історії національних меншостей в Україні, зокрема, польської, італійської, білоруської, єврейської, болгарської, грецької, сербської. Набувають розвитку генеалогічні розвідки, дослідження з історії церкви та духовної літератури.

Зміна наукових пріоритетів швидко заповнює невивчені аспекти в історії та культурі України, поглиблює дослідження давньої історії України, зокрема XV–XIX ст., історичного краєзнавства; окреслюються нові методики до вивчення релігієзнавства та історії релігії.

У 90-х роках об'єктивно зменшується кількість читачів з країн пострадянського простору. Найчисленнішу групу становлять кияни, дещо зростає відсоток й науковців з інших міст України. Так, у 1985 р. абсолютна кількість читачів з м. Києва складала 35,3 %, у 1990 р. – 53 %, у 1996 р. – 50 %, у 1999 р. – 52 %, 2002 р. – 58 %. З країн далекого зарубіжжя в 1990 р. фонди ІР НБУВ досліджували 6 осіб, в 1996 р. – також 6, в 1999 р. – 16, в 2002 р. – 8. У 1990 р. ІР НБУВ відвідало 18 читачів з Росії, в 1996 р. – 1, в 1999 р. – 7, в 2002 р. – 8.

Читацький контингент ІР є особливою категорією користувачів НБУВ, які працюють над проблематикою, що передбачає залучення нових джерел до наукового обігу. Здобуття Україною незалежності мало безпосередній вплив на склад та кількість читачів, а також на зміни пріоритетів у тематиці досліджень. На першому плані – заповнення “білих плям” в історії та культурі, наукове опрацювання раніше заборонених тем, розвиток нових проблематик. Зміни в соціальній структурі суспільства, вдосконалення освіти і науки спричинили й значне збільшення представників науки та освіти, як світської, так і духовної, серед читачів ІР НБУВ. Незаангажований статистичний аналіз, здійснений для отримання об'єктивного уявлення про динаміку читацьких відвідувань ІР та зміни у досліджуваній тематиці, свідчить про пріоритетність опрацювання духовної сфери суспільства, зростання інтересу до української науки, освіти та культури.

¹ Дубровна Л.А., Зубкова Н.М. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як архівна установа: основні функції та напрями діяльності // *Арх. України.* – 1999. – № 1/6. – С. 13–26.

А. А. Кисельова
Державний комітет архівів України
м. Київ

УКРАЇНСЬКІ АРХІВНІ РЕСУРСИ В ІНТЕРНЕТІ

Інтернет не знає меж – він надає унікальну можливість розповісти про себе та зацікавити потенційних дослідників матеріалами, які зберігаються на його веб-сайтах.

Так, відомості про українські архіви в Інтернеті представлено на веб-сайті Державного комітету архівів України веб-сторінкою „Архіви в Україні” (<http://www.archives.gov.ua/Archives/>) на основі спеціального довідника про склад і зміст документів НАФ (Архівні установи України: Довідник. – К., 2000. – 260 с.). До довідника включено інформацію про державні центральні, обласні та галузеві архіви, найзначніші рукописні підрозділи бібліотек, академічних інститутів та університетів України, що мають право постійного зберігання документів. Описові статті містять коротку адміністративну інформацію, історію архівної установи, дані про обсяги, склад та зміст фондів, основну бібліографію за станом на 1999 р. У додатках наведено відомості про музеї та бібліотеки, що мають у фондах зібрання рукописних документів. Видання розраховане на архівістів, істориків, філологів, мистецтвознавців, економістів, політологів та ін.

Кожна описова стаття складається з чотирьох основних блоків інформації:

перший блок містить адміністративні відомості (назву архіву, місцезнаходження, телефон, факс, електронну пошту, години роботи, дані про керівників, проїзд);

другий блок подає найважливіші відомості про час створення і реорганізації (зміни назви) установи, обсяг, короткий склад і зміст фондів;

третій блок характеризує доступ до інформації – науково-довідковий апарат архіву та архівної установи, наявні комп’ютерні бази даних;

у четвертому блоці наводяться дані про бібліотеку архівної

установи, а також бібліографічні відомості про склад і зміст фондів архіву на рівні:

загальних довідників, присвячених характеристиці архіву в цілому та його фондам (путівники, відповідні розділи в спеціальних довідниках, друковані описи фондів тощо);

тематичних, пофондових й міжфондових оглядів та статей, опублікованих у фахових часописах і збірниках наукових праць протягом 1988–2000 рр.

Сучасна мережа державних архівних установ України включає 683 установи: Державний комітет архівів України, сім центральних державних архівів України - Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України), Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України), Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України); Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УНДІАСД); 3 центральні державні архівні установи допоміжного характеру; Державний архів Автономної Республіки Крим; 24 держархіви областей; міст Києва і Севастополя; 487 архівних відділів райдержадміністрацій; 158 архівних відділів міських рад.

У зазначених архівних установах зберігаються понад 53 млн. од. зб. документів Національного архівного фонду України.

Важливою складовою мережі державних архівних установ є архівні підрозділи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, науково-дослідні установи в галузі архівної справи.

Значна частина документів НАФ зберігається в галузевих державних архівах: Служби безпеки України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України та ін. Цінні документальні масиви, унікальні пам'ятки писемності зосереджені в Інституті архівознавства та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника, в архівних підрозділах Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка, Інституту історії України, Інституту археології, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етно-

логії імені М.Т. Рильського. Змістовні архівні фонди мають Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка, Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького, Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, Наукова бібліотека Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, інші державні бібліотеки та музеї.

Було зроблено перші кроки на шляху до створення власних веб-сайтів такими архівними установами, як: Державний архів Донецької області (<http://wwwhome.skif.net/~donarc/>), Державний архів м. Севастополя (<http://www.gosarhiv.sevastopol.iuf.net>, <http://www.gosarhiv.sev.net.ua>), Державний архів Чернігівської області (<http://arch.rbone.ci.net.ua>), Галузевий державний архів Служби безпеки України (<http://www.sbu.gov.ua/structure/dep13.shtml>), Інститут археології (<http://www.kar.net/~archaeol/>), Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка (<http://www.gilan.uar.net/nasu/sil.html>), Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>).

Нижче подано короткий аналіз веб-сайтів архівних установ.

Власні веб-сайти мають такі архівні установи, як Державний архів Донецької області (<http://home.skif.net/>). Головна сторінка сайту містить назву архіву, поштову та електронну адреси, телефон, факс, copyright та перелік головних розділів. З головної сторінки веб-сайта даються посилання на Державний комітет архівів України (<http://www.archives.gov.ua/>) та Донецьку обласну державну адміністрацію (<http://www.oda.dc.dn.ua/>). Посилання веб-сторінки “Посилання на інші ресурси” – майже всі не працюють (тому що адреса змінилася, а посилання залишилися старими). Це говорить саме про те, що розробити та відкрити свій сайт – це далеко не все. Сайт потребує постійного оновлення.

На сайті Державного архіву Донецької області відтворена така інформація: види документації та обсяги зберігання на 01.01.2003 р.; хронологічно-галузева структура зберігання фондів; коротка характеристика архівних фондів; історична хроніка Донбасу; перелік документів для підприємств, закладів та організацій; правила роботи відомчих архівів; структура архіву; перелік важливих методичних розробок Державного архіву Донецької області за повоєнний період. На сайті розкрито також зміст трьох основних напрямів діяльності Державного архіву Донецької області.

Свій веб-сайт має Державний архів Чернігівської області –

(<http://arch.rbone.ci.net.ua/>). Головна сторінка сайту (прикрашена гербом) містить назву архіву та кілька головних розділів: “Про нас”; анонси; новини; контакти; найменування видів платних послуг.

Якщо звернути увагу на розділ “Новини”, то на сьогодні остання подія зафіксована датою – 14 серпня 2003 р. Знову повертаємося до того, що над сайтом необхідно працювати, оскільки головна сторінка – це візитна картка архіву, установи, організації.

Державний архів м. Севастополя також має веб-сайт, адреса якого <http://www.gosarhiv.sevastopol.iuf.net/>. Головна сторінка містить пам’ятний знак за заслуги перед містом, назву архіву, контактну інформацію та архівні новини. На даному сайті (першому з державних архівів) з грудня 2001 р. існує електронна версія путівника по архіву (<http://www.gosarhiv.sevastopol.iuf.net/nsa.shtml>), представлений фотоархів нового та старого міста, фотоархів особистостей та фотоархів, присвячений 60-річчю звільнення міста від нацистів (26 чорно-білих знімків). Головні розділи сайту: історія архіву, фонди архіву, які, в свою чергу, поділяються на фонди організацій дореволюційного періоду та періоду 1917–1991 рр., фонди особистого походження. Також представлений окремою веб-сторінкою науково-довідковий апарат архіву, який складається з описів, систематичного каталогу, іменного каталогу, галузевої та інших картотек, оглядів фондів та короткого довідника по фондах архіву. Представлено перелік публікацій архіву, з можливістю перейти на повний текст публікації.

Веб-сторінкою „Сприяння архіву” Державний архів м. Севастополя пропонує власникам приватних та громадських архівів взяти участь у благодійній акції відновлення втраченої культурної спадщини – поверненні документів з історії м. Севастополя з-за кордону.

Галузевий державний архів Служби безпеки України має свою сторінку на веб-сайті Служби безпеки України, адреса якого <http://www.sbu.gov.ua/structure/dep13.shtml>. На веб-сторінці архіву розміщена така інформація: назва архіву; його адреса; довідка про створення архіву; структура архіву та перелік виданих документальних збірників. Є можливість пошуку розділів та сайту.

Сайт Інституту археології – (<http://www.kar.net/~archaeol/index.html>). На головній сторінці розміщені два великих розділи: науковий архів Інституту археології та архівні ресурси української археології й історії на WWW, а також поштова та електронна адреси. Сайт досить інформативний, на ньому відтворено опис документів фонду “Музей старожитностей при Університеті Святого

Володимира”, список особових фондів учених-археологів, наукові звіти. а також представлена фототека, що містить фотоматеріали-негативи, слайди, фотознімки, починаючи з кінця XIX ст., та карто-тека звітів за роками, місцями та учасниками.

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка (<http://www.gilan.uanet/nasu/sil.html>). На сьогодні сайт має декілька розділів. Подана інформація про історію Інституту. Представлено зміст журналу “Слово і час”.

Сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>) починається з головної сторінки, яка прикрашена логотипом із зображенням будівлі бібліотеки. На головній сторінці, крім назви бібліотеки, copyright, ми бачимо, що інформаційні ресурси НБУВ поділено на ресурси бібліотеки та ресурси Інтернету. Сайт НБУВ є дуже потужним та інформативним: він репрезентується трьома мовами – українською, російською та англійською – та диференційований за багатьма розділами і підрозділами.

Аналізуючи веб-сайти архівних установ, необхідно зазначити значне зростання інтересу користувачів до українських архівних ресурсів. Також можна відмітити вимоги до побудови українських веб-сайтів, це – інформативність, оперативність, грамотність, структурованість веб-сайтів, швидка доступність користувача до необхідної інформації, наявність навігації на сайті, відсутність застарілої інформації та довгих URL-адрес веб-сторінок.

І, нарешті, ми звертаємо увагу на те, що головна сторінка веб-сайту установи – це обличчя не лише веб-сайту, а й самої установи, звернення до всієї мережі. Саме з головної веб-сторінки більшість користувачів починає свою „прогулянку” по сайту. Покращуючи дизайн головної сторінки веб-сайту, ви підвищуєте його цінність. Сайт подібний до будинку, в якому кожне вікно є одночасно й дверима. Користувачі можуть прийти на сайт з пошукових серверів або з посилань інших веб-сайтів, які ведуть усередину вашого сайту.

Однак одна з перших речей, які користувачі роблять після приходу на новий (невідомий) веб-сайт, – це спрямування уваги на головну його веб-сторінку.

Інформацію щодо складу і змісту документів українських архівів, а також більш повну бібліографію їхніх видань у режимі on-line, що систематично оновлюється, можна отримати на веб-сторінках архівних установ офіційного веб-сайту Держкомархіву за адресою: www.archives.gov.ua.

**Перелік адрес веб-сайтів
центральных, місцевих та галузевих державних архівних
установ, архівних установ Національної академії наук України
та Міністерства культури і мистецтв України**

Державний комітет архівів України (Держкомархів України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: mail@archives.gov.ua

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документо-
знавства (УНДІАСД)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: undiasd@archives.gov.ua

Центральні державні архівні установи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: tsdavo@archives.gov.ua

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО
України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: cdago@online.com.ua

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: cdiak@archives.gov.ua

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: archives@cl.lv.ukrtel.net

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного
(ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: tsdkffa@archives.gov.ua

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
(ЦДАМЛМ України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: CDAMLMU@ukrpack.net

Науково-довідкова бібліотека центральных державних архівів України

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: ndb@archives.gov.ua

Місцеві державні архівні установи

Державний архів Автономної Республіки Крим

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: archiv@home.cris.net

Державний архів Вінницької області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: vinda@vc.ukrtel.net

Державний архів Волинської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: davo@fk.lutsk.ua

Державний архів Дніпропетровської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: dado@adm.dp.ua

Державний архів Донецької області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Web: home.skif.net/~donarc/

E-mail: donarc@skif.net

Державний архів Житомирської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Державний архів Закарпатської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: archiv@uzh.ukrtel.net

Державний архів Запорізької області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: dazo@infocom.zp.ua

Державний архів Івано-Франківської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: daifo@il.if.ua

Державний архів Київської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Державний архів Кіровоградської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: dakiro@romb.net

Державний архів Луганської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: arhiv@is.com.ua

Державний архів Львівської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: dalo@mail.lviv.ua

Державний архів Миколаївської області

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: arhiv@mykolayiv-oda.gov.ua

-
- Державний архів Одеської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: gao0@te.net.ua
- Державний архів Полтавської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: arhiv@pi.net.ua
- Державний архів Рівненської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
- Державний архів Сумської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: pm@arxiv.sumu.ua
- Державний архів Тернопільської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: dato_bogd@tr.ukrtel.net
- Державний архів Харківської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: gaho@ukr.net
- Державний архів Херсонської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: obl-archiv@oda.kherson.ua
- Державний архів Хмельницької області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: dahmo@hm.ukrtel.net
- Кам'янець-Подільський міський державний архів (К-П МДА) див. Державний архів Хмельницької області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: office@arhiv.kp.km.ua
- Державний архів Черкаської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: chda@pub.nensi.net
- Державний архів Чернівецької області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: state_arhive@sacura.net
- Державний архів Чернігівської області
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
Web: arch.rbone.ci.net.ua
E-mail: cnarch@mail.cn.ua
- Державний архів міста Києва (ДАК)
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: arhiv@arhiv.kyiv-city.gov.ua
- Державний архів м. Севастополя
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
Web: <http://www.gosarhiv.sevastopol.iuf.net>, <http://www.gosarhiv.sev.net.ua>
E-mail: gosarhiv@bios.iuf.net

Галузеві державні архівні установи

Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МО України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Галузевий державний архів Комітету України з питань гідрометеорології (ГДА Гідрометкому України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: vlo@gda.freenet.kiev.ua

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Web: <http://www.sbu.gov.ua/structure/dep13.shtml>

Галузевий державний архів Держкомгеології України – Державний інформаційний геологічний фонд (ГДА Держкомгеології України – Геоінформ)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: prim@geoinform.merlin.net.ua

Галузевий державний архів фінансових посередників Фонду державного майна України

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Державний картографо-геодезичний фонд України (Укркартгеофонд)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

E-mail: geofond@kiev.farlep.net

Історико-архівне управління Міністерства закордонних справ України (ІАУ МЗС України)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Архівні установи Національної академії наук України

Інститут археології

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Web: <http://www.kar.net/~archaeol/>

E-mail: arhaeol@mail.kar.net, sekretar@iananu.kiev.ua

Науковий архів Інституту археології

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Web: <http://www.gilan.uar.net/nasu/sil.html>

E-mail: alex@gilan.uar.net

Відділ рукописних фондів і текстології

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського (ІМФЕ імені М.Т. Рильського)

Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

- Рукописні фонди
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
- Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
Web: <http://www.nbu.gov.ua>
E-mail: nlucsl.freenet.kiev.ua
- Інститут архівознавства
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: manus@csf.freenet.kiev.ua
- Інститут рукопису
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: manus@csf.freenet.kiev.ua
- Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника (ЛНБ)
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: manuscr@lsl.lviv.ua
- Відділ рукописів
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
- Архівні установи Міністерства культури і мистецтв України**
- Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка (ХДНБ)
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
Відділ рідкісних видань і рукописів ХДНБ
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
- Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: ognb@ognb.odessa.ua
- Архівні установи Міністерства освіти і науки України**
- Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка (НБ ЛДУ)
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг (Відділ РРК)
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
- Наукова бібліотека Одеського державного університету імені І.І. Мечникова
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: libosu@paco.net
Відділ рідкісних книг та рукописів (Відділ РКР)
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
E-mail: libosu@paco.net
- Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>
Відділ колекцій рідкісних видань та рукописів
Web: <http://www.archives.gov.ua/Archives/>

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Ю. А. Мицик

доктор історичних наук

Національний університет

“Києво-Могилянська академія”

З АРХІВУ МИТРОПОЛИТА ТИМОФІЯ (ЩЕРБАЦЬКОГО)

Київський митрополит Тимофій (Щербацький) (в миру Тихін Щербак) народився в 1698 р. у м. Трипільлі на Київщині в міщанській сім'ї. У 1706–1725 рр. вчився в Києво-Могилянській академії, після закінчення якої прийняв чернечий постриг. У 1728 р. його було висвячено єромонахом, він служив писарем при митрополичій кафедрі, був ігуменом деяких важливих монастирів (Спасо-Преображенського Мгарського в Лубнах, Свято-Михайлівського, Видубицького та Золотоверхого в Києві), архімандритом Києво-Печерської лаври. Був висвячений на Київську митрополію у 1748 р., а у 1764 р. його було призначено митрополитом Московським та Калузьким, і він перебував у Москві до самої смерті. Тимофій (Щербацький) виявив себе як талановитий адміністратор, культурний діяч, покровитель Києво-Могилянської академії¹.

Його архів зберігся досить повно, уникнувши тяжких пожеж, які майже повністю знищили спадщину його попередників. Основна частина цього архіву зберігається в Інституті рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі – НБУВ) і є описаною в загальних описах², але справа з його публікацією є набагато гіршою. Ще в дореволюційну добу розпочалася публікація документів архіву, але в радянський час робота у даному напрямку майже не проводилася. Між тим, у його складі знаходиться маса документів, які глибоко висвітлюють не тільки церковне, але й культурне, наукове, суспільно-політичне життя України та деяких сусідніх країн XVIII ст.

Це яскраво видно на прикладі хоча б одного рукопису (№ 930) з митрополичого архіву Тимофія (Щербацького), у котрому зібрані документи переважно за 1754–1755 рр. Характерно, що чимало з них стосуються Правобережної та Західної України, Білорусі, на-

віть Прибалтики. Хоча Київська митрополія під тиском Московського патріархату з кінця XVII ст. послаблюється, дробиться, перетворюється на рядову єпархію у складі Російської Православної Церкви, русифікується, однак, як свідчать документи архіву, ще у середині XVIII ст. вона виявляла значний вплив на церковне життя згаданих регіонів.

Десять документів з рукопису № 930 наводяться нижче. Вони стосуються й Гетьманщини, й етнічних українських та білоруських земель, які знаходилися під владою Речі Посполитої, а також Латвії.

Насамперед вкажемо на документи № 1–3, які стосуються особи видатного церковного і культурного діяча України та Сербії XVIII ст. Михайла (Козачинського) (1699–1755). Останній період свого життя (1748–1755) він був архімандритом Свято-Троїцького монастиря у Слуцьку – родовому гнізді князів Слуцьких, а потім – Радзівіллів. Тут наводиться надіслана в Київ через намісника монастиря св. Іоанна Предтечі о. Інокентія (Болдишевського) копія оригінального листа Козачинського до коменданта случької фортеці де Мільба (№ 1). Власник Слуцька – князь Єронім Радзівілл запідозрив у вчинках случького міщанина, ремісника Василя Шаповала, (шаповал – це означення професії згаданого Василя, яке перейшло у прізвище), який перебував у монастирі св. Іоанна Предтечі у Грозові, намір уникнути рекрутського набору. Князь явно перевищував свої права уже тим, що звелів постригати в ченці тільки поповичів, заборонивши це робити щодо міщан та селян. Козачинський опинився у дуже складній ситуації. Прагнучи не псувати добрі відносини з князем і не порушувати свою присягу Речі Посполитій, він звернувся до случького коменданта, щоб той арештував і привів до Слуцька згаданого Василя, що й було виконано. Такі дії з боку влади викликали обґрунтований протест ігумена монастиря о. Антонія (Дзйортки), який у своєму листі до митрополита (№ 2) підкреслював, що міщанин Василь протягом 5 років готувався до постригу, що такі дії з боку влади завдають шкоди Церкві, бо у такому випадку “ніхто не зважиться приходити до нашого монастиря для прийняття чернечого постригу”. Майже одночасно скаргу о. Антонія на Михайла (Козачинського) підтримав ігумен Свято-Духівського монастиря у Вільні Сильвестр (Добриня), але, судячи із запису митрополичого канцеляриста, Тимофій (Щербацький) взяв у даному випадку сторону случького архімандрита.

Білорусії стосуються три листи з наведених нижче (№ 9, 10, 6). У першому з них міститься клопотання братії Богоявленського

монастиря у Кутеїні під Оршею до митрополита Тимофія. Цей монастир був заснований у 1627 р. у часи митролітства св. Петра Могили (1632–1647) його сподвижником князем Богданом Стеткевичем (дочка останнього, Олена, стала дружиною гетьмана Івана Виговського). Ченці повідомляли про смерть їхнього ігумена Михайла (Кобринця), яка сталася 13.08.1755 р. за ст. стилем, про його похорон; про обрання нового ігумена, котрим став єромонах Геннадій (Дерешкевич), якого ченці просили затвердити. Дуже важливим є повний список монастирської братії, що наводиться наприкінці листа. Невелика кількість ченців підтверджує факт занепаду монастиря, вже позбавленого могутніх покровителів. Наступний лист, писаний вже ігуменом Тупичівського монастиря, що на Мстиславщині, присвячений надісланню Щербацьким богослужбових книг. Він засвідчує важливу роль Київської митрополії в розвитку українсько-білоруських культурних зв'язків. Близьким за змістом є документ № 5, у котрому ігумен Берестейського монастиря єромонах Спиридон (Гриневи́ч) сповіщав київського митрополита про купівлю двох скринь богослужбових книг, виданих Священним Синодом. При цьому він просив митрополита видати належний паспорт, щоб вивезти книги та інші речі без мита через тодішній кордон між Російською імперією та Річчю Посполитою.

Ціла група документів рукопису № 930 стосується і відносин Київської митрополії з Марковським монастирем. З них подано нижче тільки один документ. Його автор, ігумен Йоаким (Пелкинський), звертався до єромонаха Філарета, котрий служив у братській церкві у Ризі, подаючи пораду у фінансових справах. Уже один цей факт вартий уваги. Цей документ є також цікавою пам'яткою епістолярного жанру. Тут автор яскраво описує якогось Петра Кяшевича („непоштиву губу”), котрий образив його („а що мене називав жидом, то дістав від мене раз посохом”). Ігумен образно описує цього Кяшевича, спираючися на народні приказки: „пес широко (роззявляє пащеку) проти ясного сонця; (але) пес – псом, а сонце – сонцем залишаються”.

Надзвичайно цінним є документ № 8, який, зокрема, стосується знаменитого Свято-Онуфріївського монастиря в Яблочині (Холмщина), заснованого ще у 1498 р., а також тяжкої ситуації православних на Холмщині та Підляшші – найзахідніших українських етнічних землях, де особливо сильним був тиск з боку католиків. Драматичною ілюстрацією до цих подій є історія студента Себастьяна Оксентовича, уродженця Дорогичина. Під час його навчання у

Києві його батьки перейшли в католицизм. Коли ж студент прибув на канікули додому, скориставшись okazією, то опинився під сильним тиском рідні, яка прагнула, щоб і він пішов тим же шляхом. Однак, незважаючи навіть на батьківське прокляття й позбавлення спадщини, студент залишився у вірі православній, і ігумен Свято-Онуфріївського монастиря Касіян клопотався за нього перед митрополитом, і той взяв студента під свою опіку. У цьому ж збірнику є ще одне цінне джерело до історії Києво-Могилянської академії. Це клопотання студента “Могилянки”, вже священика, котрий просив його призначити на парафію в м. Китайгороді Царичанської сотні Полтавського полку. Нижнє Поорілля, котре входило в козацькі часи до Полтавського полку, а нині перебуває у складі Дніпропетровської області, є чи не найменш дослідженим регіоном Гетьманщини, і тому дана звістка має особливу цінність. Відзначимо, що в ході опрацювання деяких інших матеріалів архіву митрополита Тимофія (Щербацького) нами встановлено ще понад десять імен спудеїв Києво-Могилянської академії 30–50-х років XVIII ст., котрі були вихідцями з Царичанки, Китайгорода, Могилева, а також Келеберди, Маячки, Нехворощі, Орлика. Особливо цінним є фундаментальний рукопис, у котрому містяться списки студентів Києво-Могилянської академії за 1736–1758 рр. із зазначенням їхнього віку, походження, місця народження. Тут бачимо вихідців з усіх кутків України і з-за її меж (Білорусь, Росія, балканські країни), представників усіх без винятку класів та соціальних станів українського суспільства. Ці матеріали давно заслуговують на повну публікацію. Тут же наведемо дані тільки з першого аркуша рукопису, де вміщені відомості про студентів за 1736/37 навчальний рік. Дані зафіксовані по відповідних графах: “Имя и прозвание”, “літа от рождения”, “откуда и каких родителей”, “какого учения”.

Звичайно публікація тільки десятка документів з архіву київського митрополита Тимофія (Щербацького) є лише краплею в морі. Тим не менш, і вони дозволяють збагатити джерельну базу і, сподіваємося, привернуть увагу до архіву Тимофія (Щербацького) і прискорять його повну публікацію.

¹ Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2001. – С. 600–602.

² Див. напр.: Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. – К., 2003. – Вип. 2.

³ ІР НБУВ, ф. 160, № 930.

№ 1

1754, вересня 18(7). – Слуцьк. – Лист слуцького архімандрита Михайла (Козачинського) до коменданта слуцької фортеці де Мільба.

“Копія.

Wielmożny mnie najosobliwszej mści d(obro)zieju.

Jestem jedyną osobą na wiek mój zaprzysiężony jestem, abym służył wierności służby j. o. ks. j. mści Hieronimowi Radziwiłłowi W. kstwa Litt. chorążemu wielkiemu tak też i całej Rzeczypospolitej, w tym przysięgłem jeszcze w Kijowie, bo tego sama błahoczystywała wiara potrzebuje ex exchi viva exerpit, a że wiem, że niektórzy obywatel słucki rzemieśnik szapował, imieniem Bazylj, pod czas wyboru w kadety albo też w żołnierstwo uciekał z Słucka, teraz się kryje w monasterzu ś(wię)tego Jana Hrozowskim w Hrozowie, jakoby chcąc obligowany od j. o. ksdzia j. mści, abym mieszczańskich i chłopskich dzieci nie przyjmował, oprócz popowiczów. Tedy jak najuniżenie upraszam w. m., m. w. m. p. d., abyś według ordynansu już dawno wydanego od j. o. ks. j. mści, zaraz a zaraz pięć albo sześć kozaków ile tak się(?) w.w.mści dzwi podoba, posyłał do Hrozowa, do monasteru ś(wię)to-Jańskiego i tego szapowała słuckiego rodzimca Bazyłego imieniem, wziął i do Słucka do dalszej woli j. o. ks. j. mści przeprowadził w kłodach jako zmiennika panu swemu dotrzymał i ... nie według przysięgi mojej doniozszy, jeżeli to nie uczynisz, będę miał excuze przy j.o.ks.j.mścią, ale tak spodziewam się, że interesów pańskich nie zechcesz zaniechać, bo tyż i ja ich pilno pilnując pleno cultu a wenerowano pizzezie(?)

Wiel. j. mć pana i dzia najniższy sługa Michał Kozaczyński, arch. Słucki.

Z archimandryi 1754 r. 7bra 7 d.

Kiedy którego dnia jego przyprowadzą jak najuniżenie supplikuje mnie dać wiadomość, bym i ja do tych czas o tem zbiegu nie wiedział, a teraz mnie zmwiono o nim.”

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 56 зв. Тогочасна копія. Адреса: “Wielmożnemu j. mści panu de Milba, komendantowi fortacy Słuckiej j. o. ksdzia j. mści Hieronima Radziwiłła W. kstwa Litt. chorążego, kawalerowi, memu najosobliwszemu d(obrod)z(iejo)wi w łaskawy adresz.”).

№ 2

1755, лютого 22 (11). – Грозов, монастир св. Іоанна. – Лист ігу-

мена Свято-Іоаннового монастиря о. Антонія (Дзіортки) до Київського митрополита Тимофія (Щербацького).

Kopia od słowa do słowa.

Wielmożny w złoce w Bogu najprzewielebniejszy, mnie najosobliwszy i najlaskawszy mści dobrodzieju. Lubo przez zdawno okaza w Bogu przewielebnego ojca Innocentego Bołdyszewskiego, namiestnika archymandryi, winszowałem na Narodzenie Pańskiego poważną osobę w. m., mego dobrodzieja, tykoż wątpię w tym, aby te listy prezentowane byli, lecz dopiero mnie porządane i szczęśliwego przybycia z drogi j. mści dobrodzieja, tak też i przeszłego festu od uprzejmego mego affektu życzę, aby przy wszelkich pomiśnościach dni, godziny i momenta wyliczywszy, setno lata niezwiędniej korony uczestnikiem został. Donaszam wielmożności w. m., dob(rodzieju) memu, zem posyłał przez wyrażonego ksdza Bołdyszewskiego copyą listu, pisanego od w. j. mści ks. archymandryty słuckiego do w. j. mści pana komendanta fortecy ks(ię)stwo Słuckiego, aby człowieka na imie Bazyłego Szapkowała, mieszczanina słuckiego, który się zasługiwał przez lat pięć na ś. habit, był odebrany pod garnizon słucki; którego wzięto żołnierzami z klasztoru naszego pod areшт, penując jego robotą taczkową w kajdanach, potym uznano jego żołnierzem, ale za stawaniem moim został eliberowany; tykoż wracać się do klasztoru areштowaną. Lecz ja, nie mając na ten list żadnego responsu, powtornie w. m., memu dobr(odziejowi), oznajmuje, i kopią samegoż tegoż listu ordynuje, aby to było wiadomo wiel. waszej, bym ja nie miał żadnego narzekania od w. m., m. p(ana) d(obrodzieja), bo jeżeli taka wiolencya będzie, nie odważy się nikt do klasztoru naszego przychodzić dla przyjęcia habitu ś(wię)tego i z tego może mieć uszczerbek Cerkwi Bożej błahoczysty ś., co donosząc, i sam siebie łaskawemu respectowi jego polecając z najpokorniejszą submissyą moj pragnę być, pisać się wiel. w złoce w Bogu przewielebniejszego mnie najlaskawszego ojca i najosobliwszego dobrodzieja codziennym bohomodlcą i najniższym sługą

ks. Antoni Dziortka, ihumen klasz(tora) ś(wię)to Jańs(kiego) hrozow(skiego) k(się)stw(a))W(ielkiego) L(itewskiego).

Z klasztoru d.11 februarii 1755 roku.”

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 56 зв. Тогочасна копія.

№ 3

1755, до квітня 14 (3). – Вільно. – Лист ігумена монастиря Зшестя

Святого Духа у Вільні Сильвестра (Добрини) до Київського митрополита Тимофія (Щербацького).

”Великому г(о)с(по)дину ясне в Б(о)гу преос(вя)щеннійшому кир Тимофію Щербацкому, Божию милостию православному архиеп(и)ск(о)пу митрополиту Киевскому, Галицкому и Малия России Всепокорнейшее доношение.

Яково мні, нижайшему, от приписнаго к благочестивому старожитной греческой религии Сошествия С(вя)таго Д(у)ха старшенству и вічиа (?) ко оному по силі привилеиов и фундушов принадлежащаго С(вя)то-Янского грозовского м(о)н(а)ст(ы)ра игумен, пр(е)ч(е)стний иеромонах Антоний Дзиортка, учиненый оному монастыру от преподобнійшаго отца архимандрита слуцкого Михаїла Козачинского насилствии прислал писание с приобщением писанного от его преподобия к замку слуцкого коменданту писма копии; таковых пречестнаго игумена грозовского точную, а преподобнійшаго г(о)с(по)д(и)на отца архимандрита слуцкого копию с копии писем при сем в архипастырское Вашего ясне в Б(о)гу высокопреосвященства рассмотрение представляя, высокоархипастырского о чинимых к старшинству виленскому от преподобнійшаго г(о)с(по)д(и)на отца архимандрита слуцкого насилствия и озлоблении высокомилоствого защищения и архипастырской обороны всенижайше прошу Вашего ясне в Б(о)гу высокопреосвященства, всенижайший послушник и богomoлец игумен Силвестр Добрыня, старший виленский из братиею.”

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 55. – Оригінал. Тексту документа передуює запис митрополичого канцеляриста: “1755 года априля 3 велено отписать, что обиды нікакой не учинил от(е)ц архимандрит”.

№ 4

1755, лютого 3 (січня 23). – Київ. – Клопотання священника-студента Києво-Могилянської академії Симеона Случинського про призначення його до Китайгородського храму Зшестя Святого Духа.

“Великому господину ясне в Б(о)гу преосвященнійшому кир Тимофею Щербацкому, архиепископу митрополиту Киевскому, Галицкому и Малия России.

Всенижайшее доношение.

Находясь я, низжайший в Академії Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства из 1774 года по настоящий 1755 год от школы аналогії по богословию мною, низжайшим, другой год уже трактуемою, обучался с надеждою, дабы місто возимівши, священником быть и в таком чині плод учения своего протчіім показать. Извістился ж я, низжайший, что в епархії Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства протопопії Полтавской в містечку Китайгороді церкви вновь построенной Сошествия Святаго Духа половинная парохії часть в вакансі находится. Того ради Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства, милостівійшаго отца и архипастира, всемирно прошу явив и на мене, недостойнійшаго раба, отеческую Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства обычно всім учащимся являемую милость, к вышеозначенной церкви на вакансовую част определити и в силу определения концес видать.

О сем просит Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства всенижайший слуга ученик б(о)гословиї Симеон Случинский. // (арк. 1 зв.)

“Ясне в Б(о)гу преосвященнійший архипастыр! Проситель сей, Симеон Случинский, второй год б(о)гословиї обучающийся, есть человек честный и благонравный и ученик смысlen и приліжен. По должности свидѣлствую 1755 года генваря 20. Архимандрит Георгій.”

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 1. Оригінал. Тексту документа передусе резолюція митрополита, внесена канцеляристом: “1755 года генваря 23 записав, велено по сему учинит”.

№ 5

1755, квітня 8 (березня 28). – Лист ігумена Берестейського монастиря еромонаха Спиридона (Гриневича) до Київського митрополита Тимофія (Щербацького).

“Jaśnie wielmożny panie dobrodzieju mój i archipasterzu najmiłościwszy.

Ksiąg cerkiewnych skrzyń dwie wielkich, z świętszego Synodu wydanych na manastyr Brzeski, item rzeczy drugi różnego rodzaju i gatunku, które owo wykwestowałem u miłościwych chrześcian, owo kupiłem za wykwestowane pieniądze na różne necessaria monasterskie i pożytek, a przy tym i reszty pieniędżnej kwotkę małą w złotej i srebrnej monecie, abym mógł bez żadnej lustracyi, ewikcyi i extorsyi tarifowej za granice

wywieść tudzież o wydanie paszportu z gubernskiej kancelaryi najpokorniej upraszam waszą jaśnie wielmożną archipasterską mść ażebyś raczył panie miłościwy, tak do j. w. j. mści pana gubernatora, jako i do ich mściow panów nad taryfą mających superintendancyą literaliter instare za mną o to prosi.

Jaśnie wielmożnej waszej archipasterskiej mści pana dobrodzieja archipasterza swego najmiłościwszego najuniżenszy sługa hier(omonach) Spiridon Hryniewicz, ihumen monasteru Brzeskiego.”

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 51. Оригінал. Тексту документа передусе запис канцеляриста: "1755 года априля 8 [...] * г(о)с(по)дину (?) написати писмо."

№ 6

1755, серпня 2 (липня 22). – Марков. – Витяг з листа ігумена Марковського монастиря Йоакимта (Пелкинського) до еромонаха Філарета в братську церкву в Ризі.

“За powrotem moim z Wilna odebrałem list twój do mnie, d. 30 juni pisany, na który obligowałem odpisać o. Wiktora, nie mając sam wolnego czasu, to tylko piszę, oraz też obligują, abyś był życzliwy, a nie wątpliwy, to Pan Bóg dopomoże i da swoją benedykcyą i sposób в пользу обители, bez wątpienia przy Boskiej benedykcji możesz wszystko sprawić, kiedy jednej nierozzerwanej my(?) będziesz, a rozerwany będąc, wątpię, żebyś komu dogodził. Tym czasem na woli twej masz sumienie, te cie niech informuję. Ja upewniam, że wyciągać tego, czego nie możesz wyprokurować, nie mam racyi, ani też manaster, szczegulnie tylko referuję się do summienia twego, możesz to sprawić barzo dobrze, nie możesz – i to dobrze, bez profitu też nie godzi się dni i czasu tracić tam. A Piotra Kiaszewicza, niepodściwey gęby, nie słuchaj, pies szeroko ku słońcu jasnemu; pies psem, a słońce – słońcem po staremu. Póki on psią gębą wymowione słowa do skutku przyprowadzi, tym czasem może zdać kalkulacyą za cerkiewne pieniądze, które pod praetextem swego starania na swój profit obrócił. Oraz też pozna swego pana, upomni się o śledzie, bo szabke jego zostawić, jeżeli mu odda, co u mnie pożyczał, a że mnie żydem nazywał, to wziął raz ode mnie trzcina, będę się starał dać nagrodę postrakami jeszcze, bo u mnie dowad pewny, kiedy nie oberęwienty (?); więcej nie piszę, tylko oblicuję, kiedy nie masz profitu, nie masz zkąd pokupky tej expedyować, to zaniechaj, a do

monasteru uprosiwszy się z traktu z rzeczoma manastyrskimi przyjeżdżaj. Przy tym zostaje nazawsze życzliwym Bogomodlcą Joakint Pełkiński.
Z Markowa d. 22 jula 1755 roku.”

IP НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 16. Копія. Тексту документа передує запис копіюста наступного змісту: “Ехсепт з listu j. mć., o. Jakinsta Pełkińskiego do o. jeromonacha Filareta, do Rygi pisanego, przy cerkwi bratskiej kupieckiej tego 1755 roku na kapelaniy będącego”. Приписка: “Ten list suplikuję przynajmniej nie każdemu dla mojej komunikować konfuzyej”.

№ 7

1755, серпня 12 (липня 31). – Свято-Онуфріївський монастир в Яблочині. – Лист ігумена Свято-Онуфріївського монастиря Касіяна до Київського митрополита Тимофія (Щербацького).

“Великий г(о)с(по)д(и)н ясне в Б(о)гу преос(вя)щеннійший кир Тимофей, митрополит киевский, высокомилоствІй о(те)ц и архипастыр мой.

В прошедшем 1751 году в октябрі м(і)с(я)ці, когда я, нижайший, по указу Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства первый раз приехал в Дорогичин для осмотра благочестивых м(о)н(а)стырей тамошних, тогда пані Оксентовичова, мати сего питомца Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства, извѣстившаяся о приезді моем в Дорогичин, несколько разов приходя ко мнѣ з слезным прошением, чтоб с(ы)на еи, сего питомца Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства, взять з собою в яблочинский м(о)н(а)ст(ы)рь до времени, пока приготовятся отсылать его в Киев, а паче для охранения от рук злодѣйственных папистов тамошних, котории неусыпно старалися о поимании его и двокротное нападение ночью порою на дом их чинили без бытности самого о(т)ца его, пана Оксентовича; и обещалася в скором времени приехать в яблочинский м(о)н(а)ст(ы)рь и снабдить его нужным всѣм. По которому еи прошению взял я его з собою и хотя чрез толь долгое время ожидали их приезду в яблочинский м(о)н(а)ст(ы)р и писали многократно о том, точию они всегда таковій приезд отлагали, предоставляя нѣкоторые домашные нужды и также многократно описывали, призывая его обратно в Дорогичин, якобы для лучшаго снабдіния из дому на путь и мене, нижайшаго, писаниями своими неединократно просили, чтоб отпустить его на малое время в дом; по которому их прошению совѣтовал я ему, и

не хотящему, поехат в Дорогичин, не відая о их согласии и наміреніи, что уже они от папистов твердо перекабаченни на их сторону. И когда он, повинувшись, приехал тайно в дом родительские, то помянутая пані чего не употребляла и слезами, и грозою, и молением, страшными клятвами обовязуя, чтоб восприял папиское исповідание, а при том пребезчисленными устрашая баснями, о которых одну Вашему ясне в Б(о)гу преосвященству за успіху с покорностію моею доношу: между прочими бреднями сказывала и сию, что якобы виділа из чистца к ней пришедшую д(у)шу, котрой спрашивала, на яком пути с(ы)н еи обрїтается, на спасенном ли или на погибелном. И якобы та д(у)ша отвіщала, что на погибелном, понеже в сизматицкой вірі пребївает; и ежели де ты не потщишися в католицкую віру обратити его, то навїки погибнет. Такожде и вси значные города Дорогичин сродники различных способов употребляли и дарами и прещением, и безчисленными обїщаниями, толко бы соединався римскому костелови, а наипаче угрожали тцетою вічного спасения и ежели бы он оттуду не убїжал, Б(о)г вість, чтоб с ним зділалось. Послі чего спустя нїсколько времени паки услыно старались, чтоб каким ни есть образом достать его в руки. Точию бл(а)гочестивая д(у)ша пан Лініевич з Білска, кой в ближнем сродствї с ними находится, извїстившись о их наміреніи, предостерег писанием своим, чтоб ни под каким видом не отпускаєт его в Дорогичин. И хотя я, нижайший, пред выездом его в Киев нарочно с писанием к ним в Дорогичин иеромонаха посылал, обявляя, что уже непременно в скором времени одетет в Киев, точию они во вся отrekliся его, да еще и проклинали, что непослушен родителем своим явился и так принужден с плачем и жалїніем сердечным и Вашему ясне в Б(о)гу преос(вя)щенству о(т)цу и архипастиреві своему обратно ехал в Киев без всякого и малїйшаго снабдения. Сие в глубочайшей моей покорності Вашему ясне в Б(о)гу преосвященству обявив и притом многомоцному архипастирскому бл(а)гословенію навсегда мене вручив с достождїнїйшими раболїтными почтением пребуду, яко и есм Вашего ясне в Б(о)гу преосвященства всенижайший послушнїй С(вя)то-Онуфріев(ского) яблоченского м(о)н(а)с-т(ы)ря игумен Кассиан.

1755 год іюля 31.

Яблоч(инский) м(о)н(а)стыр.

В гостинец иноземческий Вашему ясне в Б(о)гу прео(вя)щенству венгоров пар 8 посылаю, которые прошу Вас вісо(ко)мостиво принять.

P. S. Za praesentiam labore p. Sebastyanem Oxiętowiczem (...) alumnum j. w. w. archipasterskiej mći litorena zradliwą ojcowską namową od kijowskiej Akademii odstrychnowszy się i do domu rodzicielskiego przyjachawszy, od tychże [...]nych rodziców swoich niewypowiedziw[...] perzekucya za wiarę ś. prawosławnę ucierpiał, najpokorniej j. m. [...] miłościwej pańskie i archipasterzu pod zap[...] nieodmiennej przeszłego respectu i kłemencye raczył go przyjąć, a sposób tak pożycia, jako i kontynuować (?) dalszej jego nauki darować, jako temu, którem od niemiłosiernych rodziców nie za zbrodnie jakie, lecz za sprawiedliwą wiarę Chrystusową uciepiał dziedzictwa i wszelkiej sobie przynależności postradał, z jednym tylko adamantowym sercem znowu do waszej archipasterskiej mći powrócił [...] nigdy więcej namowom ob[...] rodzicielki nie zro[...]zać się mu ich nie wracać się z naszym(?)”.

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 95, 97. Оригінал. – Текст документа передуює запис канцеляриста: “Писанная читана також, що вручитель писма в особеном респекте содержан быть иміет”, а також: “Принято 1755 года августа 28 записав, писат за извѣстие, что принято из великим удивлением глупоизмышленная фабула в нем приписанная”.

№ 8

1755, листопада 8 (жовтня 28). – Київ – Лист київського митрополита Тимофія (Щербацького) до ігумена Яблочинського монастиря Касіяна.

“Всечестний заграничного благочестивого яблочинского м(о)-н(а)ст(и)ра игумен, в Д(у)ху С(вя)том благопослушный от(е)ц (?). Сие писание к нам, пастиреві, от всечестности вашей, сего года июля от 13 числа пущенное, с объявлением между прочіим о принужденіи питомця нашего, Севастьяна Оксентовича, матерією его, Оксентовича, и друг[их роз]ними способами оставити православную исповѣдания віру и принять папізкое испо[відание] ис прописанием из безчисленных, которыи оная (?) Оксентовича, сина своего Севастьяна, устраивала одной басни, також с прошением о неоставлении помянутого Севастьяна Оксентовича нашим призрінем, от означенного Севастьяна Оксентовича нами принято и прописання в оном глупоизмышленная фабула с великим удивлением, как то враг ненавидяй добра, к единому уловлению душ простих инструментов употребляет, и сие у десятим (?) сту(?) читана; вру-

читель же оно́го всечестности вашей и дійствительно уже в учений и респективном определении содержится.

Писаний Севастиан Оксентович в особенном нашем респекте содержат быть иміет, объявляем. При том Б(о)жия благословения при нашем архиерейском все(чест)ности вашей желаю. Пребиваем всечестности вашей всего добра приспोजелающий пастир и усердный б(о)гомалец митрополит киевский смиренный Тимофий. 1755 года, октября 28."

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 99. Оригінал. – Текст документа передує запис канцеляриста: "Переписано, [...] октября 8." Наприкінці документа стоїть позначка, зроблена ним же: "№ 1444."

№ 9

1755, вересня 11 (серпня 31). – Кутеїн. – Лист ченців Кутеїнського монастиря до Київського митрополита Тимофія (Щербацького).

"Ясне в Б(о)гу преосвященнійший архиерею Б(о)жий, пастирю н(а)ш, и бл(а)годітелю м(и)л(о)стивійший!

Сего ноучати (?) 1755 года м(і)с(я)ца августа 13 дня обители н(а)шея заграничныя бл(а)гочестивыя кутеинския игумен Михаил Кобринец преставися и 13 числа того ж августа отцем м(о)н(а)стиря тупичевского мстиславского бл(а)гочестиваго игуменом Иннокентием Людогоским соборно погребен. Поутру же 20 числа мы, нижайшие братия предреченнаго кутеинскаго м(о)н(а)ст(ы)ря, по силі фундушов н(а)ших собравшись в трапезу с присутствием многих бл(а)гочестивих обоего чину д(у)ховных и свіцких околичных честних людей, избрали себѣ волными голосами до м(о)н(а)стиря н(а)шего кутеинскаго сего ж м(о)н(а)стиря пострижен(ца) прежде бывшаго покойным Викентием Барановским ца[...] игуменом поставленнаго и покойным Михаилом Кобринцем поставленнаго намістника ч(е)стнаго иеромонаха Геннадия Дерешкевича за начальника и игумена; и такое де избрание добровольное наше мы, нижайшии, своими руками подписали в присутствии бывшия знатныя особы для свидительства віроятія подписалися. Что все В(а)шему преосвященству яко своему истому пастирю сим доношением н(а)шим

* Одне слово написане нерозбірливо.

представляем и милостиваго возрѣнія на нищету обители н(а)шея бл(а)гословить и своею пастирскою властью подтвердить, понеже обители нашей безначалника и игумена быт неприлично, а мы, нижайшие, к таковому званию и наги не обрѣтаем, милости отческой и власти пастирской всим подвергаемся, далшаго же взыскания и избирания не желаем, из иных монастырей просить для убожества обители и для невідомства нрава и обхождения опасуемся и зычливости ко обители от чуждаго не тако, яко ос[...] надеемся и что обитель наша во всем строении ц[ерков]ном монастырском и экономичном опала и к про[жи]тию самопотребных вещей оскудила и скарбец егда (?) и долгов за непорядочным прежде бывшим управлением знатную сумму занято и потому м(о)н(а)стирей на такая хлопоты и попечения запра[...] возбраняемся и сим от нас избранным иеромон[ахом] Геннадием можем во обители нашей доволствоваться, аще по избранию нашему ваше архипас[тирское] бл(а)гословение и подтверждение будет, о что мы вс[е], всепокорнѣйше просим, бл(а)гословению же с(вя)тителск(ому) м(и)л(о)сти отческой себе поручаючи навсегда преб[ываем] Вашего преос(вя)щенства н[...]вшаго архипастира и всенижайшие слуги и повседн[евные бога]молцы братия обители [общежи]тельные кутеинския.

З Кутеини, 1755 года

м(і)с(я)ца август(а

31 дня.

иеромонах Иосиф Григорович

до[...]

уставник иеромонах Онуфрій

Шуп[...]

иеромонах Симеон Тамилович

иеромонах Самуил

еромонах Ливерый

иеродиякон Мартырий

иеродиякон Самуил

иеродиякон Дорофій

монах Савватий Кучковский

Лазар Пятницкий, оконом

еклисиарх Мартян Берасяга

монах Афанасій Гербачевич

монах Иоаникий Соболевский

монах Леонид Околович."

ІР НБУВ, ф. 160, № 930, арк. 83. Оригінал. Тексту документа передус
запис канцеляриста: "1755 года септявря 24 подано."

№ 10

1755, після грудня 29 ст. ст. – Тупичів на Мстиславщині(?). – Лист ігумена Тупичівського монастиря до Київського митрополита Тимофія (Щербацького).

“Великому г(о)с(по)дину ясне в Б(о)гу преосвященнішому кир Тимофею Щербацькому, архиепископу митрополиту Киевскому, Галицкому и Малыя России, м(и)л(о)стивішому о(т)цу и архипастырю нашему.

Прошлого 1753 года м(і)с(я)ца декабря 20 дня в нашем заграничном бл(а)гочестивом Тупичевском Мстиславском м(о)н(а)ст(ы)ри, из с(вя)тійшаго правительствующаго Синода на прошение Вашего прос(вя)щенства данныя до круга ц(е)рковного принадлежащия книги, а именно: Минеи – 12, прологов – 4, октоихов – 2, триодъ постная – 1, цвітная – 1, устав ц(е)рковный – 1, евангелии – 3, апостол – 1, служебник – 1, требник великий – 1, ирмолой – 1, молебное піние – 1, да три тетради: дві молебные, а третья панихидная, псалтырь слідованная – 1, минея праздничная – 1, каноник – 1 со указом от Вашего преос(вя)щенства являющым о сих же книгах чрез иеромонаха Лаврентия щас[ли]во получены, и в книгу м(о)н(а)ст(ы)рскую есть вписаны.

Другий указ Вашего преос(вя)щенства того же числа дошед мене о [ски]тку Успенском Борейковском д(і)вичом, о котором скитку аз к Ва[ше]му преос(вя)щенству нікоторых ради вин не могу репортовать, но сам г(о)с(по)дин преос(вя)щенный могилевский писанием своим намірен изві[стит] и иеромонах Лаврентий устне донесет.

Третий указ Вашего преос(вя)щенства, бывший в копerti (пре)освященнаго могилевского, повеліающий всей нашей обители [...] смотрению преос(вя)щеннаго могилевскаго Иеронима Волчанского повиноватися, сего ж декабря 29 получыхом, его же и слуша[...] одолжаемся.

За таковое Вашего преос(вя)щенства о нашей обители [па]стирское попечение, сего же и впредь не оставляти, смирен(но) просим[...]

Додаток

**1736/1737. Початок списку студентів Києво-Могилянської
академії (клас риторики)**

Павел Поддирский	20	з града Києва, син міщанский	учення доброго
Кондратий Григорович	22	полку малороссийского Прилуцкого з села Кропивной, син козачий	учення доброго
Василий Зелененский	22	полку малоросс. Гадяцкого з міста Зінкова, син значкового	учення доброго
Гавриїл	20	з града Києва	учення доброго
Вершніцкий Василий	18	з Прилук, з містечка син посполитого	учення належного
Думніцкий Николай	19	з Полщи, з города Любачева, син міщанский	учення мірного
Иван Салванский	17	полку малоросс. Гадяцкого з міста Зінкова, син міщанский	учення надежного
Феодор Леонтович	16	полку малоросс. Переяславского, з містечка Золотоноші, син посполитого козака	учення доброго
Иоанн Зорковский	24	з заграниці, з містечка Шепетовки, син посполитих	учення мірного
Иоанн Городовский	19	полку малорос. Миргородского, з містечка Городища, син козацкий	учення мірного
Иоаким Павловский	22	з города Изюма, син посполитих з Задніпра	учення мірного
Феодор Барвінский	20	з Полщи, з міста Дрогобича, син міщанский	учення мі(рного)

Евфимий Иваницкий	23	полку малорос. Переяславского, з містечка Чеховки, син священнический	учения слабо(го)
Андрей Серединский	24	з заграниці, з містечка Сидорова, син боярский	учения мірного
Григорий Красовский	19	з града Киева син міщанский	учения слабого
Василий Дунаевский	23	з града Глухова син посполитих	учения слабого
Даниил Грабина	20	полку слободского Ахтирского з містечка Рублиовки, син посполитих	учения мірного
Иван Кохановский	19	з града Киева, син посполитих	учения слабого
Андрей Кабановский	23	полку малорос. Прилуцкого, з містечка Ичні, син козачий	учения мірного
Павел Лисенко	15	полку малорос. Черніговского, з містечка Александровки, син сотничий	учения мірного
Василий Лисенко	16	полку того ж де и містечка, отца единого сотника ж	учения слабого

І. М. Старовойтенко
*Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
м. Київ*

**ЛИСТ ПРИХИЛЬНИКА ТА ПОПУЛЯРИЗАТОРА ГАЗЕТИ
„РАДА” Л. ЖЕБУНЬОВА ДО ЇЇ ВИДАВЦЯ Є. ЧИКАЛЕНКА**

Імена багатьох заслужених діячів української історії повертає в її літопис сучасна історична наука. В цьому довгому списку стоїть й ім'я малознаного українцями, але заслуженого громадського діяча, публіциста, популяризатора й прихильника щоденної української газети „Рада”, національно освідомленого вже у зрілому віці українця Л.М. Жебуньова (1862–1919). Він помер у Полтаві у листопаді революційного 1919 р., переживши тяжку недугу, матеріальну скруту, болісне розчарування поразками українців у змаганнях за власну державність, і залишився забутим на довгі десятиліття. Лише у 2001 р. Н.І. Миронець написала про цю яскраву постать біографічну розвідку¹, використавши спогади про нього сучасників – С. Русової, Є. Чикаленка, листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка з аналізом і ставленням до подій української революції. Цією публікацією одного великого, яскравого змісту листа Л. Жебуньова до Є. Чикаленка продовжуємо всебічне вивчення його епістолярної спадщини, зокрема листів до відомого громадського діяча, фундатора української преси початку ХХ ст. Є.Х. Чикаленка (1861–1929). На сьогодні в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського виявлена лише кореспонденція Л. Жебуньова до Є. Чикаленка, яка становить понад 90 листів та листівок. Їх розгорнутому джерелознавчому та археографічному аналізу буде присвячене спеціальне дослідження, згодом планується і публікація цих інформативно важливих джерел, які відображають неповторні біографічні відомості про їх автора та сюжети історичного значення. У даній же розвідці публікується лише один лист із корпусу виявлених листів Л. Жебуньова до Є. Чикаленка, присвячений газеті „Рада”. Слід зазначити, що Є. Чикаленко був одним з ініціаторів та постійним видавцем

цієї щоденної української газети, яка почала виходити з вересня 1906 р. замість „Громадської Думки” (31 грудня 1905 р. – 18 серпня 1906 р.) й існувала до липня 1914 р., її закрили з початком Першої світової війни.

У листуванні Є. Чикаленка 1906–1914 рр. тема, пов’язана з „Радодою” й вирішенням її видавничих проблем, які супроводжували весь період існування українського щоденника, зайняла одне з домінуючих місць. Серед адресатів, з якими вона постійно обговорювалася, були М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, А. Ніковський, П. Стебницький, співробітники редакції, постійні дописувачі й передплатники „Ради”. Одним з кореспондентів Є. Чикаленка, у листах якого ця тема зайняла у той період до 90 % інформації, був Л. Жебуньов. У його кореспонденції до видавця „Ради” відобразилися і громадянська позиція, і глибока ідейність автора, яка була притаманна генерації свідомих українців тієї доби і яка перевершувала всі інші їхні пріоритети та вражала своєю глибиною. Незважаючи на власне матеріальне благополуччя, ці заможні люди бажали своєму народові кращого майбутнього, прагнули його національно пробудити, повернути належні йому історично-культурні права. Одним із засобів такого пробудження, на їхню думку, мала стати українська газета, дозвіл на яку після тривалих клопотань вони отримали в кінці 1905 р. В умовах відсутності інших друкованих органів, обмежені в правах друкувати літературні твори українською мовою, маючи напівлегальне громадське життя, українці бажали цей єдиний щоденний український друкований орган використати для реалізації поставлених ними завдань. Але в умовах цензурних та шовіністичних переслідувань, відсутності літературних сил та досвіду ведення газетної справи, загальної русифікації українській газеті важко було завоювати високий рейтинг популярності.

Від першого до останнього року виходу у світ вона мала великі дефіцити та малу кількість передплатників. Щороку видавці докладали майже по 20 тис. крб., щоб продовжити її видання. Їх стомлювали не лише великі видатки, а й байдужість більшості українців до цієї важливої справи, розбрат між тими, хто ініціював народження газети.

Видавець Є. Чикаленко часто у листах передавав свій песимістичний настрій від невдач, загальної байдужості, непосильних видатків, висловлював сумніви з приводу доцільності ведення видавничої справи при таких великих, невинуватих, на його думку,

витратах. Неодноразово писав про можливе закриття „Ради” у зв’язку з відсутністю надійних джерел її фінансування. Але вже наступні листи підтверджують, що то були лише його спонтанні думки, викликані певними враженнями або фізичною та моральною втомою. Насправді Чикаленко був переконаний в тому, що газету українці повинні були зберегти будь-якою ціною, її втрату він порівнював з поразкою, гіршою від тієї, яку отримало українське військо під Берестечком у червні 1651 р. Тому і вживав усіх можливих заходів, щоб зберегти, покращити видання та збільшити кількість передплатників.

Протягом кількох років існування „Ради” у неї з’явилися прихильники й популяризатори, які шукали передплатників, розповсюджували її, часто і за власний рахунок. Серед них одним із найвідданіших став Л. Жебуньов. Оскільки він не проживав у Києві, то його листи стали формою обговорення всіх проблем з видавцем газети, способом висловлення йому порад і критичних зауважень. Очевидно, кореспондент перечитував кожен номер газети, уважно придивлявся до її коректури, правопису, часто бентежився її непоказним зовнішнім виглядом, характером публікацій. Подорожуючи по всій Росії, Жебуньов популяризував видання у всіх місцях своїх перебувань, під час свого лікування в санаторіях та робив це так активно, що отримував іноді зауваження від медичного персоналу лікувальних закладів. Він також збирав соціологічні відомості про читачів „Ради”, цікавився їхнім ставленням до газети в цілому та її окремих рубрик й передавав цю інформацію видавцеві для роздумів, супроводжуючи зібрані факти і своїм аналізом. Кореспондент неодноразово писав, що часто популяризував „Раду” за власні кошти, знаходив кілька сот карбованців зі свого власного бюджету, щоб докласти їх у щорічні видавничі видатки.

Із епістолярію Є. Чикаленка до інших кореспондентів стає відомо, що видавець та редакція багато порад Л. Жебуньова використовували у видавничій практиці: зверталися до рекомендованих ним заможних людей за фінансовою допомогою, брали у певні роки додатком до „Ради” видання, які радив Л. Жебуньов, поліпшували правопис та коректуру газети.

Виявлений епістолярій Л. Жебуньова засвідчує його безмежну відданість українським справам і, зокрема, щоденній українській газеті, яка, за його переконаннями, мала виконати у той період національно-просвітницьку місію. Про це свідчить лист, який по-

дається нижче. Він написаний, очевидно, під враженням песимістичного листа до Л. Жебуньова Є. Чикаленка. Про нього кореспондент згадує і навіть пише, що отримав його 2 липня 1908 р. У тому листі Є. Чикаленко, напевно, стомлений видавничими проблемами писав про можливе закриття „Ради” у 1909 р. через фінансові труднощі і низьку популярність газети. Як видно, це повідомлення глибоко вразило адресата. В інших листах він зізнавався, що подібні звістки від Є. Чикаленка викликали у нього пригнічений настрій, він ходив після них кілька днів хворим і непрацездатним. Але, передумавши і проаналізувавши ситуацію, сів за такого листа, яким бажав переконати видавців, що при наявності у газети 1500 передплатників, то було їх „нервове вередування”.

Нижчеподаний лист засвідчує прямолінійний епістолярний стиль кореспондента, адже він відверто пояснював настрої видавця щодо майбутнього української преси його природним скептицизмом і застерігав Чикаленка від перенесення суб’єктивного настрою на громадські справи, до яких радив підходити з урахуванням об’єктивних обставин.

Л. Жебуньов переконував Є. Чикаленка у тому, що „Рада” з кожним роком ставала популярнішою газетою, незважаючи на її в цілому поміркований напрям. У листі він передавав враження від газети, висловлені професійними російськими журналістами, які, прочитавши кілька номерів „Ради”, побачили у ній те „новое, свежее и оригинальное”, чого бракувало російським періодичним виданням. Ця оригінальність, на їхню думку, полягала у пропаганді газетою ідей національного відродження на демократичному ґрунті, які були відмінними від попередніх національних ідей державницького значення.

Кореспондент звертав увагу на зниження популярності російських політичних газет в умовах послаблення інтересу до політики та зростання інтересу російських журналістів до національної ідеї, якою була пройнята газета „Рада”. Жебуньов вірив, що пропаговані „Радою” ідеї сформують нове покоління свідомих українців. На його думку, газета у той період загального занепаду громадського життя, офіційних заборон, байдужості виконувала, на перший погляд, невидиму, але дуже перспективну місію. Леонід Миколайович писав у листі: „І от, те, що в часи реакції набирається мляво, напів-апатично, навіть не помітно того, що набирається, те саме, при інших обставинах вибухне широко і буйно, бо як не як, а з маяка

(се б то з преси та журналістики) впали іскорки в душу і розум людей, які пориваються до кращого життя”.

Цікаві факти кореспондент подавав і щодо українського руху національно свідомих діячів за свої історично-культурні права. Писав про його малий кількісний склад до 1905 р. Тому, на його думку, цифра у 1500 передплатників була багато значимою, бо свідчила про зростання кількості учасників українського руху. Л. Жебуньов був переконаний, що читачів у „Ради” було значно більше, ніж передплатників, і вважав закриття газети при такому числі прихильників та зростанні інтересу до неї недопустимим, бо це б значило, на його думку, згорання українського руху власними силами. Кореспондент передбачав, що національне відродження без власної преси загальмується і знову повернеться до кількісного складу у кілька десятків національно свідомих українців.

У листі сформульовані завдання, які ставилися перед українською газетою: вона повинна була українізувати зрусифіковане суспільство, національно його освідомити. Л. Жебуньов був певний, що той, хто читав „Раду” протягом року, не міг не стати свідомим українцем, або ще когось не прихилити до українства. Кореспондент писав, що для українців газета в той час служила способом обміну думками, засобом виховання підростаючого покоління, бо вчила його читати й писати рідною мовою, сприяла виробленню цієї мови і формувала національну самоповагу.

Враховуючи всі ці важливі функції, кореспондент вважав припинення видання „Ради” недопустимим і допомагав видавцеві шукати способів вирішення невідкладних проблем. В умовах щорічних дефіцитів радив перевести її до дворазового виходу на тиждень, змінити формат газети, перетворити її на видання, яке мало вигляд зошитів. Таку форму практикували з метою економії російські газети. Також радив у пошуках фінансових джерел звертатися до заможних українців та українських громад.

Л. Жебуньов був проти підвищення передплатної ціни на „Раду”, називав цей крайній захід замаскованим кінцем української преси і радив навіть залишити думку про це, а збільшувати її передплату та популярність цікавим змістом й технічними поліпшеннями.

Кореспондент писав про газету, як про частинку свого життя, глибоко переймався кожною її проблемою і намагався зупинити видавця у прийнятті непоправних рішень, розвіяти його песимістичні думки конкретними фактами.

Зміст усіх виявлених листів Л. Жебуньова за 1906–1914 рр. присвячений в основному газетній темі. Кожен його лист, як правило, нею починався і закінчувався. Видно, що, крім порад, критики, заперечень, зауважень, кореспондент аналізував успіхи та невдачі „Ради” і був глибоко переконаний, що цей „маяк” українського руху повинен існувати до останньої своєї можливості.

Лист, що подається нижче, має великий обсяг. Він написаний на 8 аркушах із зошита чорним чорнилом, ущільненим почерком. На аркушах проставлена подвійна нумерація: зверху посередині стояв номер автора, який два аркуші нумерував одним числом, тому за цією нумерацією у листі 4 аркуші. У правому кутку простим олівцем поставлений номер археографом на кожному аркуші, за цією нумерацією лист мав 8 аркушів і 16 сторінок. Особливістю почерку кореспондента було те, що літера *т* у нього була схожа на *ч*, літери *з* і *в* мали нечіткі заокруглення, невиразно писалися літери *р* та *я*, літера *є* не мала середньої перетинки. Кореспондент зізнався, що він до 1905 р. не міг скласти українською мовою і 2–3-х фраз, але видно за короткий час освоїв мову, бо володів нею, як свідчить нижчеподаний текст, непогано. Хоча у тексті листа зустрічалося багато русизмів, у багатьох закінченнях слів кореспондент замість літери *и* вживав *і*, наприклад, „думкі”, „чуткі”, „місячники”, „искоркі”, „якіх”, „чим”, „систематично” та ін.; окремі слова написані ним за російським правописом, наприклад, „пресса”, „интеллегенція”, „меньше” та ін.; подвійні приголосні автор вживав у словах „глибокоповажаний” та „данні”; літеру *є* замість *я* у словах „захоплення”, „розчаровання”, „відношення”, „признання” та ін.; *ч* у словах „швидче”, „инчі” (останнє зустрічається у двох варіантах: і через *ч*, і через *ш*). Усі особливості авторського написання тексту у публікації збережені, лише внесені необхідні синтаксичні поправки.

Окремі слова та фрази у листі автором підкреслені, у публікації вони виділені курсивом, зустрічалися і закреслення та вставлені слова, які в публікації подані за останнім авторським варіантом без застереження.

Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка*10 липня [1908] року*

10 липня. На Катеринославщині.

Глибокоповажаний і любий Євген Харлампієвич!

Одїзжаючи з Євпаторії, я одержав Вашого листа, такого, що як тільки розгорнеш його, то ще й не читаючи, тхне од нього великим сумом і розчарованнем. Кілька разів я перечитав його і замислився ... „А ну”, – думаю собі – перевірю себе: невже я не додаю того, що Ви бачите, невже я такий юнак, що сам в собі ношу захопленне мріями і не вважаю на реальну дійсність?” Думав про те в Євпаторії, думав усю дорогу сюди, думав і тут, пригадував становище української справи 4 роки назад, обдивлявся те, що зараз є, холодно-критично перевіряв оце все, самого себе, і... щоб Ви не казали мені, я ще більше і глибше переконався в тому, що Ваш сум і скептицизм залежить од суб'єктивних причин і настрою, а не од внішніх. Одколи я знаю Вас, Ви були скептиком, а тепер – нервова хвороба, та може й інші личні обставини обгострили Ваш настрій: на що б Ви не глянули, про щоб не подумали – усе сумно, погано, безнадійно... Я добре уявляю собі, як важко жити з таким душевним настроєм, щиро спочуваю Вам і жалкую про те, горяче бажаю, щоб Ви збулись цього кошмару, але, голубе мій дорогий, стережіться переносити свій суб'єктивний настрій на громадські справи, якими займаєтесь (в даннім разі – газетою), бо й на справі це одіб'ється погано і на душі Вашій ще гірше і тяжче стане... От узять, наприклад, хоч би цю фразу з Вашого листа: „Мабуть приходить кінець нашим пробам з нашою пресою”. Через що ж той „кінець приходить”? Через те що О[льга] П[етрівна]² не дотягне й до кінця року з „Р[ідним] Кр[аєм]”, а „Світова Зірниця”³ вже вмерла? Не дивно, що О[льга] П[етрівна] не дотягне, бо вона попереду розіграла співробітників (ще в Полтаві це почалось, а в К[ієві] завершила) і через те попсувала газету до того, що число передплатників звелось з 1500, або 1700, мабуть на 300, коли не менше, бо не можна одній людині писати усю газету. „Світової зірниці” ніде, крім Поділля, навіть не видно було і не чути, видавалась вона виключно для селян, тоді як ще не диференціювались круги читачів, а інтеллігенція систематично бойкотувала її через напрям газети.

Може значно погіршав стан „Ради”? Не видно того з Ваших відомостей, що Ви подали в цьому листі, і не чуто взагалі поганого поговору про неї. Що до відношення читачів до „Ради”, то воно усе прихильніш стає, про що далі я напишу, а тепер поміркуємо про число передплатників. Щороку Ви в *початку липня* доходите до одчаю, а потім через місяць, два, теж щороку, число передплатників вирівнюється. В цьому ж році число одпавших *значно менше*, ніж було позаторік і торік, і я бачу в тому успіх газети. Ви сами пишете, що в цьому році одпало 340, а торік 500, і думаєте, що потім поповнилось число передплатників через старання мої та Богуславського⁴. В цьому рахунку Ви помиляєтесь, бо *найбільше* число наших передплатників дано було нами *до 1 липня*, а найменша частина їх поступила з 1 липня і далі. Це – вірно. Позаяк же Ви злякались в початку липня (Ваш лист од 2 липня) про число одпавших в цьому році, то й це число буде далеко менше, ніж 340, бо не всі передплатники поновляють передплату до строку або в строк, а інші – в початку осені. Так і тепер буде. Значить сумовати з цього поводу – нема чого.

Що ж до відношення читачів до „Ради”, то навряд Ви можете поскаржитись (коли не вважати на чорносотенські листи), особливо, коли порівняти це відношення з тим, яке було до „Гром[адської] Думки”. Оскільки чуто (а я вже пильную про ці чуткі), читачі признають, що „Рада” стала куди інтересніш, ніж була навіть торік, не дивлячись на те, що напрям її значно умірковався. З початку це признання здивувало мене, бо взагалі гостріша газета інтересніш, ніж уміркована. Я замислився над тим ще зімою, чуючи і читаючи похвали „Раді”, і не вмів розв’язати цього питання поки, оце вже у Євпаторії, інші люди не навели мене косвено на розв’язання його. Я вже писав Вам і М[аксиму] Стр[атоновичу]⁵, що познайомився з двома журналістами, що пишуть по рос[ійських] журналах місячним, і познайомив їх з „Радою”. Як уже вчитались вони в неї, то й кажуть мені якось одного разу (спочатку сміялись): „Мы не ожидали, что укр[аинская] газета, при современном зачаточном развитии укр[аинского] литературного языка, может быть настолько содержательна, как „Рада”, а корреспонденции ее представляют такой любопытный бытовой материал, какого не дает ни одна русская газета относительно рус[ского] народа. Правда, в газете видна скудость литературных сил и бедность талантов, но вместе с тем чувствуется в ней что то новое, свежее и оригинальное...

Если *это* и далее разовьется, то пожалуй вѣрна мысль украинофиловъ, что укр[аинская] литература и пресса со временем обогатитъ міровую...". Став я міркувати з їхняго вислову, і дійшов до такого висновку. Оце „новое и оригинальное" є нова для рос[ійської] літератури тема – ідея національного відродження *на демократичному ґрунті*, бо в Росії досі пробивалась нац[іональна] ідея державного значіння, а не народного, а до того ще й своєрідні риси мови і характера українського надають інтересу до українськ[ої] літератури, а тут ще й сама національна ідея стала модною в рос[ійській] журналістиці, дякуючи, головню жидам-сіоністам, які пустили її в ход. Звертаюсь знов до „содержательности" „Ради". Усі рос[ійські] газети майже виключно політичного змісту, а як тепер інтерес до політики дуже упав (цікаві факти я чув про це!) не тільки через зовнішні причини, а ще й через громадянську (чи суспільну) реакцію, то й усі рос[ійські] газети стали порожніми, їх ледве-ледве читають і найбагатші з них розоряються, як от „Русь"⁶, „Свободные мысли"⁷ і навіть „Рус[ские] Вѣд[омости]"⁸ стогнуть. „Рада" ж політикою майже не занімається, а головні статті присвячені національним ідеям і відродженню. Оце і єсть для кацапів „новое и свежее", а для українців – рідне і близьке. Та, на великий жаль, читач, навіть українець, ще не звик до укр[аїнської] літерат[урної] мови, вона ще здається багатьом українцям „анахронизмомъ", і через те число передплатників на „Раду" стоїть на одному рівні. Але ж звичка до мови – діло часу і не може вона не посуватись наперед. Світовий досвід запевняє в тому. Уперттю, чи краще сказати стійкістю усе на світі поборюється, а рутіна заскоружла, до якої належить сучасне відношення до укр[аїнської] мови, тим більше і швидче зникне, коли додати до того, що й сама укр[аїнська] мова з часом виробляється. Не забувайте, Бога ради, що до 1905 року ми налічували 76 цілком свідомих українців, а таких, що вміли писати по українськи, було, мабуть не більше 20–30 чол. на всій рос[ійській] Україні (я сам не вмів скласти 2–3 фраз). Тепер же „Раду" передплачують, пересічно 1500 чол., а читають, певно, не менше як 8–10 тисяч чол. Той, хто читав її на протязі року, не може не стати свідомим українцем, і не може бути, щоб він мовчав, нікого не нахилив до українства, неімовірно, щоб не ширились ці думки. Значить, преса наша робе своє діло, і в історії укр[аїнського] відродження не останнє місце належатиме їй, а що до сучасної темряви, коли „все на всіх язицях мовчить", то будучий історик поставить

значіння нашої преси на першому місці. Ви спитаєте мене: „Чому ж в такому разі мляво посувається успіх, хоч би й „Ради” щодо передплати?” У відповідь на це питання, я спитаю Вас: чому загальний політичний і громадський рух по всій Росії так підупав, що найпоступовіші рос[ійські] газети і місячники розоряються, книжна література згінула (крім порнографічної), і до найпопулярніших поступових партій громадянство відноситься холодно-байдуже? Страшні часи суспільної реакції і жаху од минулого переживає громадянство, і поки не одпочине воно од незвиклого підйому *видима* байдужість усе поняла. Але це не значить, що внутрішній, *потенціальний* процес життя зупинився, бо тоді люди повмирали б. Він йде, той процес, сили набираються, думки мелькають, гуртуються до міста, і все те набирається не тільки з життя і досвіду, а ще й з літератури, як не мало читають її. У кого більше жевріє імпульс життя і поривання до кращого, той непременно керуватиметься у своїх думках літературою. Російська преса і журналістика це добре знає по своєму віковому досвіду, і через те вона чіпляється за мінімальну можливість існувати, бо вона знає, що коли вона згине, то „мерзость запустѣнія” поглине громадянство.

Треба, щоб миготів, жеврів якийсь вогник, бо з вогника розгоряється й полум'я у відповідний час. Вона знає, що на місто потомлених поколінь щодня нарастають нові, молодші, яким потрібні духовна їжа і світ. І от те, що в часи реакції набирається мляво, напівпатично, навіть не помітно того, що набирається, те саме, при інших обставинах вибухне широко і буйно, бо як не як, а з маяка (се б то з преси та журналістики) впали іскорки в душу і розум людей, які пориваються до кращого життя.

Прикладіть же, мій голубе, оці думки до української преси в наші тяжкі часи, той виявите собі величезне значіння її, якого не добавачете зараз, і через те доходите до одчаю...

Уявіть собі становище укр[аїнської] справи, се б то нашого національного відродження, коли зникне уся наша газетна преса (не кажіть мені про ЛНВ, бо місячник не може замінити собою біжучої преси)?!... Публична діяльність неможлива тепер, просвітні інституції наші „на ладанъ дышать” і не сьогодні-завтра зникнуть, та й не можуть вони захопити широкий круг людей, поза городами; в законодатних сферах нема у нас оборонців, талановитих письменників, в роді Шевченка – біг дасть. Єдиний маяк, чи огнище, з якого сипляться іскорки, подає звістки про укр[аїнську] справу, нагадує

про неї, нахиляє людей до тієї або іншої хоч би й дрібниці національної; гуртує коло себе молодь, нахиляє її до нац[іональної] діяльності, навчає її читати й писати по українськи, навіть – думати про справу і, таким робом, сприяє виробленню мови і письма українського, викликає дописи з найглухіших кутків, служить українцям органом для поділяння думок між собою (інші способи для того поділяння тепер неможливі) – усі ці функції одбуває тепер наша преса. Наприклад – справа пам'ятника Шевченкові⁹, так само як і з'їзд у Празі¹⁰, посунулись і навіть виконались тільки через пресу. Уявіть собі, що вищезначені функції преси зникли – що залишиться? „Пустое пространство?!”... Ви не можете собі і представити зараз усіх тих погибельних наслідків од цього краху... Нехай зникне преса – через 5–10 літ ми будемо знов налічувати 76 свідомих українців, бо старі – то повмирають, то підтопчуться, а молодші покоління перекидатимуться в „общерусовъ”, бо нема джерела, з якого йшов би на їх світ. Звідкі їм набираться самопізнання? Це ж буде те саме, що було до 1906 року, чисто таке... Од цієї думки про будучину навіть і я прихожу до жаху і одчаю!...

Тут є над чим і треба уважно поміркувати перед тим, щоб вирішати „кінець нашої преси”. Це справа – величезної ваги. Єдина причина, яка може виправдати „кінець преси” – повна відсутність грошей на видавання часописів, та й то ще треба поміркувати над тим, що коли не вистаче їх на щоденну газету, то чи не перейти б на 2-х разову на тиждень тетрадьками, в роді „Рідного Краю” (в Росії, кажуть письменники, пішла мода на такі)? А зникає так, одразу – Боже борони! Сами на себе будете страшено ремствувати як побачите ті наслідки, про які я вище натякав. Заводить же нову газету, після перерви, в наші часи апатії до всього, – майже неможливо, не позбираєте й тих передплатників, яких зараз маєте. Це – певно. „Рідному Краєві” 4-місячна перерва страшно пошкодила. Коло вересня, я думаю, вже виясниться грошова справа на 1908 рік, і коли виясниться так, що з теперішніх джерел не визначиться потрібна сума на видавання „Ради” в 1909 році, то Ви напишіть про те до всіх громад і поодиноких людей, як от – Пеліхіна¹¹, Аркаса¹² і інших заможних українців або скличте їх. Коли й після того не збереться потрібна сума на щоденну, то прийдеться перейти на 2-х разову на тиждень. На таку, мені здається, вистачиться в К[иєві] потрібна сума, без запитань з поза Києва. Хоч і не хочеться Вам переходити з щоденної на іншу, але що робити! Краще – пів

біди, ніж повна біда. По думці ж інших українців треба було й починати з 2-х разової. Зникає же „Ради” мовчки – неможливо, бо це ж – громадське діло, то порадитись з людьми слід, бо ремствовають будуть на Вас.

Що до Вашої думки про підвищення передплати на „Раду”, то це буде свого рода зникання преси, кінець її тільки замаскований. Покиньте думку про це. Щиро бажаю Вам швидче загоїть руку Левка¹³ і самому підправиться. Пишіть мені в Гадяч, куди я сьогодні од’їзжаю. Буду там підправлятися після лічення, яке дуже стоїло мене, ослабило. Міцно обіймаю Вас! Не кидайте цього мого листа, а перечитайте ще раз, поміркуйте над ним уважніше, та додайте до моїх документів ще Ваших, які, певно, є у Вас поза скептицизмом явним. Коли знайдете, що мій лист заслуговує хоч деякої уваги – перечитайте його, або перешліть іншим видавцям „Ради”. Може хоч трохи впливе. Ще раз цілую Вас. Л. Жебуньов.

Не думайте, що я охоче згоджуюсь на перехід „Ради” з щоденної на 2-х разову. Розуміється – ні, а тільки стою на тому, що краще 2-х разова газета ніж ніяка, бо й 2-х разова обслуговуватиме вищезначені функції, тільки в меншій мірі. Щодо поради з іншими позакіями, то я думаю, що радиться слід тільки про гроші, бо як заведете мову про напрям та зміст газети, то крім суперечки, яка пошкодить і грошовій справі – нічого не вийде...

ІР НБУВ, ф. І, № 35463.

¹ *Миронець Н.* Український патріот, росіянин Леонід Жебуньов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : Збірка наук. пр. та спогадів. – К., 2001. – Число 6, ч. 1. – С. 284–293.

² Ольга Петрівна Косач (Пчілка Олена, 1849–1930) – письменниця, редактор, видавець. Редагувала полтавський часопис „Рідний край”, який згодом почав виходити в Києві (1907), потім у Гадячі (1914–1916). У ньому публікувала спогади й нариси про відомих людей свого часу, рецензії на українські книжки, збірники, вистави, концерти.

³ „Світова Зірниця” – тижнева газета (згодом двотижнева). Почала виходити з 1906 р. спочатку у Могилеві-Подільському, потім – у с. Пеньківці, а в кінці 1911 р. – у Києві (виходила до 1913 р.). Крім інформативного матеріалу, віддавала перевагу сільськогосподарським та кооперативним темам.

⁴ Богуславський Микола Олексійович (?–1933) – український громадський діяч, видавець, прихильник „Ради” та її популяризатор. Проживав тривалий час у Катеринодарі, служив у Правлінні залізничних доріг і

проводив національно-просвітницьку роботу серед українського населення, організував там при місцевій „Просвіті” дві кубанські школи.

⁵ Синицький Максим Стратонович (1882–1922) – відомий громадський і політичний діяч, засновник і голова українського клубу „Родина”, „Просвіти”, видавництва „Час” у Києві. У той час керував конторою і фінансами газети „Рада”.

⁶ „Русь” – щоденна газета, що виходила у С.-Петербурзі.

⁷ „Свободные мысли” – політична, громадська і літературна газета, що виходила у С.-Петербурзі.

⁸ „Русские Ведомости” – громадсько-політична газета, що виходила у Москві у 1876–1918 рр. Орган ліберальної московської професури і земських діячів.

⁹ Мова йшла про агітаційну акцію „Ради” щодо збирання коштів на пам’ятник Т.Г. Шевченкові у Києві, який планували встановити у 1914 р. до 100-річного ювілею Кобзаря.

¹⁰ Мався на увазі з’їзд слов’янських студентів, який проходив 24–30 червня 1908 р. у Празі. Його описав у „Раді” В. Піснячевський у статті „Студентський з’їзд (19 червня 1908 р., № 140, с. 1). Перед з’їздом українські студенти утворили тимчасовий комітет української секції, який надрукував у „Раді” відеозву до поступової української академічної молоді (20 травня 1908 р., № 116).

¹¹ Пелехін (Пелехін) Павло Петрович (1842–1917) – відомий український хірург, син лікаря, родом з Київщини, професор Воєнно-медичної академії у Петербурзі. Автор бл. 30 праць з питань хірургії, був піонером у застосуванні антисептики в Росії. У 1898 р. передав НТШ у Львові значну грошову суму на будівництво медичного факультету Українського університету.

¹² Аркас Микола Миколайович (1853–1909) – культурно-освітній діяч, історик, публіцист. Проживав у м. Миколаєві. З 1907 р. очолював місцеву „Просвіту”, у її видавництві видав свої публіцистичні брошури „Гетьман Іван Степанович Мазепа”, „Чи це ж прогрес?”, „Українські духовні братства і сучасні просвітні товариства в Україні”. Написав за однойменною поемою Т. Шевченка оперу „Катерина”, науково-популярну „Історію України-Русі” (1908).

¹³ Старшого сина Євгена Чикаленка, Левка Чикаленка, якого було поранено 19 жовтня 1905 р. у Києві під час єврейського погрому. Тривалий час рана не могла загоїтись, і це дуже турбувало батька.

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. Г. Даневич
*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

ПУБЛІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (1998–2004). АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

Запропонована бібліографія наукових праць співробітників Інституту рукопису НБУВ за 1998–2004 рр. надає уявлення про ґрунтовну та послідовну наукову діяльність, яку здійснює колектив, досліджуючи та популяризуючи значний за обсягом та змістовим наповненням власний рукописний фонд. Беручи активну участь у виконанні таких наукових тем бібліотеки, як “Рукописна спадщина діячів науки і культури України: джерелознавчі дослідження та археографічний опис” та “Книжкові та рукописні пам’ятки: історико-культурні дослідження бібліотечних зібрань, колекцій та рідкісних видань”, співробітники Інституту всебічно досліджують джерельну базу для вивчення вітчизняної історії та культури, зокрема рукописно-книжної спадщини України. Багатофункціональна діяльність Інституту, який складається з трьох відділів, з яких два є науковими, зокрема відділ кодикології та кодикографії та відділ джерелознавства, пояснює значну тематичну розмаїтість видань Інституту: від монографічних видань – до науково-довідкових (покажчики, каталоги тощо). Продовжуване видання Інституту – збірник “Книжкова та рукописна спадщина України”, започаткований ще 1993 р., вміщує аналітичні дослідження фондів НБУВ, публікації оригінальних документів, тематичні повідомлення. Ґрунтовні джерелознавчі студії повертають сучасності забуті імена видатних діячів вітчизняної та світової науки й культури.

Анотована бібліографія

Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису,

© С. Г. Даневич, 2004

Держ. ком. арх. України, Центр. держ. арх. вищих органів влади та упр. України; Уклад. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова; Редкол. О.С. Онищенко (голова) та ін. – К., 2004. – 813 с. – (Б-ки України під час Другої світової війни). – ISBN 966-02-3364-7.

У виданні вперше представлені документи з історії бібліотек Києва періоду нацистської окупації 1941–1943 рр. Оперативного штабу окупованих східних областей, рейхскомісара України, Київської міської управи, які зберігаються в київських архівах.

Подані документи про нацистську діяльність щодо бібліотек у Києві та Україні в цілому.

Висвітлені основні напрями нацистської політики в галузі культурного освоєння окупованих територій, організації “захисту” та переміщення книжкових культурних цінностей, аспекти використання книжкових фондів.

Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998) : Путівник / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т архівознавства; Укладачі О.С. Боляк та ін.; Редкол. О.С. Онищенко (голова) та ін. – К., 1998. – 307 с. – ISBN 966-02-0537-6.

У Путівнику подаються дані про склад і зміст документів особових архівних фондів академіків та членів-кореспондентів НАН України, що відклалися в результаті цілеспрямованої збирацької діяльності бібліотеки за 80 років і зберігаються у фондах Інституту рукопису та Інституту архівознавства НБУВ.

Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 1998. – 336 с. – ISBN 966-02-0702-6.

У монографії висвітлюється історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918 – початок 1941) – інформаційного науково-дослідного, культурного центру, державного сховища рукописної спадщини, творів друку та документів, наукової колекції світової літератури. Залучаючи до обігу нові джерельні матеріали, автори досліджують період заснування бібліотеки та основні напрями її діяльності, повертають науці і культурі забуті імена.

Корній Л.П., Дубровіна Л.А. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI–XVII ст. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису, Ін-т укр.

археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, М-во культури і мистецтв України. Нац. муз. акад. України ім. П.І. Чайковського; Передм. П.С. Соханя; Відп. ред. О.С. Онищенко.– К., 1998.– 324 с.– ISBN 5-7702-0828-7.

Публікація церковних монодичних піснеспівів болгарського наспіву, зафіксованих в українських та білоруських нотолінійних Ірмолях кінця XVI–XVII ст. з книгосховищ міст Києва та Львова. Подано дослідницькі матеріали про болгарський наспів, кодикологічне вивчення та археографічний опис нотолінійних Ірмолоїв, з яких узяті зразки болгарського наспіву.

Музичний архів М.Д. Леонтовича : Каталог / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису; М-во культури і мистецтв України. Нац. муз. акад. України ім. П.І. Чайковського; Уклад. Л.П. Корній, Е.С. Клименко; Вступ. ст. Л.П. Корній; Відп. ред. Л.А. Дубровіна.– К., 1999.– 114 с.– (З історії музичної спадщини України).– ISBN 966-02-1058-2.

Каталог складений з археографічних описів нотних рукописів духовних і світських творів класика української музики кінця XIX – початку XX ст. М.Д. Леонтовича, які зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ.

Архівні установи України : Довідник / Держ. ком. арх. України, М-во культури і мистецтв України, НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Авт.-укл. О.І. Алтухова, С.І. Андросов, Л.С. Анохіна та ін.; Упоряд. Г.В. Боряк та ін.; Редкол. О.С. Онищенко, Р.Я. Пиріг (співголови) та ін.– К., 2000.– 259 с.– (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).– ISBN 966-02-1455-3.

Видання подає відомості про державні центральні, обласні та галузеві архіви, найзначніші рукописні підрозділи бібліотек, академічних інститутів та університетів України, що мають право постійного зберігання документів. Описові статті містять коротку адміністративну інформацію, історію архівної установи, дані про обсяги, склад та зміст фондів, основну бібліографію.

Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. мови, Укр. мовно-інформаційний центр; Вид. підготувала І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; Наук. ред. В.В. Німчук; Редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін. – К., 2001.– 700 с.– ISBN 966-02-2138-X.

Видання одного з перших перекладів українською мовою канонічного

евангельського тексту – Пересопницького Євангелія – містить мовознавче, археографічне та кодикологічне дослідження пам'ятки, транслітерованій текст та словопоказчик. У повному обсязі публікується вперше.

Канцедикас А., Сергеева И. Альбом еврейской художественной старины Семена Ан-ского = The Jewish Artistic Heritage Albom by Semyon An-sky. – М., 2001. – 335 с.: ил. – (Шедевры еврейского искусства). – Текст параллельно на рус. и англ. яз. – ISBN 5-93273-048-X

Публікація “Альбома еврейской художественной старины”, підготовленого до друку в 1918 р. відомим єврейським письменником, етнографом та громадським діячем Семеном Ан-ським.

Шолохова Л.В. Фоноархів єврейської музичної спадщини. Колекція фонографічних записів єврейського фольклору із фондів Інституту рукопису : Анот. кат. фоноциліндрів та нотних і текстових розшифровок / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін. – К., 2001. – 842 с. – ISBN 966-02-2037-5.

Каталог унікальної колекції фонографічних валиків з фондів НБУВ репрезентує музичний фольклор євреїв Східної Європи. Вперше вводиться в науковий обіг значний за обсягом матеріал, зібраний під час етнографічних експедицій під керівництвом видатних діячів єврейської культури С. Ан-ського (1912–1914) та М. Береговського (1929–1947) на території України та Білорусії. До фоноархіву увійшли також фоноциліндри з приватних колекцій композитора Ю. Енгеля і фольклориста З. Кісельгофа, матеріали слухача Курсів сходознавства І. Лур'є з Палестини.

Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник / Авт. кол. О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін.; Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін.; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису. – К., 2002. – 766 с. – ISBN 966-02-2569-5.

Видання репрезентує склад та зміст 264-х особових архівних фондів Інституту рукопису НБУВ.

Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. Вип. 2. Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису; Археогр. опрацювання Т.В. Міцан; Редкол.: Л.А. Дубровіна (відп. ред.) та ін. – К., 2003. – 479 с. – ISBN 966-02-2942-9.

До каталогу увійшли документи про діяльність першого навчально-просвітницького закладу України – Києво-Могилянської академії (Київської академії), універсали гетьманів про надання прав Києво-Братському монастирю, грамоти і привілеї російських царів, польських королів, духовні заповіді на користь Академії, матеріали навчального процесу, фінансово-економічні документи, витяги та виписки різноманітного характеру з інших джерел, які мають відношення до історії існування та діяльності Академії.

Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису; Редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін. – К., 2003. – 274 с.: іл. – ISBN 966-02-2977-1.

У каталозі представлено археографічні описи 57 слов'янських рукописних кодексів та уривків XV ст. кириличного письма з фондів Інституту рукопису НБУВ. До описів укладено розширений науково-довідковий апарат.

Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1941–1964 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К. : Наук. думка. – 2003. – 357 с. – (Проект “Наукова книга”). – ISBN 966-00-0033-2.

Видання присвячене історії Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського від 1941 до 1964 рр., зокрема, простежено процес деструкції бібліотеки в 1941–1943 рр., спричинений війною, відродження бібліотеки в повоєнний час, її розвиток у 50-х та на початку 60-х років як найбільшої державної публічної культурно-просвітницької бібліотечної установи України.

Рукописна та книжкова спадщина України / НАН України. Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т рукопису; Редкол.: Л.А. Дубровіна (відп. ред.) та ін. – К., 1993. – . – ISBN 966-02-2780-9.

Вип. 4. – 1998. – 304 с. – ISBN 966-02-0930-4.

До збірника увійшли статті, присвячені історії заснування НБУВ та основним напрямам її діяльності, описам колекційних зібрань, зокрема українсько-білоруського роду Хрептовичів, бібліотек Яблоновських та Вишневецького замку, грецьких книжкових колекцій тощо.

Вип. 5. – 2000. – 173 с. – ISBN 966-02-1646-7.

Публікації збірника присвячені вивченню змісту та історії архівних і книжкових фондів, зокрема, бібліографічним раритетам архівознавства (навчальна література з архівної справи 20–30-х років XX ст.); виданням Біблії, що виходили впродовж п'яти століть у різних країнах і становлять

своєрідну колекцію Святого Письма у НБУВ; російсько-єврейським періодичним виданням другої половини XIX ст. як фундаменту створення єврейської історичної школи; дослідженням історії книжкової колекції графів Хрептовичів та зібрання Я.С. Яблоновського; долі книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР у період окупації Києва у 1941–1943 рр., поверненню культурних цінностей в Україну тощо.

Вип. 6.– 2000.– 213 с.– ISBN 966-02-1794-3.

У статтях збірника висвітлюється життєвий і творчий шлях відомого українського громадського діяча В.П. Науменка, діяльність педагога й музичного фольклориста П.Д. Демуцького та одного з фундаторів Української академії наук, філолога Є.К. Тимченка. Розвиток культурологічного процесу в Україні простежується у мистецтвознавчих розвідках, присвячених Шевченкіані академіка О.П. Новицького, історії українських нотних видань 1917–1923 рр., становленню та розвитку графічного лубка. Серед інших досліджень – історія окремих бібліотечних зібрань та особистих архівних фондів – фамільного архіву родини Скоропадських; матеріали про склад та зміст рукописної і книжкової спадщини баронів де Шодуар тощо.

Вип. 7.– 2002.– 262 с.– ISBN 966-02-2781-7.

На нових джерельних матеріалах автори статей досліджують, зокрема, історію приватного зібрання магнатів Яблоновських, рукописи музично-сценічних творів сучасних композиторів, діяльність часопису “Рада”, епістолярну спадщину Києво-Могилянської академії та видатних діячів української науки й культури М.І. Петрова та Ф.Р. Штейнгеля. Аналітичному осмисленню рукописної та книжкової спадщини сприятимуть публікації оригінальних документів, серед яких універсали, привілеї, купчі тощо.

Вип. 8.– 2003.– 285 с.– ISBN 966-02-3147-4.

Статті збірника репрезентують зміст та склад фондів ІР НБУВ, зокрема, фамільні архіви лівобережної шляхти XVII–XVIII ст., польського шляхетського роду Болсуновських, особовий фонд історика та археолога В. Данилевського. Об'єктом досліджень стали мовознавчі розвідки про характерні риси східнослов'янських мовних редакцій у церковнослов'янських пам'ятках XVI ст., структуру, оформлення та текстовий аналіз півних богослужбових книг, мову нотаріальних документів італійських греків XII–XIII ст., її текстові та граматичні особливості, студії про українську книжкову графіку, розвиток нумізматичних досліджень наприкінці XIX – на початку XX ст., про кооперативно-просвітницьку діяльність М. Балліна. Серед нових публікацій – епістолярії письменника Д. Мордовця та громадського діяча, мецената Є. Чикаленка, письменника І. Сенченка та літературознавця В. Півтораки, невідомі документи про діяльність фундатора відділу україніки НБУВ П.Я. Стебницького.

Вип. 9.– 2004.– 285 с.– ISBN 966-02-3475-9.

Автори статей збірника на основі вивчення архівних та книжкових фондів НБУВ розкривають такі важливі для української науки та культури питання, як рукописна спадщина Комісії ВУАН для виучування продукційних сил України, фонди архівних установ України як джерело з історії розвитку біологічної науки, архівні документи Синайського монастиря св. Катерини у Єгипті, директивно-розпорядчі акти щодо діяльності Києво-Могилянської академії тощо. Історію бібліотек та історичних колекцій репрезентують дослідження С.О. Булатової (бібліотека С.Я. Яблоновського), Ю.П. Ясіновського (друкарня і бібліотека Святоуспенської Унівської лаври). Джерельною базою рубрики “Публікація документів” стали матеріали архіву Київського митрополита Тимофія (Щербацького), епістолярна спадщина Л. Жебуньова. Започатковані нові рубрики – “Інноваційні технології в бібліотечній та архівній справі” та “Повідомлення”.

О. П. Бодак
*Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ*

**ПРО НОВІ НАДХОДЖЕННЯ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ
М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКОГО ДО ФОНДІВ ІНСТИТУТУ
РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО.
ТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД**

6 вересня 2004 р. виповнилося 80 років від дня народження Михайла Юліановича Брайчевського – визначного українського історика й археолога, дійсного члена Української Вільної Академії Наук у США, голови Осередку Українського історичного товариства ім. М. Грушевського у Києві, професора Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Ця дата була урочисто відзначена викладачами та студентами Києво-Могилянської академії.

У цей же період поповнився новими матеріалами особовий архівний фонд М.Ю. Брайчевського, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Серед нових надходжень знаходяться творчі та наукові матеріали, які залишилися після смерті Михайла Юліановича у 2001 р.

На пильну увагу дослідників заслуговують спогади М.Ю. Брайчевського під узагальненою назвою “Нотатки з минулого”. Окремі розділи цих нотаток розкривають ставлення Михайла Юліановича до свого дитинства, археологічної та викладацької діяльності, погляди на громадсько-політичні події того часу тощо.

Серед численного масиву наукових матеріалів можна назвати такі монографічні дослідження, як “Римська монета на території УРСР”, “Анти”, “Конспект історії України”, “Готи в Причорномор’є”, а також низку статей, зокрема “Работы на Пастырском городище в 1949 г.”, “Знахідки римських монет на території УРСР за останні роки”, “Пастирське городище”, “Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському Історичному Музеї”, “Літо-

пис Аскольда”, “Літописний переказ про хрещення Володимира” та багато ін.

Надійшла також велика кількість матеріалів, які стосуються відзначення 500-річчя запорозького козацтва. Зокрема рукописи виступів М.Ю. Брайчевського на двох Республіканських науково-практичних конференціях, присвячених цій визначній даті, які у 1990–1992 рр. проводив Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця.

М.Ю. Брайчевський відомий не тільки як визначний вчений, а й як неабиякий художник та поет. Нещодавно вперше побачила світ серія “Історичні портрети”, видана кольоровим альбомом до 75-літнього ювілею вченого. Виставки цих робіт, що проводилися у Києві та Лондоні, отримали високу оцінку мистецтвознавців. Серед нових надходжень увагу привертають численні ілюстративні матеріали, а також твори з поетичного доробку вченого – поеми “Гориславич”, “Книга притч”, низка поезій та переклади поетичних творів з німецької, польської та російської мов.

Грунтовними були його знання і в багатьох інших сферах – у цьому переконує ознайомлення з тематикою сотень друкованих та рукописних праць ученого. До його думки прислухалися не тільки колеги історики та археологи, але й фахівці багатьох інших галузей науки та культури. Його глибокі, нестандартні рецензії на різні за тематикою твори (від наукових, філософських та мистецтвознавчих до детективів і фантастики) були найкращою рекламою авторам. М.Ю. Брайчевський писав рецензії на праці таких визначних письменників та науковців, як П.Ю. Загребельний (“Слово про Київ”), Ю. Мушкетик (“Той, що народжує богів”) П.П. Толочко (“Історична топографія стародавнього Києва” та “Стародавній Київ”), В.О. Голобуцький (“Запорозьке козацтво”), І.С. Винокур (“Славянские древности Восточной Волыни”), О.М. Апанович (“Запорізькі козаки та Київ”), В.Д. Отамановський (“Борьба медицины с религией в древней Руси”), Л. Осика (“Етюди про Врубеля”), К. Кушнірчук (“История Украины”).

Серед нових надходжень є матеріали, що стосуються презентації книги Михайла Брайчевського “Вибрані твори”, яка відбулася 26 листопада 1999 р. у Музеї історії м. Києва, а також відзначення ювілею одного з найвидатніших сучасних українських археологів та істориків.

Пильної уваги дослідників заслуговує листування з російськими,

болгарськими, польськими, німецькими, французькими, англійськими вченими про обмін науковими працями, допомогу в пошуках рукописних матеріалів в архівосховищах, проведення симпозіумів та конференцій, участь у написанні колективних праць та ін. Серед них Голова Українського Історичного Товариства та історико-філософської секції Української Вільної Академії Наук у США Любомир Винар, директор Інституту історії матеріальної культури Польської Академії наук Вітольд Хенсель, президент Меморіальних Лекцій Василя Курилика при Торонтському Університеті Ігор Бардин та багато ін.

Окрему групу серед матеріалів епістолярної спадщини М.Ю. Брайчевського становить листування з різними редакціями та видавництвами з приводу творчого доробку вченого. Це, зокрема, часописи “Нова генерація”, “Вестник Древней Истории”, “Вісник АН УРСР”, “Вопросы истории”, “Преподавание истории в школе”, “Советская этнография”, “Советская археология”, редакції “Кратких Сообщений ИИМК АН СССР” та “Української Радянської Енциклопедії”, видавництво художньої літератури “Дніпро” тощо. Дослідників також зацікавить листування видатного історика з численними музеями в Польщі, Чехословаччині, Німеччині та інших країнах.

З біографічної точки зору інтерес представлятимуть листи Михайла Юліановича до дружини Мельник Ірини Миколаївни. Поетичність висловів-звернень до дружини розкриває багатий внутрішній світ Михайла Юліановича. З цих листів ми довідуємося про сімейні традиції родини Брайчевських, дружні та творчі стосунки цієї родини з численними діячами науки та культури. Поряд з біографічними відомостями ці документи відзначаються філософськими роздумами Брайчевського стосовно подій, учасником яких він був безпосередньо.

Фонд М.Ю. Брайчевського поповнився також працями інших авторів, таких як О.М. Апанович “Роль краєзнавства у вивченні історії Запорізької січі та запорізького козацтва”), В. Косик “Різні шляхи розвитку церкви в Україні і Росії (XI–XVI ст.)”, О.В. Сухобоків “Днепровское лесостепное левобережье в VIII–XIII вв. (по материалам археологических исследований 1968–1988 гг.)”, М.І. Мельник “Життя, віддане народу (спогади старого більшовика)”. Більшість рукописів містить автографи авторів та дарчі написи М.Ю. Брайчевському.

Дослідження особового архівного фонду М.Ю. Брайчевського,

може стати основою для поглибленого вивчення широких наукових, освітніх та особистих інтересів видатного представника української науки та культури, а також дасть можливість ґрунтовніше оцінити його внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін. Залучення до наукового обігу цілісної архівної спадщини М.Ю. Брайчевського, яка є фундаментальною базою досліджень з історії та археології, розкриє нові аспекти з історії та культури України.

Творчий доробок М.Ю. Брайчевського заповнить прогалину в науковій літературі, адже не тільки на Заході, а й на Україні з працями вченого недостатньо ознайомлені історики та археологи, які досліджують історію Східної Європи та України.